

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ОЛЯНЧУК АНДРІЙ МИХАЙЛОВИЧ

УДК 94(477.5):355.311.97 “18”

**КОЗАЦТВО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ:
СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС І ВІЙСЬКОВІ ПОВИННОСТІ
(ПОЧАТОК – 60-ТІ РР. ХІХ СТ.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Калакура Ярослав Степанович,
доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Стан дослідження теми.....	8
1.2. Джерельний комплекс і методика дослідження.....	27
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ ЩОДО КОЗАЦТВА НА ТЕРЕНАХ КОЛИШНЬОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ	48
2.1. Козацтво Лівобережжя України в соціальній градації Російської імперії.....	49
2.2. Демографічні та соціально-економічні процеси в середовищі козацтва Полтавської й Чернігівської губерній.....	61
РОЗДІЛ 3. ОСОБОВИЙ СКЛАД ПОЛТАВСЬКИХ І ЧЕРНІГІВСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ 1812-1864 РР.	76
3.1. Офіцерський склад козацьких формувань.....	76
3.2. Рядовий та унтер-офіцерський склад лівобережних козацьких полків.....	95
РОЗДІЛ 4. ЛІВОБЕРЕЖНІ КОЗАЦЬКІ ПОЛКИ У ВОЄННИХ ДІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	122
4.1. Козацтво Лівобережжя України у франко-російській війні 1812-1814 рр.....	122
4.2. “Малоросійські” козацькі полки у боротьбі з польським повстанським рухом у 1831-1832 рр.	142
4.3. Кінні козацькі полки з Лівобережжя України у Кримській війні 1853-1856 рр.	157
4.4. Залучення лівобережних кінних козацьких полків до боротьби з польським Січневим повстанням 1863 - 1864 рр.	168
ВИСНОВКИ	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	195
ДОДАТКИ	235

ВСТУП

Історія українського козацтва належить до однієї з провідних тем вітчизняної історіографії, посідаючи важливе місце і в працях зарубіжних дослідників. Це пов'язано як з його колосальним впливом на державотворчі процеси, так і з унікальністю самого феномену козацтва. Однак історія козацтва асоціюється переважно з історією Запорізької Січі, Хмельниччини та Гетьманщини. З ліквідацією останньої у масовій свідомості закінчується історія українського козацтва, хоча його традиції продовжували жити суспільну свідомість українців.

Після ліквідації державних структур і полково-сотенного устрою Гетьманщини не зникла її становна опора – козацтво. У нових імперських реаліях воно продовжувало залишатись окремим станом. Уряд Російської імперії пішов на це не в останню чергу заради зміцнення обороноздатності держави. У першій половині XIX ст. жоден військовий конфлікт, що проходив на території Російської імперії, тобто був потенційно небезпечний для існування чи цілісності держави, не обходився без створення військових загонів з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній. Цей факт вказує на важливість козацьких полків у структурі сил, що відповідали за безпеку держави. Звідси й випливає **актуальність теми**. Вона зумовлена необхідністю наукового осмислення мотивів створення лівобережних козацьких полків XIX ст., визначення їх місця як в історії українського козацтва, так і вітчизняних збройних сил.

Дослідження теми важливе і з точки зору розвитку історичної науки, оскільки, не зважаючи на відносно великий пласт літератури, досі не створена цілісна історія полтавських і чернігівських козацьких полків XIX ст., не вивчено їх значення для збереження козацького стану, економічної та соціокультурної самобутності населення цих губерній.

Крім того, в нинішніх умовах військової агресії Росії проти України корисним є вивчення досвіду термінового створення додаткових військових

з'єднань, якими були лівобережні козацькі полки 1812-1864 рр., у разі нагальної потреби.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках програми науково-дослідних робіт “Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність”, затвердженої вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (державний реєстраційний номер № 11 БФ 046-01).

Об'єктом дослідження є козацтво Лівобережжя України як окремий стан населення, його структура та військові повинності.

Предметом дослідження є суспільно-політичні, економічні та соціокультурні процеси, пов'язані з виконанням козацтвом військових повинностей, створенням та функціонуванням окремих козацьких полків.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють перші дві третини ХІХ ст. і конкретизуються періодом з 1812 по 1864 рр., тобто з часу формування полтавських і чернігівських козацьких полків для участі у франко-російській війні до розпуску лівобережних козацьких полків, створених для боротьби з польським повстанським рухом 1863-1864 рр.

Географічні межі дослідження представлені головним чином територією Полтавської та Чернігівської губерній (Лівобережжя України), де залишався козацький стан і з якого формувались козацькі полки. Крім того, в дослідженні фігурують губернії, що стали для лівобережних козацьких полків театром бойових дій і через які вони рухались до місць військової служби (Віленська, Вітебська, Волинська, Гродненська, Калузька, Київська, Курляндська, Мінська, Могильовська, Московська, Новгородська, Орловська, Подільська, Псковська, Санкт-Петербурзька, Смоленська, Тульська губернії та Герцогство Варшавське).

Метою дисертаційної роботи є комплексне дослідження козацького стану Лівобережжя України й історії створення та функціонування козацьких підрозділів у 1812-1864 рр.

Відповідно до поставленої мети визначено наступні дослідницькі **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, виявити прогалини та дискусійні питання;

- охарактеризувати джерельний комплекс з теми дослідження та здійснити його класифікацію;

- дослідити демографічний і економічний стан козацтва Полтавської та Чернігівської губерній, його соціальну градацію і виконання ним державних повинностей;

- встановити причини створення лівобережних козацьких полків, їх чисельність і втрати, загальні й особливі риси участі у франко-російській війні 1812 - 1814 рр., у боротьбі з польським повстанським рухом 1831 - 1832 та 1863 - 1864 рр., а також у Кримській війні 1855 - 1856 рр.;

- проаналізувати зміни в структурі особового складу лівобережних козацьких полків 1812 - 1864 рр., встановити джерела його формування та визначити роль козацьких полків у житті їх офіцерів і рядових;

- сформулювати пропозиції щодо подальшого дослідження проблеми.

Методологічною основою дослідження стали **принципи** історизму, об'єктивності та системного підходу. У процесі підготовки роботи використано загальнонаукові та власне історичні **методи**. Перші представлені аналізом та синтезом, індукцією й дедукцією. Другі включають комплекс таких методів як історико-хронологічний, історико-порівняльний, архівної евристики, текстологічний, ретроспективний, просопографічний, кількісно-статистичний та ін.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на основі залученого до наукового обігу великого масиву маловідомих, переважно архівних джерел здійснено комплексне дослідження історії полтавських і чернігівських козацьких полків 1812-1864 рр., яка досі не отримала належного й об'єктивного висвітлення в історіографії. Переглянуто підходи до оцінки суспільного становища козацтва Лівобережжя України в Російській імперії. З нових позицій розкрито причини й обставини створення полтавських і чернігівських козацьких полків. Дістали подальшого розвитку дослідження з типології

лівобережних козацьких полків XIX ст. Вперше визначено характерні риси та відсоткову складову кожної категорії, з якої формувався офіцерський і рядовий склад “малоросійських” козацьких полків. Доповнено відомості про виконання бойових завдань козацькими полками 1812 – 1864 рр., уточнено інформацію про їх чисельність і втрати. Висловлено пропозиції щодо тематики подальших студій з означеної проблеми.

Практичне значення дисертації зумовлюється тим, що здобуті в ній знання, зроблені узагальнення та висновки можуть бути використані у наступних дослідженнях з історії України та Центрально-Східної Європи, зокрема в контексті подій, пов’язаних з франко-російською та Кримською війнами, польськими Листопадним і Січевим повстаннями. Крім того, матеріали роботи можуть бути залучені до створення навчально-методичних праць і розробки лекційних курсів з історії українського козацтва XIX ст., розгортання краєзнавчих студій, пов’язаних з Полтавщиною та Чернігівщиною.

Апробація результатів дослідження була здійснена у доповідях і тезах на: XII, XIII та XIV міжнародних наукових конференціях “Шевченківська весна” (Київ, 2014, 2015, 2016), VIII міжнародній науковій конференції “Дні науки історичного факультету” (Київ, 2015), всеукраїнській науковій конференції “Шістнадцяті джерелознавчі читання. Архівна наука і освіта в незалежній Україні” (Київ, 2015), науковій конференції “Історія становлення та розвитку українського війська від Русі до сьогодення” (Київ, 2015), міжнародній науковій конференції “Одеські читання” (Одеса, 2012).

Публікації. Основні матеріали та положення дисертаційного дослідження викладено у 11 публікаціях, 5 з яких у наукових фахових виданнях, у тому числі одна стаття в зарубіжному науковому виданні. Окремі положення та результати додатково відображені у 6 публікаціях тез на наукових конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (10 підрозділів), висновків,

списку використаних джерел і літератури (40 с., 355 позицій) та 10 додатків.
Загальний обсяг роботи 247 с., з них основний текст – 194 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

У цьому розділі спробуємо дати відповідь на питання стану наукової розробки теми історії козацтва Лівобережжя України і виконання ним військової повинності у формі створення окремих козацьких підрозділів з початку до 60-х рр. ХІХ ст. Також, проаналізуємо джерельний комплекс і методи, за допомогою яких опрацьовані історіографічні й конкретно-історичні джерела.

1.1. Стан дослідження теми

Свого часу видатний український емігрантський історик Іван Лисяк-Рудницький писав, що найменш відомою добою української історії є ХІХ ст. Далі автор зазначав, що козачина і ХVІІ ст. зокрема є класичними темами української історіографії [290, с. 193]. Цими словами І. Лисяк-Рудницький звернув увагу на те, що історія українського козацтва в ХІХ ст. є малодослідженою та такою, що перебуває поза увагою дослідників, оскільки проблеми козацтва розглядались поза межами цього часового проміжку. Зрозуміло, що з того часу пройшло більше трьох десятиліть і ситуація помітно змінилася, особливо після відновлення незалежності України, коли були написані ряд праць, присвячених українському козацтву та козацьким полкам у ХІХ ст. зокрема. Можна погодитись з думкою О. Бачинської, яка називає цей період “післякозацькою добою української історії” [256], адже в традиційному уявленні епоха козацтва закінчується в кінці ХVІІІ ст. з руйнуванням Запорозької Січі та ліквідацією Гетьманщини.

Звичайно, в ХІХ ст. українське козацтво вже не становило собою єдиного цілого. На півдні України ще існували козацькі утворення, що мали характер окремого війська. Саме завдяки цьому фактору їх історія вивчена порівняно

краще. Натомість, козацтво колишньої Гетьманщини, після ліквідації її державних структур, опинилося у полі значно меншої уваги дослідників. Це важко пояснити, адже з ліквідацією державних структур Гетьманщини не зникають козацькі традиції та історична пам'ять. Ті, хто ще вчора були козаками, сьогодні аж ніяк не могли змиритися зі статусом звичайних селян. Це розуміла частина тогочасних російських урядовців, які продовжували називати козаків козаками, а в скрутні для імперії часи навіть вдалися до створення з них однойменних полків.

Як протікало дослідження історії лівобережних козацьких з'єднань XIX ст. і який його сучасний стан? Відповіді на ці питання треба шукати в контексті загальних тенденцій розвитку історичної науки упродовж щонайменше двох століть. Ці тенденції знайшли відображення у працях Л. Зашкільняка [273], Я. Калакури [275], І. Колесник [280], А. Коцура [282], В. Коцура [252], О. Яся [355], у низці історіографічних вступів козакознавчих досліджень, зокрема В. Смоля, О. Апанович, О. Бачинської, В. Брехуненка, О. Гуржія, Ю. Мицика, Т. Чухліба та ін. В українській історіографії проблеми досить чітко простежується три умовних періоди: а) дорадянський; б) радянський; в) пострадянський.

Початок дослідження історії полтавських і чернігівських козацьких полків 1812-1864 рр. пов'язаний зі створенням університетів на теренах України, формуванням історичних товариств і становленням української історичної науки як академічної. У числі перших, хто проявив інтерес до історії козацьких полків, був один із фундаторів української історіографії М. Максимович, який у 1848 р. видав працю "Бубнівська сотня" [292, с. 308]. У межах історії цієї адміністративної одиниці згадується й створення лівобережних полків у 1812 та 1831 рр. Автор вказав на способи комплектування козацьких полків і театри бойових дій з їх участю. Він розглядав козацькі полки 1812-1816 та 1831-1832 рр. як відголос минулого, а не як самостійне явище.

Подальше вивчення історії лівобережних козацьких полків відбувалось паралельно з інституціоналізацією історичної науки [332, с. 504], зокрема з

появою фахових журналів, у першу чергу “Киевской старины” та заснуванням наукових товариств, включаючи “Історичне товариство імені Нестора-Літописця”. На сторінках “Киевской старины” у 1897 р. була опублікована стаття Д. Міллера, присвячена інкорпорації структур Гетьманщини до складу Російської імперії. Автор досить детально розглянув набуття колишньою козацькою старшиною дворянських прав [294], [295], [296], [297].

У тому ж році в часописі “Киевская старина” опублікував цікаву розвідку М. Стороженко [334], [335], [336], [337], [338]. Він уперше поширив історію козацтва Лівобережжя України на ХІХ ст. Історик торкнувся прав козацького стану, їх переселення на територію Чорноморського війська. Водночас, М. Стороженко припустився низки фактографічних помилок, зазначаючи, наприклад, що козацькі полки не брали участі у бойових діях 1812 р. [333, с. 111]. Він не згадував про їх участь у закордонному поході 1813 - 1814 рр. Незважаючи на те, що 15 сторінок сюжету стосується козацьких полків 1831-1832 рр., автор не розглядав структуру цих підрозділів, їх участь у ліквідації польського Листопадового повстання. М. Стороженко більше концентрував увагу на відбуванні козацтвом рекрутської повинності та на діяльності Малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна [339] у справі відстоювання інтересів козацтва регіону. На відставці цього імперського адміністратора у 1834 р. М. Стороженко закінчив історію козацтва Лівобережжя України у ХІХ ст. Своє дослідження автор будував на матеріалах законодавчих актів та опублікованих листах і записках М. Рєпніна. Також, історик використовував інформацію з Яготинського архіву генерал-губернатора.

Варта уваги стаття М. Номиса [307] (М. Симонов), присвячена критиці автобіографічної записки І. Сердюкова [240], в якій міститься низка маловідомих фактів з історії козацьких полків 1831-1832 рр. Автор показав знання їх історії та піддав критиці статтю І. Сердюкова за фальсифікацію низки фактів, пов'язаних з історією козацтва першої третини ХІХ ст. М. Номис наводить невідомі до цього сюжету переформування козацьких полків у

1832 р., свідком яких він був особисто. Наприклад, він згадував про бажання козаків служити тільки в однойменних полках [307, с. 160].

Звернув увагу на історію козацтва Полтавської та Чернігівської губерній у ХІХ ст. і В. Антонович у праці науково-популярного характеру “Виклади про козацькі часи на Україні”. Власне, сама праця є другим виданням конспекту лекцій, прочитаних істориком у 1895-1896 рр. і записана групою студентів на чолі з В. Доманицьким [265, с. ХVІІ]. Автор згадував про лівобережні полки 1831-1832 рр., помилково вказуючи, що було сформовано 2 полки [250, с. 226], а не 8. Також, він зазначав, що М. Рєпнін: “... часто наглядав над ними [козацькими полками], муштрував їх і любив слухати їх пісень.” [250, с. 227]. Тобто, В. Антонович розглядав історію лівобережних козацьких полків 1831-1832 рр. у дещо зромантизованих тонах, зображав їх як придворні, а не бойові частини та предмет особистої гордості М. Рєпніна.

Якщо згадуваний раніше М. Стороженко довів історію козацтва Лівобережжя України до 1834 р., то І. Павловський продовжив її до моменту розпуску козацького ополчення у 1856 р. Будучи співробітником Полтавської вченої архівної комісії, він, на основі документів Полтавського губернського архіву, написав історію козацьких формувань 1812-1816 [310], [311], 1831-1832 [312] та 1855-1856рр. [313]. Окрему розвідку автор присвятив І. Котляревському як організатору 5-го Полтавського козацького полку [314]. Цінність його робіт полягає в тому, що він був першим і мало не останнім дослідником, який користувався матеріалами архіву Малоросійського генерал-губернаторства [352, с. 228]. Однак, у цьому були і недоліки його напрацювань, адже тільки на основі цих документів він не зміг створити цілісної та об’єктивної історії лівобережних козацьких з’єднань. Завдяки згаданим матеріалам автор дав ґрунтовну відповідь тільки на питання організації козацьких полків і частково охарактеризував їх особовий склад. Однак І. Павловський майже не торкався питання участі козаків у бойових діях 1812-1814 рр.

Напрацюваннями історика активно користувались і користуються інші автори пізніших епох. Наприклад, він опублікував дані про чисельність

козацьких полків, що повернулись у 1814 р. з театру бойових дій [311, с. 150]. Саме на них опирались наступні історики лівобережних формувань 1812-1814 рр. І. Павловський висунув теорію, що створення козацьких полків у 1812 р. на Правобережжі України послужило приводом для аналогічних заходів на Лівобережжі. Саме цим твердженням обґрунтовують створення лівобережних козацьких полків більшість наступних дослідників цього питання (нашу точку зору на це питання висловлено в четвертому розділі даної роботи). Також, І. Павловський опублікував дослідження І. Тимковського, що містило цілий ряд статистичних відомостей про козацтво Лівобережжя України початку ХІХ ст. [233].

Досить пізнавальним, з точки зору самоідентифікації населення Полтавської губернії, є дослідження Л. Падалки. Завдяки проведенню масштабного опитування він дійшов висновку, що козацтво на початку ХХ ст. продовжувало позиціонувати себе окремо від селянства губернії [315, с. 16]. Дослідження виконано в стилі етнографічного опису населення, які були досить популярними в ХІХ ст. Разом з тим, історик опирався не на власні спостереження, а на результати опитування місцевого населення, що було досить передовою методикою для того часу.

У 1912 р., до 100-річного ювілею початку франко-російської війни, виходить ряд праць, присвячених збройним силам Російської імперії. Зокрема, побачило світ довідкове видання В. Шенка та В. Казіна про іррегулярні військові формування Російської імперії. Автори класифікували козацькі частини відповідно до наявності в них власної, постійно діючої структури управління. Оскільки видання носило енциклопедичний характер, то свідчення про лівобережні козацькі полки досить уривчасті. Автори наводять тільки дати їх створення та розпуску. У праці вперше були згадані козацькі полки 1863-1864 рр. [352, с. 35].

У тому ж році вийшла праця В. Апухтіна [252], присвячена історії ополчень, створених у 1812 р. Автор побіжно розглядає процес формування лівобережних полків, однак головною цінністю його праці є опублікований список офіцерів

13 з 15 козацьких полків. На нашу думку, праця В. Апухтіна є хрестоматійною з точки зору методики вивчення історії лівобережних козацьких полків ХІХ ст. дореволюційними істориками, у першу чергу М. Стороженком, І. Павловським і самим В. Апухтіним. Усі вони дотримувались позитивістського розуміння історіописання, яке проявлялось у надмірному цитуванні джерел. З іншого боку, такий підхід допоміг зберегти копії ряду документів, оригінали яких втрачені. Більшість з тогочасних істориків користувались або тільки місцевими, або тільки центральними архівами, що не дозволяло їм побачити більш широкий контекст чи місцеву специфіку та особливості лівобережних козацьких полків.

Майже всі дореволюційні дослідники головну роль в історії козацьких полків 1812-1864 рр. відводили дворянству та акцентували увагу на його вкладі у формування і діяльність лівобережних полків ХІХ ст. У цьому контексті показовою є назва праці В. Апухтіна – “Народная военная сила. Дворянское ополчение в Отечественную войну”, тобто для автора народом було передусім дворянство. На думку більшості дореволюційних істориків саме вклад цього стану був вирішальним для перемоги над Наполеоном та, у випадку нашої теми, функціонування козацьких полків у 1812-1864 рр.

На фоні похвал дворянству, акцентуванні уваги на його альтруїстичному патріотизмі, згадані автори не намагалися знайти інші, більш раціональні мотиви вступу дворян у лівобережні полки. Про рядових же козаків вони взагалі не згадають. Крім того, історики тієї епохи майже не приділяли уваги козацьким формуванням 1855-1856 та 1863-1864 рр.

Іншою примітною рисою праць дореволюційних істориків була надмірна концентрація уваги на постатях малоросійських генерал-губернаторів. Особливою увагою у дослідників користувався М. Репнін. Його діяльність описувалась як ледь не вирішальна у створенні лівобережних козацьких полків. Виключенням є критика М. Стороженка діяльності Я. Лобанова-Ростовського. Зокрема, він зазначав, що непрофесійні вчинки Я. Лобанова-Ростовського призвели до проблем з формуванням і забезпеченням козацьких полків 1812 р.

На нашу думку, автор безпідставно критикував генерал-губернатора у неналежному виконанні своїх обов'язків. Як імперський адміністратор, він належним чином справився із завданням формування козацького та земського ополчень.

Однак, завдяки напрацюванням дослідників кінця XIX – початку XX ст. історія лівобережного козацтва першої половини XIX ст. стала об'єктом наукових досліджень. Також, саме завдяки їм маємо копії ряду документів, оригінали яких вважаються втраченими.

Зі встановленням радянської влади в історіографії почав насаджуватись класовий підхід до оцінки подій та явищ. У цьому ключі П. Клепацький, досліджуючи історію земського ополчення Полтавської губернії 1812 р., зазначав, що дворянство пішло на його створення, оскільки переймалось збереженням своєї власності, права на яку гарантував їм царський режим [279, с. 8]. Згідно логіки автора, створення козацьких полків відбулося з тих же причин. Про лівобережні козацькі полки автор згадував у контексті їх взаємодії з земським ополченням у 1813 р. при облозі Замостя. Загалом, у міжвоєнне двадцятиріччя українські історики майже не торкалися питань, пов'язаних з полтавськими і чернігівськими козацькими полками.

Зате в цей час з'явилась праця українського емігрантського історика О. Переяславського. Він належав до кола колишніх військових армії УНР і друкував свої праці на сторінках журналу “Табір”. Розглядаючи історію лівобережних козацьких полків XIX ст., автор ставив за мету довести неперервність існування національних збройних сил. Проте, не маючи доступу до архівів, О. Переяславський не зміг втілити свій план у повному обсязі. Найбільшу частину дослідження він приділив козацьким полкам 1812-1816 рр., активно використовуючи доробок І. Павловського та німецького історика Плото [316], [317], [318], [319], [320], [321], [322]. Історію козацьких полків 1831-1832 та 1855-1856 рр. автор не розглядав, а закінчив свої напрацювання описом лівобережних полків 1863-1864 рр. [323]. Ця робота базувалась на

досить вузькому колі джерел, однак була першою, що присвячена цьому сюжету.

Незначне відновлення інтересу до полтавських і чернігівських козацьких полків відбулось у часи Другої світової війни, коли радянські історики шукали приклади успішної відсічі зовнішньої агресії, тобто тема козацьких полків використовувалась з кон'юнктурною метою. Саме з цією метою була написана книга науково-популярного характеру Г. Гербільського [262].

У рамках святкування 300-річчя Переяславської ради вийшла праця А. Буцика, де лівобережні полки згадуються як приклад народної війни і дружби російського та українського народів [259, с. 61].

У 1962 р., до 150-річчя початку франко-російської війни, виходить низка праць місцевих і столичних істориків про вищевказані події. У контексті вивчення війни Російської імперії з Наполеоном I з'являються й нові напрацювання дослідників по історії козацьких полків 1812-1816 рр. Зокрема, радянський історик Б. Абаліхін у 1962 р. опублікував дві праці, присвячені українському контексту війни: "Український народ у Вітчизняній війні 1812 р." [247] та "Украинское ополчение 1812 г." [248]. В останній з них розглянуто структуру козацьких полків, подано перелік їх командирів, звернуто увагу на участь цих військових частин у бойових діях 1812 р. Для свого дослідження автор залучив широкий масив невикористовуваних раніше архівних матеріалів. Праці Б. Абаліхіна стали найбільш ґрунтовними з усіх розробок історії козацьких полків 1812-1816 рр., написаних до відновлення незалежності України. З фактографічних недоліків впадає у вічі відсутність згадок про участь лівобережних полків у закордонному поході російської армії 1813-1814 рр.

Московський історик В. Бабкін, досліджуючи історію земських ополчень 1812 р., звернув увагу на формування козацьких полків на Лівобережжі України [253]. У дослідження безпосередньо козацьких формувань він не додав чогось нового, однак заслугою автора є розкриття механізму формування ополченських частин, у тому числі козацьких полків. Він встановив чим

опікувались губернські комітети, чим повітові і за що відповідали комісари цього ж рівня.

Увага згаданих істориків до козацьких полків 1812-1816 рр. пояснюється тим, що ця тема кон'юнктурно підходила для тодішньої схеми історії. Зокрема, лівобережні полки розглядались як вияв народного патріотизму та прояв дружби з російським народом. Ополченські загони, і козацькі полки в тому числі, були прикладом ініціативи та сили народних мас. Вони протиставлялись експлуататорському механізмові в особі дворянської держави. Якщо в дореволюційній історіографії дворянству відводилась роль спрямовуючої сили у діяльності козацьких полків, то в радянській історіографії цю місію віддали простому народові.

Крім того, увага дослідників до козацьких формувань саме 1812-1816 рр. пояснюється пієтетом перед Вітчизняною війною 1812 р. Вона слугувала основою для міфу про Велику Вітчизняну війну 1941-1945 рр. і була прикладом непереможності російського народу. Тому й тема козацьких полків, що були створені для участі у франко-російській війні 1812-1814 рр., виявилася політично затребуваною та ідеологічно доцільною.

Тим не менше, навряд чи вказані історики могли працювати поза існуючою науковою парадигмою та ігнорувати вимоги партійного керівництва. Вони досить якісно та добросовісно писали свої дослідження, зазвичай звертаючись до ідеологічних пояснень у передмові, а в основній частині тексту намагались опиратись на факти. Їх праці зробили помітний внесок у дослідження історії лівобережних козацьких полків 1812-1816 рр.

Крім значної уваги до історії козацьких полків 1812-1816 рр., у радянській історіографії багато уваги відводилось питанням соціально-економічної історії, в тому числі козацтва Лівобережжя України в ХІХ ст. Акцент на ці проблеми пояснюється марксистською концепцією визначальної ролі економіки у суспільному розвитку.

У такому дискурсі писали свої праці Н. Дружинін [268], [269], І. Гуржій [263], В. Неупокоев [306] і Т. Лазанська [284]. Усі вище зазначені автори

розглядали питання історії козацтва у рамках дослідження історії державних селян. У працях згаданих дослідників знайшли відображення наступні питання соціально-економічної історії козацтва Лівобережжя України першої половини XIX ст.: чисельність представників козацького стану, розмір сплати ними податків і виконання повинностей, матеріальне становище козацтва, умови його землеволодіння та землекористування.

Історія лівобережного козацтва у XIX ст. знайшла своє відображення і у праці канадсько-українського вченого З. Когута, в якій розглянуто входження структур Гетьманщини до складу Російської імперії [277]. Окремий розділ автор присвятив втягненню козаків у імперську структуру суспільства. У контексті цього питання З. Когут розглядає перші два випадки формування козацьких полків у 1812 та 1831 рр. Також, він зазначав, що підпорядкування козацтва Лівобережжя України Міністерству державного майна у 1837 р. перекреслило усі питання здобуття ними особливого статусу. На нашу думку, дискусійним є твердження дослідника щодо перманентного економічного занепаду козацтва Полтавської та Чернігівської губерній. Праця З. Когута стала узагальненням попередніх напрацювань з соціальної історії козацтва Лівобережжя України в першій половині XIX ст.

З відновленням незалежності України почався новий етап дослідження історії козацьких формувань XIX ст. Відбулись суттєві зміни у підходах істориків до їх осмислення. Були відкинуті великодержавницькі та партійно-класові концепції трактування історії створення та діяльності козацьких полків.

При дослідженні напрацювань сучасних українських істориків, що розробляли питання історії лівобережних козацьких полків та козацтва у XIX ст. загалом, помічаємо поряд з вагомим внеском учених Інституту історії України НАН України, створеного на його базі Інституту українського козацтва, Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського, кафедр столичних університетів, зокрема КНУ ім. Тараса Шевченка, певну регіональну специфіку у вивченні вказаної тематики. Окрім Києва, можна виділити щонайменше сім регіональних

осередків дослідження історії українського козацтва: Дніпро, Запоріжжя, Кам'янець-Подільський, Кропивницький, Львів, Одеса, Черкаси, Чернігів. Зупинимось докладніше на тих із них, у яких найбільш повно представлена проблематика лівобережного козацтва XIX ст. і створених з них однойменних полків.

Почнемо з одеського осередку, дослідники якого в числі перших почали комплексно розглядати проблеми історії козацтва XIX ст., включаючи лівобережне. Його лідером є доктор історичних наук, проф. О. Бачинська – дочка визначного українського історика, археографа, автора ґрунтовного дослідження з історії Задунайської Січі А. Бачинського. Авторка написала ряд праць, де досліджено як історія лівобережних козацьких формувань загалом [255], [256], так і конкретні проблеми полтавського та чернігівського козацтва у XIX ст. [257]. Також, історик звернула увагу на джерелознавчі аспекти дослідження лівобережного козацтва у XIX ст. [254]. О. Бачинська розглядала проблеми історії козацтва XIX ст. як у контексті історії всіх козацьких формувань, що існували на території України у XIX ст., так і як самостійне явище.

Щодо дослідження власне історії козацтва Лівобережжя України, то О. Бачинська виділила три етапи їх історії у XIX ст.: перший - від ліквідації Гетьманщини до 1812 р., другий - від 1812 р. до 1837 р., коли було створено Міністерство державного майна, а надії козацтва на особливий статус були втрачені, третій – від 1837 р. до початку XX ст., коли відбувалось стирання відмінностей між козацтвом та іншими станами, насамперед з селянством. Тобто, за критерій було взято зміна стратегій влади щодо інтеграції козацтва в імперський соціум.

До проблем козацьких полків дослідниця звертається частково. Проте, О. Бачинська першою дослідила можливості тогочасної церковної періодичної преси як джерела з історії козацтва Лівобережжя України у післякозацьку добу. Звертає на себе дослідження авторки щодо соціально-демографічних характеристик козацтва Полтавської та Чернігівської губерній. Також,

О. Бачинська довела, що козацтво в XIX – на початку XX ст. відчувало свою особність від решти населення на рівні самоусвідомлення та побуту.

У 2007 р. захистив дисертацію, присвячену козацьким контингентам у XIX ст. учень О. Бачинської Ф. Стоянов [340]. Дослідник розглянув історію усіх чотирьох випадків формування лівобережних полків, що, безумовно є його заслугою. Також, він першим почав використовувати для цього документи канцелярій полків, які існували в 1831-1864 рр. Автор обрав хронологічний принцип викладу та поділив історію козацьких полків у 1812-1864 рр. на три етапи: діяльність лівобережних полків у 1812-1814 рр., на початку 30-х рр. та в 50-60-х рр. XIX ст.

Слідуючи традиції дореволюційних істориків (у першу чергу І. Павловського), він пов'язує створення полтавських і чернігівських полків у 1812 р. з успішним формуванням аналогічних з'єднань на Правобережжі України. Вважаємо, що прямої залежності одного явища від іншого не було, оскільки ополченські загони створювались майже на території всієї Європейської частини Російської імперії. Детальніше про це буде зазначено у відповідному розділі даної роботи.

Ф. Стоянов частково описав рядовий склад козацьких полків, починаючи з другого випадку їх створення, а не з першого. Крім того, він не звернув уваги на різні категорії рядового складу, які демонстрували специфіку козацьких полків і ставлення козацьких громад до їх формування та виконання військової повинності загалом. Не погоджуємось з тезою автора про те, що кількість добровольців у козацьких полках 1812 р. сягала 90 %, у 1831 р. 50 %, а у 1855 та 1863 р. зменшилась до 20 %. Навпаки, помічаємо протилежну тенденцію. Детальніше про це буде зазначено у третьому розділі даної роботи.

На нашу думку, поза увагою автора залишився ряд моментів з історії служби та бойового застосування козацьких полків. Також, не завжди ми поділяємо методику та результати підрахунків чисельності й втрат козацьких полків 1812-1864 рр., що зробив Ф. Стоянов. Вважаємо за доцільне окремо дослідити

специфіку формування та характерні особливості офіцерського корпусу козацьких полків.

Варто відмітити певну одноманітність використаних джерел, адже всі вони подають тільки офіційну точку зору. Дослідник не використовував матеріали тогочасної періодичної преси та наративні праці авторів, які були сучасниками існування козацьких полків, не повністю дослідив матеріали канцелярій лівобережних полків 1831-1864 рр. Документи архівів губернських і повітових комітетів, що формували козацькі полки, залишились поза його увагою.

Тим не менше, використаний у його праці комплекс джерел був найбільшим, у порівнянні з джерельною базою попередніх істориків, що досліджували цю проблему. У власному дослідженні ми широко користувались напрацюваннями Ф. Стоянова заради подальшого, більш детального дослідження різних аспектів історії козацьких підрозділів ХІХ ст.

Завдяки напрацюванням В. Орлика та С. Цигульського помітним регіональним осередком вивчення історії козацтва Лівобережжя України у ХІХ ст., у тому числі й козацьких полків, став Кропивницький. В. Орлик, у контексті дослідження фіскальної політики уряду, вивчав оподаткування козацького стану [308]. Автор залучив раніше не досліджені матеріали ряду обласних архівів і розглянув втілення фіскальної політики імперії на практиці [309]. З погляду нашого дослідження представляють інтерес обрахунки В. Орлика щодо безпосередніх фінансових втрат козацьких господарств від створення полків у 1812-1814 рр. [309, с. 85] і видатки козацьких громад на організацію лівобережних полків у 1855 р. [309, с. 94].

В. Орлик був науковим керівником С. Цигульського, який захистив кандидатську дисертацію, присвячену різним аспектам історії козацтва Полтавської та Чернігівської губерній кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. [349]. Викликає подив, що С. Цигульський навіть не згадує про напрацювання Ф. Стоянова й О. Бачинської. Дослідник, використавши проблемно-хронологічний підхід, звернув увагу на наступні аспекти історії лівобережного козацтва: правовий статус, землеволодіння та землекористування,

оподаткування, переселення, роль генерал-губернаторів у відстоюванні козацьких прав і створенні однойменних полків [350]. Автор опирається переважно на законодавчі акти, що не дозволило йому простежити втілення норм законів у життя. Заслугою дослідника є вивчення цих питань у пореформений період і визначення майнового розшарування серед козацьких господарств на початку ХХ ст. [351].

Щодо діяльності козацьких полків, то автор частково розглянув їх застосування командуванням і забезпечення усім необхідним. При дослідженні козацьких полків 1812-1816 рр. він опирається переважно на роботи І. Павловського. Однак, С. Цигульський не звертається до мотивів їх створення, не розглядає їх чисельність у динаміці існування та втрати. Також, дослідник оминув питання особливостей формування та характеристики особового складу лівобережних козацьких полків 1812-1864 рр.

У якості окремого осередку дослідження проблем, пов'язаних з історією козацтва Лівобережжя України у ХІХ ст., завдяки роботам Т. Литвинової та Д. Шаталова, можна виділити м. Дніпро. Зазначені дослідники не розглядали окремо історію козацьких формувань 1812-1864 рр., оскільки працюють у напрямку досліджень соціальної історії. Як уже традиційно склалось, Т. Литвинова була науковим керівником Д. Шаталова.

Т. Литвинова ще у 2005 р. окреслила низку проблемних питань, пов'язаних з історією існування козацтва Полтавської та Чернігівської губерній у ХІХ ст. як окремої соціальної категорії. Частково погоджуємось з думкою дослідниці, що історія лівобережних козацьких полків 1812 і 1831 рр. є відомим сюжетом [289, с. 89]. Хіба що використанню козацьких полків у 1812 р. приділялась належна увага в радянській історіографії через вказані нами вище причини.

Учень Т. Литвинової, Д. Шаталов, розглянув відображення історії українського козацтва кінця ХVІІІ – середини ХІХ ст. у тогочасній суспільній думці. У контексті нашої теми викликають зацікавлення авторські висновки про вживання в чиновницькому лексиконі по відношенню до козацтва таких стереотипів як вроджено воєвничих і схильних до кавалерійської служби осіб

[353, с. 111]. Погоджуємось з твердженням історика, що лівобережні козаки, незважаючи на те, що в господарському плані майже не відрізнялись від селян, все ще позиціонувались у суспільстві як військова верства [353, с. 110].

Для авторів, що представляють Чернігівський центр дослідження історії козацтва Лівобережжя України у ХІХ ст., не характерне об'єднання навколо конкретного напрямку досліджень вказаної проблеми. Напевно, він утворився через існування значної джерельної бази з цього питання, що зберігається у Державному архіві Чернігівської області та його філіалі у м. Ніжин. Також, сприятливим фактором у розробці теми є наявність такого періодичного видання як "Сіверянський літопис", на сторінках якого публікуються напрацювання сучасних авторів з Чернігівщини.

З опублікованих праць варто виокремити студії Л. Нестеренко, яка дослідила виконання козацтвом Лівобережжя України земських [305] і рекрутської [304] повинностей. Також, вона звернула увагу на особливості формування козацьких полків у 1855 р. Л. Нестеренко порівняла їх створення з організацією дружин ополчення та показала, що вони організовувались за однаковою схемою. На нашу думку, автор перебільшила патріотизм місцевого населення під час формування козацьких полків і дружин ополчення у 1855 р.

Ці ж питання, тільки у козацькій площині досліджувала М. Міц [301], [302], [303]. Однак вона зупинилась лише на законодавчому регулюванні цих повинностей, не звертаючи уваги на втілення норм закону у життя, що є недоліком її досліджень.

О. Кухарук, розглядаючи особливості формування козацького стану в нових умовах кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., вказує, що дворянство регіону виступало противником існування постійно діючого козацького війська [283, с. 70]. Наше дослідження офіцерського корпусу козацьких полків привело до протилежного висновку, адже саме завдяки козацьким полкам частина дворянства регіону робила собі успішні військові кар'єри. О. Кухарук торкається й інших варіантів реорганізації козацького стану Полтавської та Чернігівської губерній, наприклад, створення з них військових поселенців.

Спробу написати історію козацтва Лівобережжя України з XVI по XX ст. здійснили О. Любич і В. Співак [291]. Незрозуміло, чому автори називають козацтво з самого його утворення “Малоросійським”, адже ця назва почала вживатись лише з гетьманування Кирила Розумовського. Щодо методики викладення матеріалу, то вона дуже нагадує стиль історіописання дореволюційних авторів з численним цитуваннями документів. Причому, О. Любич і В. Співак переважно цитують уже відомі сюжети з “Полного собрания законов Российской империи”(далі ПСЗРИ) або інших опублікованих документів. Щодо історії козацьких полків, то автори припустились ряду фактографічних помилок, наприклад, що лівобережні полки 1831 р. були сформовані вже у травні 1831 р. [291, с. 276]. Не погоджуємось також із думкою дослідників, що половина козаків у лівобережних полках 1831-1832 рр. була добровольцями. У роботі домінують матеріали про чернігівські полки, хоча, виходячи з назви книги, мала б бути представлена історія полків, створених і на території Полтавської губернії. Загалом, історія лівобережних полків 1812-1864 рр. подана досить уривчасто й фрагментарно.

О. Лейберов досліджував історію козаків і загонів земського ополчення з Ніжинського повіту в 1812-1814 [285] та 1855-1856 [286] рр. Такий мікроісторичний підхід дозволив би детальніше розглянути їх специфічні риси. Однак при дослідженні ніжинських козаків у лівобережних полках автор не відкрив якихось нових сторінок їх історії та користувався напрацюваннями своїх попередників.

Для представників чернігівського осередку дослідження козацтва Лівобережжя України XIX ст. характерним є концентрація уваги на локальних епізодах їх історії. Іноді, такий підхід давав можливість детальніше вивчити деякі явища, як наприклад, виконання рекрутської та земських повинностей. Однак він не дозволив багатьом авторам побачити контекст в якому відбувалось створення та діяльність козацьких полків 1812-1864 рр., а отже і мотиви їх формування та характерні риси козацьких з'єднань не були розглянуті.

У контексті вивчення історії Малоросійського генерал-губернаторства досліджувала проблеми історії козацтва В. Шандра [352]. Вона звернула увагу на шляхи вирішення козацького питання, оскільки його перебування на привілейованих правах, у порівнянні з державними селянами, не входило до планів міністерства фінансів, бо це зменшувало надходження в казну. Іншим аспектом дослідження стали спроби генерал-губернатора М. Рєпніна відновити права козацтва та перетворити його на постійно діюче козацьке військо. Крім того, В. Шандра опублікувала ряд важливих документів з історії козацтва Лівобережжя України та з'ясувала структуру архіву Малоросійського генерал-губернаторства, що полегшує пошук нових джерел з даної тематики. З точки зору генерал-губернаторської діяльності М. Рєпніна розглядає проблеми козацтва Полтавської та Чернігівської губерній і Н. Конопка [281].

Також, продовжилась традиція вивчення козацьких полків у рамках історії франко-російської війни 1812-1814 рр. Зокрема, у колективній монографії провідних учених Інституту історії України, що вийшла до 200-річчя початку війни, було розглянуто причини створення полтавських і чернігівських козацьких полків. Крім того, історики дослідили процес їх формування та участь у бойових діях 1812 - 1814 рр. [264].

С. Потрашков узагальнив напрацювання українських істориків у питанні вивчення франко-російської війни 1812 - 1814 рр. (автор називає її Вітчизняною) [325], [326], [327]. На нашу думку, жодна війна не є вітчизняною, адже це, в першу чергу, тисячі смертей і страждання мирного населення, що розплачується за амбіції керівництва своїх держав. У випадку франко-російської війни 1812 - 1814 рр. населення сучасних українських земель стало заручником обставин і змушене було захищати інтереси чужої держави. Конкретно для нашої теми цікавими є розробки дослідника з приводу підходів дореволюційних істориків до вивчення проблем козацьких формувань 1812-1814 рр.

Колектив російських авторів у ґрунтовній енциклопедії, присвяченій подіям франко-російської війни 1812 р., звернув увагу і на лівобережні козацькі полки.

Зокрема, В. Тотфалушин розглянув полтавські та чернігівські козацькі й земські полки як частини єдиного ополчення. Але, історик все ж розділяє ці підрозділи. Дослідник користувався напрацюваннями І. Павловського, О. Переяславського, Б. Абаліхіна та ін. і збірником документів “Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.”. Історик навів прізвища полкових командирів і місця формування козацьких полків, торкнувся їх участі у бойових діях [342, с. 577-578], [343, с. 770].

До історії козацьких полків 1855-1856 рр. звертались В. Задунайський [271] і Т. Литвин [288]. Погоджуємось з В. Задунайський, що відновлення козацьких полків у 1855 р. відбулось завдяки використанню урядом історичної пам’яті українського народу про часи існування козацької держави [271, с. 23]. Автор розглянув структуру, чисельність, озброєння й уніформу лівобережних полків 1855-1856 рр. Однак, його узагальнення ґрунтуються на законодавчих актах та одній справі з канцелярії полків, тобто історія козацьких полків 1855-1856 рр. подана неповно. Виклад матеріалу здійснено з точки зору устрою козацьких загонів на основі законодавчих норм. Втілення цих норм у життя автор не розглядав.

Т. Литвин, на основі матеріалів Державного архіву Полтавської області, розглянув організацію чотирьох полтавських козацьких полків 1855-1856 рр., не згадуючи про два чернігівські полки. Торкаючись їх чисельності, автор обмежився лише даними штатного розпису, не вказавши на зміни цього показника протягом існування підрозділів. Дослідник розглядав історію козацьких полків через призму законодавчих актів і концентрував увагу на локальних епізодах їх історії без належної уваги загальному контексту подій.

Питання переселення козаків Лівобережжя України на територію Чорноморського війська досліджувала В. Ликова [287]. Незважаючи на те, що про цю тему згадував ледь не кожен дослідник, який досліджував історію лівобережного козацтва XIX ст., В. Ликова, користуючись фондами Державного архіву Одеської області, першою встановила точну кількість козацьких переселенців на початку XIX ст.

Сюжет залучення козаків до колонізації Північного Кавказу у першій половині XIX ст. розглядав А. Дзаголов [267]. Він, використавши матеріали ряду українських і російських архівів, дослідив подальшу історію лівобережних полків, відправлених для несення служби на Кавказі у 1832 р.

С. Плохій, досліджуючи процес створення “Історії русів”, звернувся до мотивів організації козацьких полків у 1812 р. Досить слушною є його думка про те, що місцева еліта прагнула відновити козацькі полки, щоб не віддавати рекрутів зі своїх господарств до армії та мати можливість проходити військову службу в рідних місцях, по можливості не відриваючись з власних маєтків [324, с. 257].

Підсумовуючи розгляд стану дослідження історії лівобережного козацтва та виконання ним військової повинності з початку до 60-х рр. XIX ст., зазначимо, що, не дивлячись на досить великий масив праць, створених представниками багатьох поколінь істориків, досі відсутнє цілісне знання про причини, особливості формування та служби полтавських і чернігівських козацьких полків у XIX ст. Аналіз історіографічного процесу засвідчив, що їх історія часто вивчалась з кон’юнктурних мотивів на досить вузькій джерельній базі. На нашу думку, на достатньому рівні розглянуті питання козацького землеволодіння, оподаткування та переселення. Частково досліджено й потребують уточнення наступні аспекти: мотиви створення й застосування лівобережних козацьких полків, роль малоросійських генерал-губернаторів у їх формуванні та діяльності, суспільне становище козацького стану, демографічні процесів у середовищі козацтва Полтавської та Чернігівської губерній, типологія козацьких полків 1812-1864 рр., їх чисельність і втрати. Питання ж структури особового складу козацьких полків і способи його комплектації, характеристики офіцерського корпусу, ставлення представників козацьких громад до виконання військової повинності, формування “образу ворога” для козаків лівобережних полків не отримали належного висвітлення в історіографії. Пропоноване дисертаційне дослідження певною мірою заповнює

наявні прогалини та суттєво збагачує знання з історії лівобережного козацтва та сформованих з них полків у 1812-1864 рр.

1.2. Джерельний комплекс і методика дослідження

Дослідження соціального статусу лівобережного козацтва та виконання ним військової повинності у з початку до 60-х рр. XIX ст. ґрунтується на сформованому автором джерельному комплексі. У його структурі представлені джерела двох видів: а) історіографічні (розглянуті в підрозділі 1.1) та б) конкретно-історичні, котрі сучасне джерелознавство трактує як носіїв історичної інформації, про той чи інший бік людської діяльності [274, с. 68]. У нашому випадку йдеться про відомості, що виникли у процесі діяльності державних установ, військових формувань й окремих осіб, які відбивають процес формування та діяльності лівобережних козацьких полків XIX ст., а також несуть інформацію про суспільне становище козацтва.

Для кращого аналізу та використання інформації з теми дослідження використовуємо вже усталені моделі класифікації джерел як за їх походженням, так і за видовими ознаками [274, с. 90]. Частина залучених джерел вже актуалізована шляхом археографічних видань і використання їх інформації у працях попередників, однак основний масив свідчень вводиться до наукового обігу вперше. Оскільки, за способом кодування переважна більшість опрацьованих нами джерел є писемними, то для поглибленого їх дослідження вони класифіковані на документальні та оповідні (нарративні). До перших віднесено актови, діловодні, статистичні та судово-слідчі джерела. До других - щоденники, спогади, етнографічні описи населення та літературні твори [274, с. 96].

У силу того, що досвід існування лівобережних козацьких полків XIX ст. відноситься до подієвої історії, то закономірним є домінування в дисертації документальних джерел. При цьому враховувалось, що вони дають тільки офіційну точку зору на події. Тому для доповнення відомостей, отриманих з

документальних джерел використовувались матеріали періодичної преси, джерела особового походження та літературні твори.

За рівнем доступності виокремлено опубліковані джерела та ті, що зберігаються в архівосховищах. Для висвітлення історії полтавських і чернігівських козацьких полків 1812-1864 рр. останні мають набагато більшу цінність.

Оскільки, лівобережні козацькі полки були втіленням оборонної функції держави, то формування джерельного комплексу в першу чергу пов'язане з діяльністю військових і цивільних державних службовців різного рангу, які регламентували життя цього військового підрозділу. У своїй роботі вони фіксували вже наявні явища та події, що були частиною буття лівобережних козацьких полків. Військові та цивільні канцеляристи робили свої записи не для того, щоб майбутні покоління істориків могли створювати свої інтерпретації історії козацьких полків, а заради упорядкування та регламентації існування цих військових одиниць. Таким чином, більшість джерел з історії лівобережних козацьких полків, згідно класифікації Єжи Топольського, відноситься до неадресованих, тобто таких, що не містять переконувального елемента та не розраховані на прочитання третьою стороною [341, с. 336]. Цей фактор надає джерелам, створеним у результаті діяльності державних установ, загальної довіри при використанні.

Правові засади функціонування лівобережних козацьких полків ХІХ ст. установлювались імператорськими указами про їх створення. Указ про створення полтавських і чернігівських козацьких полків у 1812 р. був опублікований на сторінках часопису “Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца” та передрукований у збірнику “Український народ у Вітчизняній війні 1812 року” [243, с. 7]. Від наступних указів його вирізняє загальна невизначеність майбутнього устрою козацьких полків. Про більш конкретний устрій полтавських і чернігівських полків дізнаємось з інструкції Малоросійського генерал-губернатора Я. Лобанова-Ростовського земським комісарам [243, с. 7].

У подальшому, укази про створення козацьких полків публікувались у ПСЗРИ. У них було детально прописано чисельність, принципи комплектування, озброєння та обмундирування козацьких полків, що були створені у 1831 [225, с. 339], 1855 [196, с. 322] і 1863 [198, с. 495] рр. Провівши їх текстуальний аналіз приходимо до висновку, що за основу імператорського рескрипту про створення козацьких полків 1831 р. був взятий проект Малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна. Він датований 20-м квітнем 1831 р. [34, арк. 5]. За основу положення про створення козацьких полків у 1855 р. був взятий указ про створення державного ополчення [195, с. 86]. Нормативно-правовий акт про створення козацьких полків у 1863 р. переважно ґрунтується на попередньому положенні про створення лівобережних полків у 1855 р. Детальніше про це буде зазначено у відповідних розділах даної роботи.

Укази про створення козацьких полків дають нам модель їх майбутнього устрою. Наприклад, кількість особового складу, прописана у них, є штатною. Відповідно до неї будемо встановлювати рівень комплектації козацьких полків офіцерами та рядовими. Також, в указах зазначалась мета створення козацьких полків і потенційний характер їх участі у бойових діях. Крім того, у цих нормативно-правових актах регламентувались пільги козацькому стану за сформування відповідних полків.

На сторінках ПСЗРИ були опубліковані й укази про розпуск козацьких формувань 1812-1864 рр. Крім основних тем, як то деталізація цього процесу та доля особового складу, вони містять і побіжну інформацію, що є не менш цікавою для нас. Наприклад, в указі про розпуск лівобережних козацьких полків у 1816 р. зазначалось, що козацтво необхідно пов'язати з воєнними силами імперії [218, с. 887], тобто в нормативно-правових актах міститься інформація і про суспільне становище козацького стану.

Документи опубліковані в ПСЗРИ проливають світло і на багато інших аспектів з історії козацтва Лівобережжя України. З моменту ліквідації війська Гетьманщини у 1783 р. і до запровадження загальної військової повинності у 1874 р. козацтво Полтавської та Чернігівської губерній згадується 93 рази у

першому та другому зібранні законів. Тематично, законодавчі акти, присвячені козацтву Лівобережжя України можна поділити на п'ять блоків. Перший з них присвячено вже згаданим законам про створення та розпуск козацьких формувань. До другого блоку віднесено законодавчі акти, що визначають державні органи, які мали опікуватись справами козацтва Лівобережжя України. Наприклад, у 1834 р. такою структурою стала Головна господарська контора [201], а у 1837 р. козацтво Полтавської та Чернігівської губерній перейшло у відомство Міністерства державного майна [199]. Законодавчі акти цього блоку дають можливість визначити правове становище козацтва, їх соціальний статус і допомагають у проведенні подальшої евристичної роботи, пов'язаної з пошуком нових документів про різні аспекти історії козацтва Лівобережжя України у ХІХ ст.

Третій блок охоплює законодавчі акти, норми яких регулюють виконання козацтвом Полтавської та Чернігівської губерній державних повинностей і сплату податків. Він включає в себе досить широке коло нормативно-правових актів: від загальних регламентацій по виконанню певних видів повинності для всього податного населення імперії (рекрутський устав 1831 р. [202]) до конкретних указів, що визначали податки чи повинності суто козацького стану Лівобережжя України, наприклад, поновлення сплати ними оброчного окладу в 1820 р. [211, с. 410].

Четвертий тематичний блок включає документи щодо переселення козацтва у ХІХ ст. Зокрема, за допомогою законодавчих актів з цього питання вдалося визначити напрями та етапи здійснення переселень. Також, вони розкривають умови, на яких мали здійснюватися переселення та визначають необхідну кількість переселенців.

До останнього блоку віднесено законодавчі акти, в яких згадки про козацтво виникають лише побіжно на фоні вирішення інших питань. Наприклад, при визначенні обсягу повинностей для панцирних бояр, що проживали на території сучасної Білорусі, імперські законодавці згадали і про лівобережне козацтво. Зокрема, вони зазначили, що його історичним призначенням, як і

панцирних бояр, були справи військові. Через це обидва згадані стани сплачують меншу суму податків, ніж інші категорії податного населення імперії [223, с. 1278].

Таким чином, нормативно-правові акти, опубліковані в ПСЗРИ, визначають умови створення та розпуску козацьких полків, умови виконання державних повинностей і сплату податків козацтвом Лівобережжя України, його суспільне становище. Однак вони не можуть дати відповіді на питання втілення цих настанов на практиці.

Законодавчі акти є важливим джерелом щодо визначення суспільного статусу козацтва Полтавської та Чернігівської губерній у ХІХ ст. Ця категорія джерел стосується більше площини уявлень, а тогочасні закони якраз містили широкі екскурси з історії та роздуми чиновників з цього питання. Вони цінні не з точки зору достовірності суджень про минуле, а з точки зору визначення місця козацтва у цьому баченні минулого.

Наступну групу актових джерел становлять діловодні матеріали, створені в результаті діяльності канцелярій лівобережних козацьких полків 1812-1864 рр. та органів, причетних до їх створення. При аналізі документів цих канцелярій було використано з деякими модифікаціями схему, запропоновану В. Горобцем та І. Синяком і підсумовану Ю. Мициком, щодо джерел з історії Гетьманщини. Вони виділяють за видовими ознаками директивно-розпорядчу, виконавчу та обліково-статистичну документацію [300, с. 553].

Частина матеріалів канцелярій лівобережних козацьких полків опублікована у двох збірниках документів, присвячених подіям російсько-французької війни 1812-1814 рр. Перший уклали й опублікували у 1948 р. українські радянські історики Г. Гербільський і В. Стрельський [243]. У збірнику міститься 27 документів, присвячених формуванню та участі у бойових діях 1812 р. лівобережних козацьких полків

У 1962 р., до 150-річчя початку франко-російської війни, група радянських істориків на чолі з Л. Бескровним видала збірник документів, присвячений різного типу ополченням у війні 1812-1814 рр. [209]. Окремий розділ збірника

містить інформацію про лівобережні козацькі полки. Більшість документів були вперше опубліковані. Дивно, що майже ніхто з наступних поколінь істориків не використовував напрацювань Л. Бескровного та його колег. Навіть Ф. Стоянов, охарактеризувавши матеріали збірки, не використовував їх у своєму дослідженні. Маючи широкий доступ до столичних архівів, насамперед до воєнно-історичного (нині Російський державний воєнно-історичний архів), колектив упорядників опублікував 22 документи, що присвячені полтавським і чернігівським козацьким полкам. Вони суттєво доповнюють матеріали, видані Г. Гербільським і В. Стрельським у 1948 р.

Документи, видані у двох вищевказаних збірниках, розкривають різні аспекти історії лівобережних козацьких полків 1812-1816 рр. Насамперед, вони містять укази військових у підпорядкуванні яких знаходились частини лівобережних козацьких полків. Також, були опубліковані рапорти командирів козацьких полків про участь ввірених їм загонів у бойових діях, відомості про чисельність і втрати козацьких полків, списки нагороджених членів особового складу з обґрунтуванням за що вони отримали ці нагороди.

В. Апухтін, на основі матеріалів архіву Генерального штабу, опублікував списки офіцерів 13 з 15 козацьких полків 1812-1816 рр. [252]. Завдяки їм можемо визначити станове походження офіцерів козацьких полків. Такі завдання, при опрацюванні списків офіцерів козацьких полків, дослідниками лівобережних формувань ще не ставились.

І все ж, більшість документів з історії козацьких полків залишаються неопублікованими. Вони складають виняткову цінність для висвітлення історії козацьких полків 1812-1864 рр. Переважний масив з них зберігається у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі ЦДАК України). Це фонди канцелярій губернських і повітових комітетів, що займались формуванням козацьких полків у 1831 р. (Ф. 1378), канцелярія чиновників особливих доручень при Малоросійському генерал-губернаторові по формуванню та переформуванню козацьких полків 1831-1832 рр. (Ф. 1283), канцелярії лівобережних козацьких полків 1831-1832 рр. (Ф. 1284), 1855-

1856 рр. (Ф. 1379) та 1863-1864 рр. існування (Ф. 1346). Згадані фонди у 1960-х рр. були передані в ЦДІАК України з Харківського та Чернігівського обласних архівів. Частина документів канцелярії губернських і повітових комітетів по формуванню лівобережних козацьких полків у 1831 р. зберігаються в Державному архіві Сумської області у фондах 610 та 628.

Матеріали вказаних фондів містять досить різнопланову інформацію. У першу чергу це укази та розпорядження командувачів над козацькими полками. Ними були малоросійські генерал-губернатори, завідуючий Полтавської палати державного майна (у віданні цієї установи перебували козацькі полки 1863-1864 рр.), генерал-губернатори територій, що були для лівобережних козацьких полків театром бойових дій і командири підрозділів, до складу яких входили полтавські та чернігівські козацькі полки.

Указами малоросійських генерал-губернаторів і завідуючого Полтавської палати державного майна призначались командири та офіцери лівобережних козацьких полків. Також, у них міститься інформація про поточні справи, пов'язані з формуванням полків. Наприклад, хто має надіслати зброю, хто пошити форму та з яких джерел особовий склад отримуватиме заробітну платню.

Часто у розпорядній документації малоросійських генерал-губернаторів знаходимо інформацію про поточний стан козацьких полків. Наприклад, М. Рєпнін у додатковій настанові для формування резервних ескадронів козацьких полків від 23 серпня 1831 р. [43, арк. 3] підсумував досвід формування діючих ескадронів і вказав на помилки, що були допущені в ході процесу. Також, він запропонував шляхи їх уникнення при формуванні резервних ескадронів.

Відомості про характер бойових завдань, що виконували лівобережні козацькі полки, отримуємо з наказів генерал-губернаторів тих адміністративних утворень, що були для козацьких полків театром бойових дій. Наприклад, у 1831 р. ним стало Віленське тимчасове та Білоруське генерал-губернаторство, а у 1863 р. Київське генерал-губернаторство. Також, бойові завдання для

козацьких полків ставили командири тих військових з'єднань, до складу яких належали полтавські та чернігівські полки. Крім інформації про тип бойових завдань та їх конкретні приклади, розпорядження вищевказаних військовослужбовців підсумовують попередній досвід виконання козацтвом службових обов'язків. Це робилось для того, щоб не повторювати раніше здійснені помилки. Для нас же ця інформація цінна тим, що ми ретроспективно можемо дізнатись про виконання козацькими підрозділами бойових завдань. Наприклад, у 1831 р. начальник над лівобережними козацькими полками, тимчасовий Віленський генерал-губернатор М. Долгоруков вимагав від командувачів козацьких полків негайного виконання запитів місцевих нижніх земських судів по наданню в їх розпорядження козацьких загонів для втілення рішень суду [174, арк. 63]. Розпорядження з'явилося саме через те, що командири козацьких підрозділів часто ігнорували подібні вимоги місцевої адміністрації.

Розпорядна документація представлена як самими наказами командувачів стосовно козацьких полків, так журналом вхідних документів, що вівся при кожному полку. У цих журналах фіксувався зміст усіх наказів, що надсилався для виконання у кожен козацький полк.

Виконання наказів командувачів над лівобережними козацькими полками можемо прослідкувати за допомогою книги наказів полку. У ній фіксувались найголовніші розпорядження командира полку за поточний рік. Також, з книг наказів ми можемо дізнатись про поточні справи кожного з козацьких полків. Наприклад, призначення та звільнення з посад особового складу й мотиви вчинення цих дій, організація урочистих маршів, вимоги до зовнішнього вигляду та харчування особового складу, переміщення полку, дезертирство, забезпечення продовольством, фуражем, дровами та інше. Нами уперше були системно залучені книги наказів полків як одне з головних джерел з історії лівобережних козацьких полків.

Однак накази командира полку часто віддавались в усній формі та не фіксувались у відповідній книзі. Крім того, у них не завжди можна знайти

інформацію про виконання розпоряджень, що ставились перед особовим складом. Тому виконання бойових та інших типів завдань досліджувалось за допомогою рапортів офіцерів козацьких полків про виконання поставлених перед ними цілей. До них ми ставились з обережністю та намагались перевіряти їх достовірність, оскільки офіцери могли подати неправдиву інформацію про втрати їх підрозділів і аналогічні показники у противника, що б отримати різного роду заохочення за належним чином виконане завдання або ж виправдати його невиконання. Наприклад, 25 вересня 1831 р. на козацький патруль у складі 4 рядових і 1 унтер-офіцера напали сили польських повстанців. У результаті 2-х козаків було поранено і 3-х взято в полон. Унтер-офіцер Яковенко, що очолював групу козаків, у своєму рапорті повідомляв про 50 поляків, що вчинили напад [155, арк. 57]. Не виключено, що цифри останнім перебільшені для прикриття власної невдачі.

Про маршрути руху козацьких полків дізнаємось із квитанцій, що видавали старости населених пунктів офіцерам козацьких загонів. Їх суть полягала у підтвердженні відсутності претензій до особового складу полків. Командир козацького підрозділу обов'язково мав отримати від старости населеного пункту, де квартирувався ввірений йому загін, такий документ. Однак цьому типу засвідчуваним документам не можна довіряти у плані їх суті, тобто відсутності претензій місцевих жителів до козаків, які в них квартирувались. Наприклад, у 1831 р. представники єврейського кагалу містечка Тельгин подали скаргу на поручика Пирогова, що він силою змусив жителів містечка підписати квитанцію про відсутність претензій до козаків [166, арк. 23]. Про кількість хворих у козацьких полках можемо дізнатись завдяки квиткам, що видавались козакам для лікування у шпиталях та лікарнях. Цього типу засвідчувані документи не використовувались раніше іншими дослідниками лівобережних козацьких полків XIX ст.

Інформацію про чисельність козацьких полків почерпнуто з місячних рапортів про стан полку. Вони складались кожного місяця та фіксували динаміку змін особового складу. Дані про чисельність полку подавались

поескадронно чи посотенно у трьох колонках: згідно штату, згідно списку та у день складання рапорту (ця колонка носила назву “на лицо”). Для визначення чисельності особового складу використано останню колонку. У місячних рапортах про стан полку окремо вказувалась кількість офіцерів, унтер-офіцерів, козаків і допоміжних чинів. Окремо зазначалась інформація про командированих осіб. Також, у них міститься інформація про кількість загиблих, хворих і дезертирів. Крім того, у документах цього типу фіксувалось і поповнення, що надходило до полку. За допомогою місячних рапортів про стан полку можна встановити інтенсивність участі козацьких полків у бойових діях, адже в них зазначалась кількість витрачених патронів частини. Місячні рапорти про стан козацьких полків системно використовуються нами вперше для дослідження історії лівобережних козацьких полків.

Для отримання відомостей про особовий склад залучені формулярні списки козаків та офіцерів полку. Вони склалися на кожного члена особового складу полку. Офіцерські формулярні списки являли собою коротку біографію, де вказувався рік народження, місце проживання, рік вступу на державну чи військову службу, перелік частин де він служив, роки отримання чергового звання, участь особи у бойових діях і майновий стан офіцерів. Детальний аналіз офіцерських формулярних списків дає нам інформацію про станове та регіональне походження й середній вік офіцерів козацьких полків. Також, завдяки формулярним спискам можемо прослідкувати, яку роль відігравали козацькі полки в кар’єрі їх офіцерів.

Козацькі формулярні списки відрізнялись від офіцерських. Вони були менш інформативні та не були стандартизовані. Козацькі формулярні списки були двох видів: перші створювали чиновники повітових комітетів, що приймали козаків у однойменні полки, другі виготовляли полкові писарі. Формулярні списки, створені службовцями повітових комітетів були набагато інформативніші, ніж ті, що створювали полкові писарі.

У формулярних списках обох типів завжди вказувався тільки вік козаків. Дуже часто зазначався зріст, сімейний стан, навик до певного ремесла, вміння

читати та писати. У формулярних списках козаків діючих ескадронів лівобережних полків 1831-1832 рр., створених у повітових комітетах, зазначалась інформація чи був козак рекрутським найманцем чи ні. Після заборони приймати цю категорію в резервні ескадрони у 1831 р. цей запис з формулярних списків зник, однак це не означало, що зникло рекрутське найманство. Про згадане явище в резервних ескадронах знаходимо свідчення з інших джерел.

У формулярних списках козацьких полків 1863-1864 рр. фіксувалась інформацію про те чи козак добровільно йшов служити, чи згідно рекрутської черги. Однак канцеляристи повітових комітетів часто залишали цю колонку незаповненою. Тим не менше, формулярні списки козаків та офіцерів є досить інформативним джерелом для дослідження особового складу полтавських і чернігівських полків. Ці матеріали вперше системно використані нами для дослідження історії козацьких формувань ХІХ ст.

Завдяки арматурним спискам отримуємо інформацію про забезпечення особового складу необхідним обмундируванням і зброєю.

Деяку інформацію про особовий склад отримано з суспільних вироків (“общественных приговоров” [62, арк. 52]) козацьких громад. Кожен козак, що вступав у лівобережні полки, отримував такий документ від громади свого населеного пункту. У ньому зазначалось чи він йшов у козацькі полки згідно рекрутської черги, чи його громада насильно відправила служити за порушення тогочасних суспільних норм (із зазначенням порушених норм), чи він висловив бажання вступити замість іншого, ставши рекрутським найманцем. В останньому випадку до суспільного вироку додавалась угода, де прописувались зобов'язання, що брали на себе рекрутський найманець і його наймач. Завдяки таким угодам можемо детально вивчити умови організації рекрутського найму. Матеріали суспільних вироків козацьких громад та угоди про заміну одного козака іншим жоден з дослідників не залучав раніше для вивчення історії лівобережних козацьких полків.

Важливим джерелом для дослідження полтавських і чернігівських козацьких полків 1812-1864 рр. виявились матеріали судово-слідчого характеру. Вони представлені розслідуваннями чиновників з приводу невиконання певних норм при організації козацьких полків і матеріалами допитів осіб, що порушили умови військового статуту. Прикладом джерел першого типу є розслідування капітана Бібікова, ад'ютанта Малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна [73, арк. 3]. При огляді рядового складу резервних ескадронів 3-го козацького полку у 1831 р. він виявив ряд речей, що не відповідали законодавчим нормам і розпорядженням генерал-губернатора. Зокрема, капітан Бібіков виявив 9 рекрутських найманців у резервних ескадронах, хоча М. Рєпнін своїм розпорядженням заборонив їх приймати.

Матеріали допитів козаків, що порушили певні норми статуту, дозволили визначити основні типи девіантної поведінки, що були поширені серед рядового складу. Часто тільки завдяки матеріалам допитів козаків можна визначити осіб, що були відправлені в козацькі полки насильно чи пішли до них згідно договору рекрутського найму.

Наступний блок джерел представлений статистичними матеріалами. У першу чергу це воєнно-статистичні огляди Російської імперії середини XIX ст. Роботу з їх виконання очолювали високопоставлені військові: у Полтавській губернії підполковник Генерального штабу Облеухов [194], а в Чернігівській - підполковник Генерального штабу Мицевич [193]. У цих працях знаходимо інформацію про чисельність козацького стану обох статей по кожній з указаних губерній. За допомогою воєнно-статистичних оглядів Полтавської та Чернігівської губерній можемо визначити питому вагу козацтва серед усього населення Лівобережжя України. Також, вони дають нам можливість визначити середній показник приросту козацького населення.

Важливе місце серед статистичних джерел займають і переписи населення, зокрема матеріали першого загального перепису Російської імперії 1897 р. Хоч це джерело виходить за хронологічні рамки нашого дослідження, однак воно дало нам важливу інформацію про те, що козацтво і в кінці XIX ст. не

розчинилось серед решти сільського населення. Зокрема, при проведенні перепису населення у Радомишльському повіті [183, арк. 109] Київської губернії переселенці з Полтавської губернії продовжували називати себе козаками, навіть перебуваючи у чужому для них середовищі.

Матеріали з розселення козацького стану на території Полтавської губернії надають записки М. Арандаренка [191]. У другій частині свого опису він наводить відомості про кількість населення постаново у кожній з 75 волостей губернії. Крім статистичних матеріалів, робота М. Арандаренка знайомить нас з населенням, що проживало в Полтавській губернії в середині XIX ст., тому це джерело відноситься як до статистичних матеріалів, так і до джерел, що становлять наступний блок – етнографічні описи населення.

Завдяки опису жителів містечка Олександрівки Сосницького повіту Г. Базилевичем маємо інформацію про пам'ять серед місцевого населення щодо козацьких полків [192]. Цікавим є те, що автор взагалі не згадує аби місцеві жителі хоч якось згадували про них, хоча козацькі полки 1831-1832 рр. формувались з того покоління, яке описував Г. Базилевич.

Досить важливим джерелом з історії лівобережних козацьких полків 1812-1864 рр. є матеріали періодичної преси. Варто зазначити, що раніше вони не використовувались при вивченні цього питання. Лише О. Бачинська дослідила можливості церковної періодики для вивчення історії козацтва Полтавської та Чернігівської губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. [254].

З поміж періодичних видань нами досліджені газети, що виходили в Полтавській і Чернігівській губерніях в XIX ст.: “Полтавские губернские ведомости”, “Черниговские губернские ведомости”, “Полтавские епархиальные ведомости” та “Черниговские епархиальные известия”. Перші два видання виходили з 1838 р., а наступні два з 1863 р. Усі вони мали стандартний поділ на офіційну та неофіційну частини (останню часто називали “Прибавление к...”). Потрібно досить критично ставитись до отриманої інформації, особливо з неофіційних частин, оскільки вона несе значне ідеологічне навантаження,

ідеалізує ситуації в державі та гіперболізує вірнопідданські настрої козацтва до імператора.

У періодичній пресі публікувались актуальні, на думку тогочасних редакторів, матеріали. Це є як перевагою періодичних видань, так і їх недоліком. Перевага полягає у визначенні актуальних тем для тогочасної читацької аудиторії, а недоліком є неувага до інформації, що, на думку редакторів, є нецікавою.

Інформація з періодичної преси по історії лівобережних козацьких полків є по двох останніх випадках їх формування у 1855-1856 та 1863-1864 рр. Про реакцію місцевого населення на створення козацьких полків можемо отримати інформацію зі статті гадяцького окружного начальника Міністерства державного майна. Він пише про радісний прийом козаків місцевим населенням у містечках Гадяч і Опішня в 1855 р. Інший невідомий автор описує освячення козацьких знамен 29 жовтня 1855 р. у Полтаві та парад козацьких частин. Він захоплюється силою та красою новостворених козацьких частин і підсумовує свої враження тим, що козаки завжди готові стати на захист православ'я та вітчизни. Також, у цих репортажах згадується інформація про зовнішній вигляд козаків.

Набагато менш емоційною, зате більш інформаційно наповненою є настанова священника Г. Субботіна новонабраним козакам від 17 червня 1863 р. [241]. В умовах, коли в штаті козацьких полків не було офіцера з виховної роботи, саме на священниках лежала відповідальність за поширення серед козацтва норм патріотизму, високої моральності та формуванню образу ворога. Г. Субботін зображає польських повстанців заколотниками, що замахнулись на славу і честь царя та вітчизни. Козаки ж мали захищати від них своїх рідних і майно. Для порівняння, у виступі священника М. Терлецького перед рекрутами з Полтавської губернії у 1863 р. згадувалось тільки про те, що воєнна служба є необхідною для існування держави та без військових не могло б бути мирного життя для решти населення [242].

Крім матеріалів з історії козацьких полків, періодична преса містить інформацію статистичного та нарративного характеру з історії козацтва Лівобережжя України середини ХІХ ст. Джерела першого блоку представлені даними про кількість населення Полтавської та Чернігівської губерній і про кількість пожертвувань постановою на потреби церков Полтавської єпархії [239].

Серед нарративних джерел важливе місце посіли етнографічні описи населення. Прикладом цього типу джерела є опублікований на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” у 1852 р. опис козацького стану Д. Гавриленка [203]. Автор порівнював їх майнове становище та типові звички, наприклад щодо сімейного та господарського укладу з селянством Чернігівської та власне російських губерній.

Джерела особового походження представлені щоденниками та спогадами. Завдяки щоденниковим записам Г. Галагана, зробленим у 1839-1840 рр. [207], можемо дізнатись про пам'ять серед козацтва про лівобережні полки 1812-1816 та 1831-1832 рр. Як і Г. Базилевич, Г. Галаган не згадує про те, щоб про них якось відгукувалось місцеве козацтво, тобто дивним являється ігнорування цього факту.

Спогади представлені записами Б. Познанського. Він був очевидцем Січневого повстання на території Правобережжя України [234]. Хоч автор описує події 1863 р., коли козацькі полки тільки формувались, його мемуари цінні з точки зору аналізу ситуації у Київському генерал-губернаторстві, що стало театром бойових дій для лівобережних козацьких полків вже за пів року після закінчення викладу матеріалу Б. Познанського.

Історія полтавських і чернігівських козацьких полків знайшла відображення і в літературних творах, які дозволяють співставити офіційні оцінки подій із художнім баченням. Зокрема, І. Кулжинський у романі “Федюша Мотовильский” описав історію дворянина, що вирішив вступити в козацькі полки у 1812 р. [204]. Письменник опублікував твір у 1833 р. Автор згадує про лівобережні полки у досить сатиричному тоні, проте для нас є цікавою

мотивація головного героя роману Федора Мотовильського вступити в козацькі полки та опис командира полку Івана Розяви.

Усні джерела з історії лівобережних козацьких полків представлені рекрутськими піснями [235]. Вони створювались у період функціонування полтавських і чернігівських козацьких полків 1812-1864 рр. Хоч у них і немає безпосередніх згадок про лівобережні козацькі полки ХІХ ст., однак у рекрутських піснях відображаються явища, що були присутні при формуванні полтавських і чернігівських козацьких полків, наприклад, рекрутське найманство. Вони допомагають нам побачити узагальнене ставлення народу до рекрутської повинності, у межах якої організовувались лівобережні козацькі полки 1812-1864 рр.

Дослідження історіографічних і конкретно-історичних джерел, встановлення достовірності їх інформації та реконструкція змісту проводились з позицій сучасної методології. Реконструкція історії лівобережних козацьких полків здійснювалась на основі принципів історизму, об'єктивності, комплексності та системного підходу.

Використання принципу історизму дозволило дослідити історію лівобережних козацьких полків 1812-1864 рр. у контексті тих конкретно-історичних умов, в яких вони створювались та існували. Зокрема, вони організовувались у рамках виконання козацтвом Полтавської та Чернігівської губерній рекрутської повинності перед державою. Тому вивчення умов її виконання козацтвом Лівобережжя України є неодмінною умовою дослідження історії полтавських і чернігівських козацьких полків. Названі полки створювались як складова частина армії Російської імперії. Це вимагало вивчення основ функціонування цього державного інституту для кращого розуміння необхідності створення та сутності козацьких полків.

Усвідомлюємо, що у першій половині ХІХ ст. представники козацького стану та дворянства Полтавської й Чернігівської губерній були сучасниками існування Гетьманщини або ж їх дітьми та внуками. Тому пам'ять про Військо Запорозьке та привілеї козацького стану ще була частиною тодішньої

соціальної дійсності. Відповідно, саме опираючись на неї імперські урядовці відновлювали козацькі полки у ХІХ ст.

Використання принципу історизму зобов'язує нас охарактеризувати сенс, який вкладався у тогочасні терміни. На нашу думку, при вивченні історії лівобережних козацьких полків важливо було розібратись з такими термінами, як “козак” та “Малоросія”. Ці два слова неодмінно фігурували у назві військових частин, що створювались з козацького стану Полтавської та Чернігівської губерній у 1812-1864 рр. У першій половині ХІХ ст. термін “козак” мав подвійне смислове навантаження. В одному випадку під ним мались на увазі всі представники козацького стану Полтавської та Чернігівської губерній. У другому випадку термін - “козак” означав найнижче військове звання у “малоросійських” козацьких полках. Він був аналогом рядового у регулярних частинах армії Російської імперії. Смислове навантаження цього терміну стає зрозумілим з контексту.

Іншою складовою назви козацьких полків було слово “малоросійські”. Якщо наприкінці ХІХ ст. цей термін у вжитку імперських чиновників став майже синонімічним до терміну “Україна” [324, с. 48], то у першій половині ХІХ ст. під ним мались на увазі території Полтавської та Чернігівської губерній. У 1802-1835 рр. дві вищевказані губернії були об'єднані в межах Малоросійського генерал-губернаторства, що займало значну частину сучасного Лівобережжя України. У 1835-1856 рр. до території Малоросійського генерал-губернаторства входила і Харківська губернія. Термін “Україна” у той час вживався до території Київського генерал-губернаторства. Тимчасові козацькі полки, створені на території цієї адміністративно-територіальної одиниці у 1812 р., носили назву саме “українські” [228, с. 339]. У 1816 р. правобережні козацькі полки були перетворені на регулярні уланські, однак вони продовжували носити назву “українські”.

Разом з тим, козацькі полки 1855-1856 [196, с. 320] та 1863-1864 рр. [198, с. 495], носили ще одну назву: “полтавські” та “чернігівські”. Ця назва вживалась відповідно до губернії, в якій формувався козацький полк. Тому у тексті

дисертації будемо вживати наступні назви козацьких частин 1812-1864 рр.: “лівобережні”, “полтавські й чернігівські” та “малоросійські” козацькі полки.

При визначенні термінів, які фігурують у назвах козацьких полків 1812 - 1864 рр., виникло питання застосування регіоналістичного підходу. У першій половині XIX ст. сучасна територія України представляла собою конгломерат різних адміністративних утворень - як мінімум трьох тільки у складі Російської імперії. Вони приблизно відповідають кордонам генерал-губернаторств (хоч і серед них були території, що відрізнялись своїм устроєм). Територія кожного генерал-губернаторства мала свої соціально-правові відмінності. Етнічний склад кожного з них суттєво відрізнявся. Історія цих утворень була не схожою одна на одну. Тільки на території Малоросійського генерал-губернаторства у першій половині XIX ст. існував півмільйонний прошарок населення, за яким офіційно було закріплено назву “козаки”. Тому застосування регіонального підходу допомагає краще дослідити козацький стан Лівобережжя України та козацькі полки, які формувались з цього стану.

У процесі написання дисертації автор намагався залишатися на ґрунті фактів і об’єктивності. Розуміється, що будь-яка наукова праця несе у собі відбиток суб’єктивності й авторського бачення. Для нас принцип об’єктивності полягав у намаганні уникати упереджених оцінок, знаходженні підтвердження або спростування існуючих поглядів на проблему за допомогою встановлених фактів.

Щодо методів дослідження, то автор використав широкий комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів. До перших належать аналіз і синтез, індукція та дедукція. За допомогою їх використання вдалося подати багато в чому нову інтерпретацію історії лівобережних козацьких полків 1812-1864 рр., адже спочатку йшли від законодавчих норм, що регулювали умови створення козацьких полків, до їх реалізації на практиці. Реалізація законів була досліджена за допомогою критичного аналізу документів архівів канцелярій різних установ. З іншого боку, дослідивши матеріали канцелярій установ, що були причетні до існування лівобережних козацьких полків, на

основі аналізу конкретних фактів і методів ретроспективного підходу вдалося створити цілісну картину історії козацьких полків 1812-1864 рр.

З спеціально-історичних методів використовуємо наступні: евристичний, історико-хронологічний, історико-порівняльний, просопографічний і кількісно-статичний. При опрацюванні кількісних параметрів певних явищ, що відносяться до історії козацьких полків, був використаний кількісно-статистичний метод. Цей метод застосовується у нашому дослідженні при визначенні чисельності та втрат козацьких полків. Також, кількісно-статистичний метод використовуємо при дослідженні особового складу, наприклад, при визначенні середнього віку офіцерів і козаків, при встановленні кількості осіб, що мали сім'ю чи були вдівцями. За його допомогою можемо узагальнити великі масиви інформації та побачити певні закономірності при дослідженні історії лівобережних козацьких полків. Так, при дослідженні середнього віку козаків полтавських і чернігівських полків помічаємо зростання цього показника у кожному наступному випадку їх створення.

Евристичний метод використано з метою пошуку джерел з історії лівобережних козацьких полків. У першу чергу були перевірені збірники законів (насамперед ПСЗРИ) за період з 1783 до 1874 рр. (від ліквідації війська Гетьманщини до запровадження загальної військової повинності) на предмет згадок про полтавські та чернігівські козацькі полки й козацтво Лівобережжя України у ХІХ ст. загалом. При пошуку архівних документів досліджувались фонди установ і персоналій (наприклад, Ф. 267 ЦДІАК України, присвячений Павловським) в яких могли залишитись свідчення про історію лівобережних козацьких полків ХІХ ст. Серед установ нас цікавили у першу чергу ті, у відомстві яких перебували козацькі полки: від канцелярії малоросійських генерал-губернаторів та її підрозділів до інспекторського департаменту воєнного міністерства. Також, здійснено огляд тогочасної місцевої періодичної преси світського та релігійного характеру, де могли відкластись матеріали про лівобережні козацькі полки 1812-1864 рр.

Застосування історико-порівняльного методу допомогло краще зрозуміти сутність лівобережних козацьких полків, їх спільні та відмінні ознаки. Зокрема, співставлено устрій полтавських і чернігівських козацьких полків різних прецедентів їх формування. Крім того, порівнюються козацькі полки з іншими тогочасними частинами російської армії та з устроєм війська Гетьманщини. Критеріями для порівняння виступають: структура лівобережних козацьких полків, спосіб комплектації особового складу, категорії населення, з яких формувалася офіцерський і рядовий склад та інше.

У ході написання дисертаційного дослідження використовувались й елементи просопографічного методу, як способу створення колективної біографії певної групи, яку об'єднує щось спільне [331, с. 7]. На нашу думку, цінність просопографічного методу добре показав Я. Р. Дашкевич, вважаючи, що за його допомогою можна поглибити історичний матеріал шляхом врахування людського й особистісного в історії [266, с. 40]. У випадку нашої теми це означає врахування ролі особистостей в історії лівобережних козацьких полків, і навпаки, ролі козацьких полків у житті пов'язаних з ними особистостей. На основі просопографічного методу ми намагалися створити колективну біографію офіцерського корпусу козацьких полків і знайти ті типові риси, які притаманні його представникам. Для цього використовувались як елементи їх офіційних біографій з формулярних списків, так і згадки про них у інших джерелах. Однак офіцерський корпус козацьких полків не був однорідним і формувалася з двох доволі різних категорій: відставних військових і цивільних чиновників. Це й дозволило визначити найбільш характерні риси кожної з цих категорій, що сформували офіцерський склад козацьких полків.

За допомогою просопографічного методу вдалося визначити певні спільні характеристики деяких категорій козаків, наприклад рекрутських найманців. У канцеляріях різних установ про них відклалось набагато більше інформації, ніж про інші категорії рядового складу, бо прийом їх на службу вимагав укладення додаткових угод.

Отже, для дослідженні історії виконання козацтвом військової повинності та його соціального статусу залучена обширна джерельна база та комплекс усталених в історіографії принципів і дослідницьких методів, що дозволили реалізувати поставлені у роботі мету і завдання. Джерельний комплекс з історії лівобережного козацтва першої половини та середини ХІХ ст. представлений документами і матеріалами досить різного характеру, які взяті в сукупності видаються цілком репрезентативними для дослідження проблеми. Найбільшу цінність для вирішення поставлених завдань становлять неопубліковані діловодні матеріали. Для їх доповнення використані й інші свідчення, насамперед періодична преса та різного роду наративні джерела.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ ЩОДО КОЗАЦТВА НА ТЕРЕНАХ КОЛИШНЬОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

Інкорпорація українських земель до складу Російської імперії набула тотального характеру після ліквідації владних структур Гетьманщини та призвела до глибоких змін у соціальній структурі населення, в тому числі Лівобережжя України. Частина козацької старшини отримала привілеї російського дворянства, інша частина повела за них боротьбу. Селяни приватновласницьких маєтків з 1783 р. позбулись права переходити до іншого власника та перетворились на кріпаків. Також, до останньої категорії були записані козаки, що жили на землях поміщиків [191, с. 49]. Це спонукало їх вести напружену боротьбу в судах за доведення своїх попередніх прав.

Як бачимо, реформування суспільного устрою Гетьманщини не оминуло і козацтво. Ще з 1735 р. вони поділялись на виборних і підпомічників. Виборні козаки несли військову службу а підпомічники забезпечували несення військової служби виборних, шляхом виконання допоміжних обов'язків. Наприклад, вони займались постачанням провіанту та доставкою пошти [277, с. 33]. У 1782 р., під час проведення IV ревізії населення, виборні та підпомічники були об'єднані в єдину групу та записані під назвою “малоросійські козаки”.

Наступного року військо Гетьманщини було перетворене у 10 регулярних кавалерійських полків. Рядовий склад цих полків комплектувався виключно з новоспеченого стану “малоросійських козаків”. Ліквідація війська Гетьманщини та створення на його основі регулярних полків російської армії стало першим кроком до втрати козацтвом Лівобережжя України статусу окремої військової спільноти. Козацтво несе службу на іррегулярних засадах, виступаючи у похід по заклику владних органів. З 1783 р. таке становище відходило в минуле. Представники козацтва почали нести службу на регулярній, тобто постійній основі. Експерименти з військовими підрозділами, що формувались виключно з козацтва Лівобережжя України, тривали до 1797 р.

З того року вони почали виконувати рекрутську повинність на загальних засадах для всього податного населення імперії [334, с. 155].

Втративши попередній статус, козацтво все ж зберегло ім'я та ряд колективних привілеїв. На його основі сформувалася нова соціальна група. Вона існувала на відмінних від інших груп населення Лівобережжя України умовах [353, с. 76]. Російський уряд не пішов на ліквідацію їх прав, як окремого стану з двох причин: по-перше, козацтво було досить чисельним та організованим і могло чинити спротив закріпаченню (яскравий приклад цього є повстання в с. Турбаї), і по-друге, воно було потужним ресурсом для посилення боєздатності армії. Російська імперія у XVIII і до 70-х рр. XIX ст. не могла обходитись без рекрутських наборів та ополчень. Поміщики ж не бажали відпускати у значній кількості своїх кріпаків у армію, бо це зменшувало прибутковість їх господарств. Тому козацтво Лівобережжя України, будучи формально вільним, являло собою вигідний мобілізаційний ресурс для російської армії. У відповідь воно отримувало ряд привілеїв у порівнянні з державними та приватновласницькими селянами.

Однак становище козацтва Лівобережжя України у XIX ст. не відзначалось стабільністю і часто перебувало в центрі дискусій найвищих високопосадовців, які шукали баланс між обороноздатністю держави та наповненням її бюджету. Втрата попереднього соціального статусу військової спільноти ще не виглядала безповоротною. Тому доцільно розглянути суспільне й економічне становище козацтва Лівобережжя України у згаданий період.

2.1. Козацтво Лівобережжя України у соціальній градації Російської імперії

У становому суспільстві група населення отримувала привілеї економічного характеру за певну роль в процесі державотворення. У Гетьманщині козацтво було основою армії та чиновницького апарату, через що й виділялось в окремий

стан. Крім того, після визвольних змагань середини XVII ст. воно мало виключне моральне право на особливий статус.

Однак сама Гетьманщина відходила в минуле, але залишалася в пам'яті та слугувала моральним підґрунтям українського визвольного руху. Як відомо, в кінці XVIII ст. російський уряд ліквідував останні елементи її державності. Також, змінилось геополітичне становище Лівобережжя України. Після трьох поділів Речі Посполитої та двох успішних воєн Російської імперії з Османською в другій половині XVIII ст. землі колишньої Гетьманщини перетворилось з прикордоння у внутрішній регіон імперії. Тому важливо визначити суспільне становище козацтва в нових умовах XIX ст.

Як уже зазначалося, з переформування війська Гетьманщини на 10 регулярних карабінерських полків козацтво Лівобережжя України не могло претендувати на статус повноправної військової спільноти. Власне і саме слово “козак” перестало відповідати новому статусу колишніх виборних і підпомічників, бо козаки несуть службу усім станом на іррегулярних засадах, а новосформований у 1782 р. стан “малоросійських козаків” з 1797 р. почав виконувати рекрутську повинність, як і решта податного населення імперії. Однак збереження назви “козак” за майже півмільйонним прошарком населення Полтавської та Чернігівської губернії все ж було визнанням їх окремого від решти населення становища.

Сама назва “козак” в кінці XVIII – на початку XIX ст. ще носила певний елемент престижу. Так, указом від 15 липня 1799 р. уряд заборонив називати поміщицьку прислугу словом “козак” [214, с. 681].

Навіть після віднесення козацтва до податних станів і залучення їх до виконання рекрутської повинності імперські урядовці чітко не уявляли собі хто ж такі козаки Лівобережжя України й яке місце вони мають займати в суспільстві Російській імперії. Підтвердження цього знаходимо в указі про утворення органу для визначення меж землеволодіння у 1803 р. Зокрема, в указі зазначалось, що на території Лівобережжя України проживає стан козаків, аналогів якому немає ні в російських, ні в білоруських губерніях. Історично

склалось, що земля в них перебувала у приватній власності на правах, які мали тільки дворяни [231, с. 684]. Тобто, склалась законодавча колізія, коли представники податного стану користувались правами, які мали лише представники привілейованого стану. Однак такий стан речей був неприродним тільки для Російської імперії. У Гетьманщині право козаків вільно розпоряджатись своєю землею розцінювалось як природній стан речей.

У 1803 р. Малоросійський генерал-губернатор, князь О. Куракін зазначав, що козаки завжди мали право користуватись нерухомим майном в якості приватної власності. Але він уже відносив козацтво Лівобережжя України до розряду державних поселенців [221, с. 715]. На нашу думку, генерал-губернатор прагнув вписати козацтво Лівобережжя України в існуючі у Російській імперії групи населення для простішого їх адміністрування. Козацтво Полтавської та Чернігівської губерній пов'язувало з державними поселенцями відсутність особистої залежності від конкретного поміщика та сплата подушного податку. Однак О. Куракін підкреслював окремішність козацтва Лівобережжя України від решти сільського населення тим, що земля в них ніколи не перебувала у власності громади, на зразок селянства власне Російських губерній. Відповідно, вони завжди були вільні та не знали що таке кріпацтво. Таке становище збереглося і на початку XIX ст.

Наступну спробу визначити становище козацтва Лівобережжя України в становій структурі населення вчинив державний скарбник Російської імперії. Приводом до цього послужила скарга Білоруського воєнного губернатора Михельсона на панцирних бояр Вітебської губернії, які не бажали виконувати рекрутську повинність [223, с. 1278]. І державний скарбник, і генерал-губернатор Білорусі сходились на думці, що панцирні бояри повинні виконувати рекрутську повинність, бо вони прирівняні до статусу козацтва Лівобережжя України. Державний скарбник так обґрунтував становище козацтва в державі, на якому мали перебувати і панцирні бояри: козаки Полтавської та Чернігівської губерній раніше були вільними та зобов'язувались нести воєнну службу всім товариством. Але вони ніколи не мали шляхетського

звання, через це тепер зобов'язані сплачувати податки та виконувати повинності [223, с. 1280], зберігають особисту свободу.

У цій ситуації привертає увагу факт, що козацтво Лівобережжя України та панцирні бояри Вітебської губернії були визнані як категорії населення, що перебували на однакових правах і мали спільний суспільний статус. Його основою була колишня воєнна служба всієї чоловічої частини обох станів. Проблема тільки в тому, що на початку ХІХ ст. панцирних бояр було близько 6 тисяч, а козаків Лівобережжя України 450 тисяч. Тому їх вплив у регіоні проживання був зовсім не співмірний.

Місцеві та столичні чиновники у першій декаді ХІХ ст. визначали становище козацтва виходячи з їх минулих діянь і ролі в суспільстві Гетьманщини, тобто урядовці у цьому питанні опирались на свої знання та уявлення про минуле. Вони бачили козацтво як представників податної частини населення імперії, які відносяться до категорії державних поселенців і володіють землею на правах приватної власності, бо такий стан речей в них склався історично. Вони завоювали це право силою зброї багато століть тому. Погоджуємось з думкою Д. Шаталова, що імперські чиновники перебували під впливом самої назви “козак” і переносили на козацтво ХІХ ст. риси їх предків ХVІ – ХVІІІ ст. [351, с. 111]

На аналогічних аргументах будував свою позицію щодо становища козацтва Лівобережжя України в Російській імперії М. Рєпнін у 1824 р. [352, с. 129] в аналітичній записці “Краткая записка о малороссийских козаках” [236]. Генерал-губернатор ініціював її написання через позбавлення козаків права вільно розпоряджатись землею. Згідно з аргументами автора козацтво завоювало право приватної власності на землю багаторічною боротьбою з різними загарбниками. Воно є умовою існування козаків як стану власників і гарантом довіри до них представників інших станів. Для М. Рєпніна право приватної власності на землю було маркером приналежності до стану. Якщо його не має, то козаки нічим не відрізняються від казенних селян, які є лише держателями землі.

Слідуючи логіці М. Рєпніна виходило, що у 1823-1832 рр. козацтво Лівобережжя України за своїм статусом прирівнювалось до казенних селян, які тільки користувались державною землею, однак не були її власниками. З цією позицією можна погодитись, якщо розглядати соціальний статус лише як набір прав і зобов'язань козацтва перед державою. На нашу думку, в умовах станового суспільства спільнота не може позбутись чи набути соціального статусу за допомогою одного чи декількох указів, хай навіть і таких, що змінюють умови існування її членів. Справа тут в системі уявлень та стереотипів, які складаються протягом довшого проміжку часу, ніж життя людини.

Наприклад, ліквідація кріпацтва у 1861 р. та введення загальної військової повинності у 1874 р. урівняли усі податні категорії сільського населення у соціальній градації Російської імперії. Однак колишні представники різних податних станів продовжували відчувати свою окремішність один від одного. Точно це можна сказати про представників козацтва Лівобережжя України. Воно продовжувало відчувати свою осібність від решти населення, з яким спільно проживали на території однієї адміністративно-територіальної одиниці. Наприклад, священник с. Вишенок, Кролевецького повіту, Чернігівської губернії помітив у 1869 р., що козаки в побуті досить консервативні, стримані та важко піддаються всіляким нововведенням. У той же час колишні приватновласницькі селяни навпаки, з легкістю піддавались новим віянням і, при можливості, проявляли марнотратство та франтівство. Священник міста Переволочна, Кобеляцького повіту М. Пірський занотував у 1906 р., що козаки цього населеного пункту вкрай нечасто йдуть у найми до інших, навіть перебуваючи у дуже скрутному становищі. Він пояснював це явище через притаманне їм почуття козацької гордості [257, с. 24].

Також, на нашу думку, досить промовистим є факт, що зафіксований під час проведення першого всеросійського перепису 1897 р. у с. Домонотов, Радомишльського повіту, Київської губернії. Більшість жителів цього населеного пункту у графі стан вказали, що вони колишні приватновласницькі

селяни. Однак виходець з Остерського повіту, Чернігівської губернії 43-річний Лев Йосипович Шило зазначив, що він представник козацького стану. Так Лева Йосиповича та всіх членів його сім'ї і записали [183, арк. 109]. Житель цього ж села, 29-річний Сава Васильович Негрій, що народився в Золотоніському повіті, Полтавської губернії теж вказав, що він за походженням козак [183, арк. 111]. І Шило, і Негрій продовжували ідентифікувати себе як представників козацтва, проживаючи в чужому для них середовищі.

Наведені приклади свідчать, що представники козацького стану Лівобережжя України навіть у кінці XIX ст. усвідомлювали себе представниками окремого стану, перебуваючи в однаковому соціально-правовому становищі з селянством. Сторонній спостерігач навряд чи помітив би між ними якусь різницю. Тим паче вона вже не була помітна для високопоставлених чиновників. Однак на побутовому рівні та на рівні самоусвідомлення вона ще існувала. Що вже казати про початок XIX ст., коли навіть високопоставлені столичні чиновники усвідомлювали цю різницю та виділяли козацтво Лівобережжя України в окрему категорію населення з притаманними їм правами та обов'язками.

Повертаючись до записки М. Рєпніна варто зазначити, що автор писав її вже в інших історичних умовах, ніж чиновники першої декади XIX ст. Останні виражали своє бачення місця козацтва в державі через обґрунтування необхідності прийняття законів. Вторгнення Наполеона Бонапарта та необхідність посилення армії змусило імперських урядовців по-іншому заговорити про роль козацтва Лівобережжя України в Російській імперії.

Малоросійський генерал-губернатор, князь Я. Лобанов-Ростовський у відозві до земських комісарів 10 липня 1812 р. виділяв козацтво Полтавської та Чернігівської губернії в окремий стан. Далі він зазначав, що в подяку за сформування козацьких полків увесь стан буде належати до Українського¹ війська [243, с. 8]. Тобто, Я. Лобанов-Ростовський обіцяв козацтву

---

¹ Прикметно, що Я. Лобанов-Ростовський використовував назву майбутнього війська "Українське".

Лівобережжя України повернути статус військової спільноти після закінчення війни з Наполеоном Бонапартом. При чому, цей статус мав підкріплюватись змінами у способі життя козацтва, тобто був би реальним, а не стереотипним.

Після закінчення франко-російської війни уряд не втілював у життя обіцянку Я. Лобанова-Ростовського. Однак у законі, який надавав різні пільги козацтву Полтавської та Чернігівської губерній за сформування 15 полків зазначалось, що уряд починає переформування становища козаків на правилах, які притаманні їх воїнському духу, щоб зв'язати козацтво з рештою воєнних сил імперії [218, с. 887]. Можемо стверджувати, що статус козацтва Лівобережжя України прирівнювався до осіб, чийм головним завданням є захист кордонів держави.

Про стереотипне поширення серед високопосадовців фрази “воїнський дух” по відношенню до козацтва Лівобережжя України в XIX ст. ґрунтовно написав Д. Шаталов [353, с. 102]. Вважаємо за потрібно додати, що уявлення про вроджену войовничість козацтва зникало у чиновників, які стикались з козацтвом безпосередньо під час виконання ними бойових завдань. Наприклад, командир окремого Кавказького корпусу, генерал від інфантерії О. Єрмолов у 1827 р. зазначав, що в ряди Чорноморського війська вступають козаки з Лівобережжя України, які не знають, як володіти зброєю та не мають уявлення про військову службу [216, с. 186]. Справа в тому, що вояками не народжуються, а стають у результаті тривалого навчання. Тому й заяви високопосадовців про вроджену войовничість козацтва були не більше ніж красномовними епітетами. На нашу думку, ця фраза спекулятивно вживалась чиновниками для мобілізації козацтва в часи військових операцій, які здійснювала Російська імперія.

Жодних реальних кроків до пов'язання козацтва з воєнними силами імперії уряд не зробив. Напевно, це стало б хорошим підґрунтям для формування місцевого сепаратизму. Та й не зрозуміло до якого саме зразка воєнних сил імперії реформувався б устрій козацтва Лівобережжя України: до статусу окремого війська, як обіцяв Я. Лобанов-Ростовський, чи до становища воєнних

поселенців, адже саме в той час О. Аракчєєв почав втілювати у життя свій проект воєнних поселень. Однак зовнішня загроза та створення з козацтва іррегулярних з'єднань, що були схожі до війська Гетьманщини XVII – XVIII ст., повернули в свідомість і лексикон чиновників найвищого рангу уявлення про козацтво Полтавської та Чернігівської губерній, як про військову спільноту. Не виключено що це уявлення нікуди і не зникало, просто воно з'явилося у лексиконі за слушної нагоди.

Подібна риторика з'явилась у вжитку імперських чиновників у 1831 р., коли виникла необхідність посилити армію легкою кавалерією з числа козацтва Лівобережжя України для придушення польського повстання. Тоді, з подачі М. Рєпнін, у лексиконі імперських чиновників знову почала звучати фраза про вроджену войовничість козацтва Лівобережжя України [225, с. 338]. Сам же Малоросійський генерал-губернатор, після розгрому польського Листопадового повстання, висунув проект відновлення устрою козацтва на правах постійно діючого війська [237, с. 192]. Реакція на проект М. Рєпніна з боку уряду була негативною, оскільки, в той час пануючою тенденцією була централізація управління, а не надання особливих прав іноетнічним регіонам імперії. Особливо небезпечним цей проект виглядав на фоні недавнього повстання поляків [277, с. 283].

У наступні випадки формування козацьких ополчень у 1855 та 1863 рр. риторика про вроджену войовничість козацтва Лівобережжя України центральними та місцевими високопосадовцями вже не вживалась. Також, не з'являлись проекти відновлення постійно діючого війська з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній. Скоріш за все, чиновники, що займали високі посади і мали вплив на прийняття важливих рішень у 50-60-х рр. XIX ст., перестали бачити у козацтві Лівобережжя України представників військової спільноти. Та й об'єктивний стан речей не сприяв цьому, адже основним заняттям козацтва колишньої Гетьманщини в XIX ст. було землеробство [352, с. 13]. У господарському плані козаки нічим не відрізнялись від селянства регіону.

У 1834 р. уряд прийняв устав для управління козацтвом Лівобережжя України [201]. Створювався спеціальний орган для контролю над ними – Головна господарська контора. До обов'язків чиновників цієї установи входило: контроль за чисельністю козацтва Полтавської та Чернігівської губерній і за розміром їх землеволодінь, нагляд за своєчасною сплатою податків та за виконанням повинностей у повному обсязі [201, с. 48]. Також, контора мала забезпечити поширення навчальних і медичних установ серед козацтва регіону. Управління на волосному рівні залишалось за представниками козацтва. В їх повноваженні були справи місцевого характеру, в тому числі формування рекрутської черги.

Створення органу, що займався виключно справами козацтва Лівобережжя України здавалося б тільки підкреслило розуміння особливості їх становища з боку високопоставлених чиновників. Однак вже у 1837 р. Головна господарська контора була ліквідована, а козаки перейшли у відомство Міністерства державного майна та залишались у підпорядкуванні цього органу до 1860-х рр.

Частково погоджуємось з тезою З. Когути, що з підпорядкуванням козацтва Лівобережжя України установі, яка займалась справами державних селян питання особливого статусу козацтва, в очах високопосадовців, втратило актуальність [277, с. 284]. Ми знайшли свідчення, що і в 1840-х рр. імперські чиновники ще пов'язували козацтво Полтавської та Чернігівської губернії зі станом, що має відношення до обороноздатності держави. Зокрема, становище козацтва прирівнювалось до військових поселенців кавалерійських округів. Так, при наданні пільг козацтву в 1841 р. у виконанні рекрутської повинності, в той же день – 11 січня було прийнято закон про аналогічні поступки військовим поселенцям кавалерійських округів. У ньому зазначалось, що надавши пільги для козацтва Лівобережжя України, буде справедливо надати ті ж пільги військовим поселенцям кавалерійських округів [213, с. 50], тобто визнавав схожість їх становища у державі, як станів, чиїм завданням є оборона держави.

У прийнятті вказаних законів варте уваги явище, на яке вказав Д. Шаталов. Йдеться про побутування стереотипу щодо схильності козацтва до

кавалерійської служби [353, с. 107]. При порівнянні двох законів бачимо ще одне його підтвердження, адже становище козацтва Лівобережжя України було прирівняне до військових поселенців саме кавалерійських округів.

Іншу точку зору на суспільне становище козацтва мали тогочасні етнографи. Наприклад, М. Арандаренко в описі Полтавської губернії відносив козацтво до державних селян. Він зарахував до державних селян наступні категорії населення: казенних селян, однодворців, військових поселенців, вільних хліборобів, колоністів та власне козаків [191, с. 54], тобто всіх тих, хто не перебував у особистій залежності від поміщиків, але сплачували державі подушний податок.

Інший етнограф, священник Г. Базилевич, описуючи містечко Олександрівка, Сосницького повіту, Чернігівської губернії не вдавався до порівнянь становища козацтва Лівобережжя України зі становищем інших станів. Він лише чітко розділяв козацтво та поміщицьких селян. Однак автор наводить цінні відомості щодо пам'яті про козацькі часи серед місцевих жителів. Зокрема, Г. Базилевич зазначав, що місцеві жителі пам'ятають про козацькі часи та військову службу усім станом [192, с. 314]. Пам'ять про козацькі часи пов'язана з Гетьманщиною, оскільки згадки фігурують в контексті Кисельовської сотні, тобто адміністративно-військового поділу притаманного тільки для Війська Запорозького. Але ця пам'ять не поширювалась на козацькі ополчення 1812 та 1831 рр. Принаймні автор не згадує, що місцеві жителі пам'ятають про них. Хоча в козацьких полках 1831-1832 рр. якраз мали служити представники покоління, яке описував Г. Базилевич.

З точки зору пам'яті про козацькі ополчення першої половини XIX ст. серед самого козацтва Полтавської та Чернігівської губернії заслуговує уваги щоденник Г. Галагана, активного провідника селянської реформи 1861 р. в Полтавській губернії. Для нашої теми дотичними є нотатки зроблені Г. Галаганом у 1840-1841 рр., де автор згадує про козацтво регіону. На той момент автору було 21-22 роки відповідно. У цьому віці молоді люди дуже піддатливі для романтичних переживань, у тому числі про славне минуле своєї

батьківщини, і менш критично ставляться до отриманої інформації. Подорожуючи через територію Лівобережжя України в південному напрямку, 3 серпня 1840 р. на станції Єсмерлейська, Херсонської губернії автор зробив запис у щоденнику, який не вів перед цим 16 днів. 21-річний юнак описував свої глибокі переживання, пов'язані з козацтвом та історією цих земель. Зокрема, він записав: “В центре Полтавской губернии еще существует національний дух...” [207, с. 215]. Ці рядки з'явилися одразу після згадок про козацьке населення Лубен і Хоролу. Під впливом рефлексій про козацтво Г. Галаган навіть називає ці землі “Україна”, хоча до того завжди називав їх “Малоросія”.

4 березня 1841 р. Г. Галаган занотував, що одного разу місцеві козаки разом з поміщиком Петром Скоропадським вимірювали землі. Під час цього процесу козаки назвали Скоропадського внуком гетьмана і так вдалися алюзіям про минулі часи, що в них на очах з'явилися сльози [207, с. 220].

Про цей епізод автор написав з розповіді самого П. Скоропадського. Очевидно, що сльози козаків були вигадкою, в яку автор так легко повірив, бо це відповідало його уявленню про минуле. Бачимо, що Г. Галагана дуже цікавила тема козаччини, однак він не згадував про козацькі полки, сформовані десять років тому. Факт існування козацьких полків у 1831 р. був реальною частиною його досвіду, в той час як про гетьманство Скоропадського автор міг тільки почути або прочитати.

Досвід існування козацьких полків чомусь не зацікавив Г. Галагана. Не зацікавив він і Г. Базилевича. Напевно, приклади формування козацьких полків у 1812 та 1831 рр. так швидко забулись місцевими жителями Полтавської та Чернігівської губерній і не становили предмету гордості, бо не являли собою чогось героїчного й ушлявленого. Для козацтва це була та ж сама буденна рекрутчина, яку вони так ненавиділи, тому й возвеличувати їх не було сенсу.

Можливо, козацькі полки 1831-1832 рр. не користувались популярністю у процесі комеморації, бо їх учасники ще продовжували нести військову службу на Кавказі та на західних кордонах Російської імперії в моменти творення

записів Г. Галаганом і Г. Базилевичем. Інформацію про діяльність козацьких полків у 1831-1832 рр. не було кому поширювати, що б вона входила в пам'ять місцевого населення й обростала героїчними міфами.

Але й козацьке полки 1812-1814 рр. не користувались достатньою популярністю у народній пам'яті та художній літературі. Це переконливо довів С. Єфремов [270]. Зокрема, автор нарахував всього чотири згадки в українській усній і писемній традиції про франко-російську війну 1812-1814 рр. С. Єфремов пояснює цей феномен забуття тим, що вказана війна була абсолютно чужою для українського народу. Не можемо не погодитись з ним.

Також, С. Єфремов наводить згадку про увічнення пам'яті подій 1812 р. на території України у вірші А. Метлинського "Пожар Москви". Останній своєрідно згадує про козацькі полки: "І козаків із могили на той час воскресили". На нашу думку, ця метафора є узагальненим вираженням ставлення до козацтва представників освіченої верстви населення Лівобережжя України у першій половині XIX ст. Для них козацтво відійшло в небуття разом з Гетьманщиною. Їх нащадків, що становили один з найбільших прошарків населення регіону, вони вже прирівнювали до звичайних землеробів і не вважали за справжніх козаків.

На аналогічних позиціях з А. Метлинським ґрунтується позиція провідних сучасних дослідників питання ролі козацтва в українській історії XIX ст. Так, В. Смолій вважає, що в той час козацтво було соціальним реліктом і вже не могло визначати економічний, політичний чи психологічний стан суспільства [329, с. 14]. Погоджуємось з автором і вважаємо за необхідне додати, що загальний хід подій XIX ст. прямував до ліквідації станового поділу суспільства, а з ним і особливого становища козацтва.

Однак у першій половині XIX ст. станова приналежність ще була реальним явищем і козацтво Лівобережжя України існувало на правах окремого стану. Високопосадовці Російської імперії не мали чіткого розуміння, до якого ж саме стану віднести козацтво. Вони сходились лише на тому, що представники козацтва є податним станом. Однак необхідність посилення армії та традиції

козацької військової служби підштовхувало імперських чиновників до визнання за представниками козацтва Лівобережжя України статусу спільноти, що відповідає за обороноздатність держави. Таке становище козацтва дозволяло ідеологічно обґрунтувати правомірність створення з них ополченських полків у часи загрози суверенітету імперії.

2.2. Демографічні та соціально-економічні процеси в середовищі козацтва Полтавської й Чернігівської губерній

Новосформований у 1782 р. соціальний стан “малоросійських козаків” увійшов у ХІХ ст. як один з найбільших прошарків населення Полтавської та Чернігівської губерній. Козацтво було віднесено до податних станів, тому інформацію щодо його чисельності знаходимо у ревізіях податного населення Російської імперії.

За даними VI ревізії 1811 р. у Полтавській губернії до стану козаків було записано 294 509 осіб чоловічої статі, в Чернігівській - 166 396. Всього, у 1811 р. на території двох губерній проживало 460 905 козаків чоловічої статі. Під час проведення IX ревізії населення у 1850 р. чисельність козаків чоловічої статі в Полтавській губернії нараховувала 350 030 осіб, а в Чернігівській - 199 168 осіб чоловічої статі [284, с. 12]. У 1850 р. у двох губерніях проживало 549 198 козаків чоловічої статі. У Полтавській губернії проживало 63 % козацтва Лівобережжя України, у Чернігівській відповідно 37%. Таке співвідношення розподілу козацтва Лівобережжя України у ХІХ ст. відобразиться на кількості козацьких полків, яких з Полтавської губернії завжди буде більше.

У 1855 р. у “Полтавских губернских ведомостях” була опублікована статистика всього населення губернії. Козацький стан нараховував 365 785 осіб чоловічої статі та 380 664 осіб жіночої статі [244, с. 270]. У 1862 р. в Чернігівській губернії проживало 210 411 козаків чоловічої статі та 226 368 жіночої [257, с. 18].

Порівнюючи кількість представників козацтва чоловічої статі за матеріалами VI та IX ревізій податного населення не важко помітити, що воно збільшувалось досить повільними темпами. Майже за 40 років чисельність козацтва Полтавської губернії зросла на 55 521 особу, а Чернігівської губернії на 32 772 особи. Середній показник росту населення козацького стану на рік у Полтавській губернії сягав 1 423 осіб, а в Чернігівській 840 осіб - 0,005 % в рік по обох губерніях.

Майже нульове щорічне зростання населення козацького стану не можна пояснити тільки фактором високої смертності та зменшенням народжуваності. Маємо статистику по кількості народжених і померлих осіб усього чоловічого населення Чернігівщини у 1830-1839 рр. [193, с. 71]. Середній приріст становив 5254 осіб в рік. Якщо припустити, що кількість народжених і померлих осіб серед козацтва була такою ж, як і в інших груп населення Чернігівської губернії, а їх питома вага серед усього населення губернії складала 28 % (дивись нижче), тоді маємо середній приріст козацького населення 1471 осіб у рік. Це число майже на 60 % перевищує аналогічний показник за 1811-1850 рр. Варто додати, що в 1831 р. у губернії була зафіксована епідемія холери. У той рік кількість померлих осіб чоловічої статі перевищувала кількість народжених на 6 328 осіб [193, с. 70], тобто, 1830-1839 рр. не були виключно періодом стабільного росту населення.

Скоріш за все, низькі темпи зростання чисельності козацького населення Полтавської та Чернігівської губерній були пов'язані з військовою та колонізаційною політикою уряду Російської імперії, в якій козацтву Лівобережжя України довелось стати одним з інструментів її втілення.

За підрахунками Ф. Стоянова лише протягом 1809-1811 рр. на територію Чорноморського козацького війська у прикубанські степи переселились 41635 осіб обох статей [340, с. 53]. В. Ликова оперує даними про переселення у цей же час 36 974 лівобережних козаків [287, с. 31]. Кількість переселенців, наведена В. Ликовою, виглядає більш переконливою, оскільки дослідниця опиралась на архіви сторони, що приймала козаків, а Ф. Стоянов на висновки

дореволюційного історика Ф. Щербини. Однак цифри наведені вказаними дослідниками принципово не відрізняються і тільки підтверджують нашу точку зору.

У 1820 р. на Кубань переселились ще 25 тисяч козаків чоловічої статі [226, с. 165]. У 1832 р. 2 чернігівські козацькі полки, що повернулись з кампанії по придушенню польського повстання, були доукомплектовані та переселені на територію Терської області. В. Антонович зазначав, що в цей же час проходив так-званий “дівочий набір” у Полтавській і Чернігівській губернії. Суть його полягала в переселенні осіб тільки жіночої статі на територію Терської області. Вони мали утворити подружні пари з уже переселеними козаками [250, с. 227]. Цей захід повинен був допомогти колишнім лівобережним козакам укорінитись на Північному Кавказі. Паралельно, уряд Російської імперії ще й проводив асиміляцію козацтва Лівобережжя України, переселяючи його частину в слабо контрольовані та заселенні регіони імперії, подалі від історичної батьківщини.

Козацтво зазнавало суттєвих демографічних втрат і внаслідок створення іррегулярних полків та їх подальшої участі у війнах, що вела Російська імперія у ХІХ ст. Особливо великих втрат вони зазнали у війні з Наполеоном 1812-1814 рр., коли додому не повернулись тисячі козаків.

Війни та переселення призвели до того, що в козацьких домогосподарствах кількість жінок перевищувала кількість чоловіків і у 1862 р. відповідала наступній пропорції - 51,8 % осіб жіночої статі та 48,2 % осіб чоловічої статі [257, с. 17]. В історичній демографії співвідношення між кількістю жінок і чоловіків певного соціуму носить назву коефіцієнт фемінізації [261, с. 82]. Опираючись на чисельність козацького стану в Полтавській губернії, опубліковану в “Полтавских губернских ведомостях” [244, с. 270] у 1855 р., нами було встановлено, що на 104 жінки приходилось 100 чоловіків, тобто коефіцієнт фемінізації становив 1,04.

Про питому вагу козаків у Полтавській та Чернігівській губерніях маємо інформацію завдяки проведеним у Російській імперії воєнно-статистичним описам губерній. У Полтавській губернії він проводився у 1848 р., а в

Чернігівській у 1851 р. У Полтавській губернії кількість осіб обох статей, які були записані в графі “казаки”, становила 695 055 [194, с. 35]. У Чернігівській губернії проживало 419 668 козаків обох статей [193, с. 70]. Всього, у двох губерніях проживало 1 114 723 козаків чоловічої та жіночої статі.

У Полтавській губернії прошарок козацтва становив 42 % від загальної кількості населення. Він був найчисельнішим серед усіх станів. У Чернігівській губернії ця цифра становила 28 %. Тут козацтво поступалось приватновласницьким селянам, яких було 588 354 (39 %). У двох губерніях разом козацтво становило 35 % від загальної кількості населення. Більше було тільки приватновласницьких селян - 40 % від усього населення.

М. Арандаренко в описі Полтавської губернії, опублікованому в 1849 р., наводить інформацію про розселення козацтва по волостях (найменших адміністративно-територіальних одиниць) Полтавської губернії. Остання поділялась на 75 волостей [191, с. 140]. У трьох волостях: Богачанській, Білоцерківській та Белікській козацтво становило 100 % населення¹. Ще в 36 волостях відсоток козацького населення був вищий за 90. Тобто, козацтво становило абсолютну більшість (більше ніж 90 %) у половині волостей губернії. Загалом же, козацьке населення становило більшість у 62 з 75 волостей Полтавської губернії. З цієї інформації можна зробити висновок, що козацтво у сільській місцевості проживало досить компактно, не розчиняючись серед решти сільського населення. Козацтво Полтавської губернії розселились не рівномірно по території всієї губернії, а жили компактними групами. Для адміністрації такий розподіл козацького населення був зручним для формування іррегулярних полків з козацтва, контролю за виконанням повинностей та організації їх переселення.

Однак козацтво Лівобережжя України помітно відрізнялось від решти населення регіону не тільки окремою назвою у графі перепису чи опису регіону, а й умовами оподаткування та виконання повинностей, умовами

---

¹ Відсоток козацького населення вираховувався серед податного населення регіону, тобто дворянство та духовенство не враховуються у підрахунках.

землеволодіння і землекористування, що й стало наслідком їх виділення в окрему категорію. Тому варто детальніше розглянути ці маркери, що показували окремішність козацтва від інших груп населення Полтавської та Чернігівської губерній.

У 1783 р., після об'єднання виборних і підпомічників у єдину категорію “малоросійських козаків”, вони почали сплачувати спільний податок. Він становив 1 руб. 20 коп. Податок йшов на утримання новосформованих карабінерських полків. Також, представники козацького стану почали сплачувати оброчний податок за право винокуріння - 1 руб. з душі в рік. З 1797 р. сума всіх податкових стягнень з однієї ревізької душі козацького стану на рік дорівнювала 2 руб. 81 коп. У цей же час одна ревізька душа, що належала до стану казенних селян мусила сплачувати 5 руб. 26 коп. у рік. Тобто, загальна сума річних податків, що сплачувала одна ревізька козацька особа була у 1,87 рази меншою у порівнянні з податковими зобов'язаннями казенного селянина [309, с. 84].

У 1803 р. козацтво Лівобережжя України отримало право вільно розпоряджатись своєю землею: продавати, передавати у спадок, закладати та ділити її на менші частини [284, с. 17]. Мораторій на право використання землі в якості товару діяв для козацтва з 1763 р. Слід наголосити, що правом приватної власності на землю користувались тільки дворяни та представники військових спільнот, наприклад однодворці. Крім того, право вільного продажу землі було неодмінною умовою для можливості переселення козаків у слабо освоєні регіони імперії. Також, воно було природньою перешкодою для запровадження кріпосного права корпоративного характеру, коли члени громади, не належачи конкретному власнику, вважались власністю держави та були залежні від самої громади [299, с. 368].

До 1814 р. представники козацького стану, які займались торгівлею сіллю, сплачували акциз у розмірі 20 коп. з пуду. З 1814 р. він зріс до 90 коп. за пуд [245, с. 35].

20 лютого 1812 р. вийшов указ, за яким оброчний податок для козацтва Лівобережжя України зріс до 6 руб. асигнаціями [309, с. 86]. Аналогічну суму сплачували державні селяни. Однак вторгнення армії Наполеона Бонапарта в Російську імперію безпосередньо вплинуло на становище козацтва Лівобережжя України. Уряд формує з них тимчасові полки. Що б заохотити козацтво вступати в новосформовані з'єднання Малоросійський генерал-губернатор Я. Лобанов-Ростовський поклопотався про зняття з них оброчного податку, залишивши лише подушний [310, с. 8].

Після закінчення війни з Наполеоном податкові пільги для козацтва Лівобережжя України були підтверджені указом від 8 лютого 1816 р. [229, с. 490]. Врешті, указом від 11 липня 1816 р. були затверджені нові ставки податків для козацтва Полтавської та Чернігівської губерній - 3 руб. подушний податок і 1 руб. за право винокуріння [218, с. 887]. У 1817 р. з козацьких громад були списані борги (недоїмки) за несплату оброчного податку у минулі роки. У Полтавській губернії ця сума становила 6 835 548 руб. [309, с. 87] Уряд прийняв вищевказані постанови в якості подяки за організацію та утримання козацьких полків у 1812-1814 рр. Однак вони були тільки слабкою компенсацією за значні людські жертви та матеріальні витрати, які козацтво Лівобережжя України понесло у війні з Наполеоном. У ході франко-російської війни 1812 р. уряд вперше використав практику податкового стимулювання козацьких громад Полтавської та Чернігівської губерній в обмін на створення та забезпечення ними іррегулярних формувань.

З настанням відносного спокою у зовнішньополітичних справах Російської імперії в уряді гору почала брати партія, що виступала за ліквідацію податкових пільг для козацтва Лівобережжя України. Зазвичай, її позиції виражав міністр фінансів. Особа, що займала цю посаду традиційно дбала про наповнення бюджету держави.

У 1820 р. козацтво Лівобережжя України знову почало сплачувати оброчний податок у розмірі 6 руб. [211, с. 410]. Міністр фінансів Д. Гур'єв вважав восьмирічну податкову пільгу достатньою компенсацією за формування й

утримання іррегулярних полків у 1812-1814 рр. Оподаткування козацтва зрівнювалось з оподаткуванням решти категорій державних поселян. У 1824 р. оброчний податок був піднятий до 8 руб. Загальна сума податків для однієї козацької ревізької душі становила 11 руб. 30 коп. У 1827 р. уряд зменшив оброчний податок на 2 руб. [309, с. 89]. Захід по зменшенню податкового тиску на козацтво мав убезпечити від розорення господарства останніх.

У 1828 р. вийшов указ, що тимчасово позбавив козацтво Лівобережжя України права продажу чи закладання своєї землі [284, с. 18]. Скоріш за все, уряд боявся обезземелення та зубожіння козацьких господарств і, як наслідок, втрати можливості використовувати їх в якості джерела посилення армії. Втрата права вільно розпоряджатись землею збільшувала залежність окремого козака від громади в цілому.

Однак більш радикальні зміни у становищі козацтва сталися на початку 30 - х рр. XIX ст. Це було пов'язано з польським Листопадовим повстанням і залученням козацтва Лівобережжя України до його придушення. В указі про сформування “Малоросійських” козацьких полків імператор пообіцяв козацьким громадам скасувати недоїмку по всіх податках, що існувала до 1831 р. Також, оброчний податок мав бути зменшений для них з 6 до 3 руб. у 1831 р., а з 1832 р. він становитиме 4 руб. [225, с. 338].

Імператор дотримався своєї обіцянки. За формування та службу лівобережних козацьких полків у 1831-1832 рр. податкові борги (недоїмки) козацьких громад перед казною на суму 2 345 792 руб. були скасовані, а оброчний податок зменшено. Слід зазначити, що з 1833 р. і до селянської реформи податкова політика уряду Російської імперії щодо козацтва Лівобережжя України вирізнялась своєю стабільністю, в порівнянні з першою третьою XIX ст.

Також, козаки отримали право продажу власних земельних ділянок, але лише представникам свого стану [352, с. 131]. Цей крок мав дозволити козакам брати участь у переселеннях на Кавказ і Кубань. Паралельно, земельний фонд козацтва не полишав межі їх громад. Очевидно, імперські урядовців прагнули

уберегти козацькі господарства від розорення, щоб і надалі можна було створювати з них тимчасові військові контингенти. Слід зазначити, що участь козацтва в освоєнні Кубані та Кавказу дозволила козакам зберігати особисту свободу й уникнути корпоративного закріпачення. Однак ця свобода була досить умовною та не оберігала їх від державного свавілля, коли по першому велінню високопосадовців козаки вирушали за тисячі верств освоювати непідконтрольні регіони чи воювати за чужі для себе інтереси.

З 1832 р. усі податкові стягнення сплачувались срібними монетами, а не асигнаціями. Тому відбувся перегляд річної суми сплати податків відповідно до співвідношення асигнації та срібної монети. Згідно цього нововведення на одну ревізьку козацьку душу, що проживала в місті покладалась сплата 1 руб. 80 коп. Козак, що проживав у сільській місцевості, сплачував 2 руб. 44,5 коп. Різницею у 66,5 коп. був акциз на право винокуріння.

Фіскальні зобов'язання козацтва Лівобережжя України не були найвищими чи найнижчими серед податного населення двох губерній. Так, найбільшу суму податків сплачували міщани та казенні селяни: 3 руб. 90 коп. і 3 руб. 68 коп. у рік відповідно. Колоністи обкладались найменшим фіскальним платежем – 9 коп. Поміщицькі селяни сплачували в казну 1 руб. 97 коп. податків, а вільні хлібороби 1 руб. 39 коп. у рік [215, с. 35]. Сума фіскальних стягнень з козацтва свідчить, що в обмін на створення іррегулярних частин козацькі громади отримували значні податкові пільги. Казенні селяни, що перебували у схожому з козацтвом правовому становищі, сплачували майже на 70% більшу загальну суму податків.

Наведені цифри, без пояснення загальної системи оподаткування, не дають відповіді на питання впливу фіскального навантаження на життєвий рівень козацтва Полтавської та Чернігівської губерній. Податкова система Російської імперії будувалась за принципом кругової поруки. Від однієї до наступної ревізії населення всі записані в межах волості особи чоловічої статі сплачували встановлену суму податків. Податкова ставка не залежала від суми доходів чи кількості землі, а була єдиною для всіх. Якщо ревізька душа помирала чи

покидала місце постійного проживання, то податки за нього все-одно мали сплачувати інші члени його сім'ї або ж виплату його фіскальних зобов'язань брали на себе всі члени громади. Така ситуація тривала до проведення наступної ревізії населення. Вже самим своїм характером податкова система призводила до накопичення мільйонних боргів козацтва перед державою та була об'єктивним фактором ліквідації свободи пересування.

У результаті, в середині 1830-х років склалась ситуація, коли значна частина козацьких господарств перебувала в стані кризи. Про це свідчить доповідь Малоросійського генерал-губернатора В. Левашова у 1836 р. Він написав її саме через економічний занепад козацьких господарств [245, с. 34]. Міністр фінансів Є. Канкрін, відповідаючи на тези В. Левашова про причини кризи козацьких господарств Лівобережжя України, не відкидав самого факту такого упадку, тільки його витoki бачив у інших явищах [245, с. 38]. Якщо генерал-губернатор основними причинами цього явища вважав недоліки системи оподаткування та величезні витратами козацьких господарств на формування ополчень у 1812 та 1831 рр., то, на думку міністра фінансів, головною причиною складного економічного становища козацтва було право на вільний продаж землі й алкогольних напоїв. Є. Канкрін стояв на консервативних позиціях щодо оподаткування населення та вважав, що чим більшу суму податків вони сплачують, тим більше в них стимулів ретельно працювати. Майже через 20 років після дискусії Є. Канкріна з В. Левашовим священник і етнограф Г. Базилевич, описуючи жителів містечка Олександрівки, Чернігівської губернії констатував, що більшість з них живе вкрай бідно [192, с. 327].

Не будемо всерйоз розглядати поширену в ті часи версію про лінощі населення Лівобережжя України, і козацтва в тому числі, як мало не головну його рису та причину всіх бід [353, с. 85]. Лише зазначимо, що у 1855 р. на полтавській виставці сільськогосподарських виробників з поміж 82 нагороджених за різні досягнення у сільському господарстві 32 були представниками козацького стану. Д. Гавриленко, описуючи риси побуту

козацтва Чернігівської губернії у 1852 р. взагалі вказував, що “сословие казаков очень деятельно и довольно зажиточное” [203, с. 51]. Причина цього, за словами автора, полягала у бажанні кожного козака якнайшвидше створити власну сім'ю та жити окремо від батьків. Ця риса і породжувала господарську ініціативу. Висновки автора ґрунтуються на порівнянні господарського укладу козацтва Лівобережжя України та селян центрально-російських губерній.

Також, рівень заможності козацьких домогосподарств, у порівнянні з іншими становими групами Лівобережжя України, характеризують наступні відомості. У 1863 р. на потреби утримання церков Полтавської єпархії було пожертвовано 19 100 р. З них представниками козацтва 10 683 р. [239, с. 60-64] – більше половини всієї суми. Тобто, козацькі домогосподарства не були в настільки важкому становищі, як це може здатись при прочитанні звітів високопоставлених імперських урядовців 30-х рр. XIX ст. Принаймні, вони точно не були бідніші за середньостатистичні господарства державних і приватновласницьких селян Лівобережжя України. Та й формування й утримання іррегулярних козацьких полків річ теж не дешева. Вона вимагала набагато більшої кількості засобів, ніж потрібно тільки для задоволення базових людських потреб. Можливо, що саме формування та утримання козацьких полків у 1812 та 1831 рр. призвело до економічних труднощів козацьких господарств, які вони змогли подолати на початок 50-х рр.

Т. Лазанська наводить дані про забезпечення козацьких господарств землею. У Чернігівській губернії цей показник становив від 1 до 4,5 десятин (1 десятина = 1,1 га.). Приблизно такий же середній земельний наділ був і у державних селян [284, с. 58]. Д. Гавриленко зазначав, що 20 чи 30 десятин землі були для козаків Чернігівщини величезним багатством [203, с. 51], тобто такою кількістю землі володіла дуже мала частина господарів.

Крім сплати податків, уряд Російської імперії поклав на козацтво Лівобережжя України виконання ряду повинностей. Усі повинності, що виконувало податне православне населення Російської імперії поділялись на два види: натуральні та грошові. До грошових відносились уже розглянуті нами

подушний та оброчний збір, а також збори на облаштування шляхів сполучення, утримання арештантів і оплату праці чиновників волосного рівня [284, с. 64]. Якщо сума стягнень подушного й оброчного податку з козацтва відрізнялась від суми стягнень з решти податного населення, то інші грошові збори були однаковими для всіх груп податного населення Лівобережжя України.

Натуральні повинності поділялись на рекрутську, шляхову, гужову та квартирну (постоеву) [284, с. 64]. Рекрутська повинність у силу своєї специфіки стояла осібно від інших типів натуральної повинності, тому її виконання козацтвом розглянемо окремо. Решту ж натуральних повинностей: шляхову, гужову та квартирну козацтво виконувало в тому ж об'ємі, що і решта податного населення регіону. Навіть у 1816 р., коли козацтво Лівобережжя України отримало найбільші пільги за сформування і утримання 15 полків, обов'язок по утриманню пошти, доріг і мостів залишався в попередньому об'ємі [218, с. 888]. Російська імперія в той час була досить слабкою в організаційному та фінансовому плані і не могла обійтись без залучення податного населення до утримання місцевої інфраструктури.

Коротко охарактеризуємо виконання козацтвом Лівобережжя України вищевказаних обов'язків перед державою. Представники козацького стану змушені були утримувати дороги місцевого значення у належному порядку власними силами та засобами. Розміри внесень на ремонт доріг встановлювались на зборах представників козацьких господарств [305, с. 94].

Козаки залучались і до виконання гужової повинності, тобто постачання возів при пересуванні військ і чиновників [305, с. 96]. Найбільше від неї потерпали ті козацькі господарства, що розташовувались поблизу транспортних шляхів. Інтенсивність виконання гужової повинності зростала у воєнні роки. В межах виконання гужової повинності відбувалось забезпечення особового складу “малоросійських” козацьких полків засобами пересування.

Як і решта податного населення Лівобережжя України, козацтво залучалось до несення квартирної або постоевої повинності. В її рамках козаки надавали

чиновникам і військовим місця для ночівлі та забезпечували їх продовольством. Виконання квартирної повинності було особливо болісним для місцевого населення, яке страждало від надмірних вольностей солдатів. Знову ж таки, в рамках виконання цієї повинності козаки надавали свої житла для розквартирування особового складу лівобережних козацьких полків при їх формуванні, навчанні та тимчасовому розквартируванні, що могло затягнутись від декількох тижнів до року.

Крім того, козацтво залучалось на безоплатній основі до ряду тимчасових робіт: будівництва нових адміністративних споруд, поставки провіанту для армії, перевезення державного майна [301, с. 43]. Усі вищевказані натуральні повинності козацтво Полтавської та Чернігівської губерній відбувало в однаковій мірі з рештою податного населення Лівобережжя України та ніколи від них не звільнялось.

Окремо стояла ситуація з виконанням рекрутської повинності. Представники козацького стану почали нести її з 1797 р. У той рік відбувся перший рекрутський набір у розмірі 6 осіб з тисячі. Владні органи кожного року встановлювали необхідну норму рекрутського набору. До 1812 р. козацтво виконувало рекрутську повинність на однакових з рештою податного населення регіону умовах.

Ситуація з виконанням рекрутської повинності лівобережним козацтвом змінилась з початком франко-російської війни у 1812 р. Військо Російської імперії потребувало нових резервів, а рекрутська система комплектування не могла їх забезпечити. Тому уряд створював різного типу ополчення, в тому числі з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній. В обмін на формування й утримання “малоросійських” полків козацькі громади отримали звільнення від виконання рекрутської повинності у 1812-1816 рр. У той час рекрутські набори були досить великі та становили від 8 до 10 осіб з тисячі в рік.

Козацькі громади звільнялись від постачання рекрутів і в наступному 1817 р. Уже в 1818 р. на козацтво Лівобережжя України знову був покладений обов'язок по постачанню рекрутів на загальних засадах [210, с. 544]. Перерва

для козацьких громад від відправки своїх представників в армію Російської імперії тривала з 1815 по 1818 рр., адже лівобережні козацькі полки повернулись в містя формування в кінці 1814 р.

З 1818 по 1830 рр. козацтво Полтавської та Чернігівської губерній виконувало рекрутську повинність у тому ж об'ємі, що й решта податного населення регіону. Ситуація змінилась з початком польського Листопадового повстання та черговим створення козацьких полків у 1831 р. У 1831-1832 рр. рекрутський набір не проводився, зважаючи на діяльність лівобережних полків по ліквідації наслідків польського повстання, а в 1833 р. козацтво було звільнено від нього [230, с. 824]. З 1834 по 1841 рр. козацтво виставляло до війська по 5 осіб з тисячі в рік. Малоросійський генерал-губернатор В. Левашов зазначав, що козаки задоволені такою кількістю рекрутів [245, с. 36]. Напевно, їхнє задоволення ґрунтувалось на попередньому досвіді, коли кількість рекрутів бувала й більшою. Важко уявити, що б хтось був задоволений відправкою в рекрути. У вимірі конкретної особи це була особиста трагедія та перекреслення всього попереднього життєвого укладу. Для громади це був суттєвий економічний удар, адже виконання рекрутської повинності, зазвичай, відривало від господарської діяльності найбільш працездатних осіб, руйнувало сім'ї, збільшувало кількість бездомних, жебраків і злочинців [278, с. 14]. Рекрут переставав бути членом громади. Якщо він все ж витримував усі випробування військової служби, то зараховувався до окремого стану відставних солдат [278, с. 12].

У 1841 р. козацькі громади Полтавської та Чернігівської губерній отримали суттєві пільги у відбуванні рекрутчини. З того року, вони виставляли раз на два роки 8 рекрутів з тисячі переписних душ, тобто, в межах двох губерній близько 4500 осіб за один набір. Ця кількість була на 20 % меншою, ніж в попереднє десятиліття. Термін служби для них скорочувався до 15 років діючої служби. Ще 5 років вони перебували в запасі, знаходячись у становищі тимчасово відпускних [212, с. 49]. У випадку військової необхідності вони повертались в армію. На аналогічних умовах почали виконувати рекрутську повинність і

воєнні поселяни [213, с. 50]. Для решти податного населення термін служби в рядах рекрутів становив 20 років діючої служби і 5 років перебування в запасі [260]. Цікаво, що рекрутованим козакам не брили лоб і потилицю, тобто, їх можна було візуально відрізнити від представників інших станів [301, с. 41].

У 1855-1856 і 1863-1864 рр., у зв'язку з новими випадками створення козацьких ополчень, два чергові рекрутські набори не проводились.

Деякі полегшення по виконанню рекрутської повинності козацтво отримувало завдяки створенню ополчень у періоди участі Російської імперії у військових конфліктах. Утворення козацьких полків теж відбувалось у рамках виконання козацтвом рекрутської повинності. Зазвичай, при формуванні козацьких ополчень діяли ті ж правила, що і при рекрутському наборі. Деякі положення рекрутських уставів могли змінюватись відповідно до ситуації наказами осіб, відповідальних за формування козацьких полків. Однак більшість норм рекрутських уставів діяли при формуванні козацьких полків.

Питання кого ж саме віддавати в рекрути чи в козацьке ополчення вирішувала місцева громада. В ідеалі козак потрапляв на військову службу згідно посімейних рекрутських списків. Черга формувалась відповідно до кількості осіб чоловічої статі в сім'ї. Однак часто хід цього процесу порушувався. Багатший козака міг найняти замість себе біднішого. Громада могла постановити віддати поза чергою в рекрути особу, яка довго перебувала в іншому населеному пункті, не сплачувала податки та не виконувала повинності. Також, у ряди рекрутів віддавали осіб, що могли підривати своїми асоціальним діями традиційний порядок. Цими діями громада позбавлялась від частини населення, яку вважала баластом, а військо отримувало потенційних дезертирів і порушників дисципліни. Все ж, більшість рекрутів становили звичайні обивателі, а їх переживання й особиста трагедія виразились у рекрутських піснях [235, с. 111].

Рекрутчина була найважчою повинністю, що несли податні стани Російської імперії та козацтво Лівобережжя України в тому числі. Особа, що потрапляла в ряди рекрутів мала небагато шансів відслужити увесь необхідний період. Із

запровадженням для козацтва 15-річного терміну служби з 1841 р. цей шанс значно збільшувався. З 1855 р. термін діючої рекрутської служби скоротили до 12 років. Козацтво Лівобережжя України перестало виконувати рекрутську повинність у 1874 р. разом з іншими податними станами імперії. З цього року армія Російської імперії почала комплектуватись згідно правил загальної військової повинності.

Підводячи підсумок зазначимо, що козацтво Лівобережжя України у ХІХ ст. залишалося одним із найчисельніших станів регіону. Будучи податним станом, козаки залучались до сплати значної кількості податків і виконання цілого ряду повинностей. Однак, у порівнянні з рештою податного населення регіону, козацтво Полтавської та Чернігівської губерній час від часу отримувало ряд пільг фіскального характеру та полегшені умови виконання рекрутської повинності. Причиною їх отримання й умовою існування особливого статусу козацтва були компенсація та заохочення від уряду за формування лівобережних козацьких полків.

РОЗДІЛ 3

ОСОБОВИЙ СКЛАД ПОЛТАВСЬКИХ І ЧЕРНІГІВСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ 1812-1864 РР.

Комплексне дослідження досвіду існування лівобережних козацьких полків ХІХ ст. передбачає аналіз їх особового складу, адже саме люди є творцями історії. Такий підхід базується на антропологічному повороті в історії. У нашому випадку це означає зацікавлення “суб’єктивною” стороною подій [345, с. 47], тобто визначення ролі козацьких полків у житті їх особового складу, та, діалектичний цьому процесу, вплив рядових та офіцерів на характер і боєздатність лівобережних козацьких полків.

На особовий склад полтавських і чернігівських козацьких полків поширювалась уніфікована для війська Російської імперії ХІХ ст. структура, яка передбачала традиційний поділ на офіцерів, унтер-офіцерів¹ (аналогі сучасних сержантів) і рядових. При чому, унтер-офіцери та рядові разом формували категорію нижніх чинів. Тому доцільно розглянути офіцерський склад і нижчі чини лівобережних козацьких полках, що існували у 1812-1814, 1831-1832, 1855-1856 та 1863-1864 рр.

3.1. Офіцерський склад козацьких формувань

Як ми вже раніше зазначали, уряд Російської імперії вдавався до створення з козацтва Лівобережжя України тимчасових полків тільки у періоди крайньої необхідності, тобто, ці військові утворення були іррегулярними та в мирний час не існували. Тому, при організації козацьких полків, військове командування одразу зіткнулось з проблемою їх комплектації особовим складом. Вона вирішувалась двома шляхами: офіцерські посади пропонувались, а на рядові примушували вступити. Такий підхід до комплектації особового складу

---

¹ У козацьких полках 1855-1856 та 1863-1864 рр. існування унтер-офіцерів називали урядниками, як в інших іррегулярних військах.

використовувався при організації всіх типів ополчень у 1812 р. Він діяв у різних модифікаціях і під час наступних випадків створення лівобережних козацьких полків у ХІХ ст.

Офіцерський корпус російської армії на початку ХІХ ст. формувався за становим принципом. Командні посади переважно займали дворяни. За підрахунками сучасного російського історика Д. Целорунго, у 1812 р. 87 % офіцерського корпусу належали до “благородного стану” [344]. Особі з непривілейованого стану потрібно було прослужити 4 роки рядовим і 12 років унтер-офіцером, знати грамоту та не мати дисциплінарних стягнень щоб претендувати на найнижчу офіцерську посаду. Дворяни без військової освіти починали військову кар’єру одразу з посади унтер-офіцера та могли зайняти перший офіцерський чин за один-три роки служби.

З 1785 р. російське дворянство, відповідно до “Жалуваної грамоти”, звільнялося від обов’язкової військової служби. Це ж право отримало і новоспечене дворянство Полтавської та Чернігівської губерній – діти та внуки козацької старшини. Для них служба в армії була справою виключно добровільною. Більшість дворян вступали на військову службу щоб матеріально забезпечити себе. Згідно з дослідженням уже згаданого Д. Целорунго, 77 % офіцерів російської армії не мали рухомого чи нерухомого майна [346, с. 215], тобто, платня за військову службу була головним джерелом їх доходу.

Офіцерський склад лівобережних козацьких полків, як і решти військових частин Російської імперії, теж мав формуватися з дворян. Оскільки їх не можна було примусити вступити у новосформовані загони, то все здійснювалось на умовно добровільних засадах.

Командирів полків призначав імператор за поданням губернських зібрань дворян [310, с. 2]. Ними стали місцеві відставні військові (дивись додаток А). Однак траплялись випадки, коли навіть у командувачів новосформованих козацьких полків досвід військової служби був фіктивний. Наприклад, очільник 6-го Полтавського козацького полку, надвірний радник Микола Свічка ще в

1795 р. (у 19-річному віці) пішов у відставку. Він служив у елітній частині Російської армії - Ізмайлівському полку кінної гвардії [310, с. 12]. М. Свічка мав досвід командування батальйоном земського ополчення у 1806 р. Однак загін, яким він командував у район бойових дій не висувався. Зайнявши посаду командуючого полком М. Свічка отримав військове звання майор.

Новопризначені командири 3-го, 4-го та 5-го полтавських полків майор А. Кулябка (син лубенського полковника), штабс-капітан Н. Копцевич і капітан І. Котляревський відмовились очолювати ввірені їм полки та попросили про відставку з різних причин: А. Кулябка по хворобі, Н. Копцевич що б опікуватись помістям, а І. Котляревський через бідність, необхідністю доглядати за пристарілою матір'ю та дворянськими сиротами [314, с. 318]. На їх місце були призначені штабс-капітан Оверня, підполковник М. Муравйов і штабс-капітан Г. Рудницький (останнього замінив підполковник А. Санковський). З усіх полкових командирів тільки очільник 8-го Полтавського козацького полку, полковник де Коннор мав досвід командування аналогічним з'єднанням. Він очолював Кінбурнський драгунський полк.

Кандидатів на інші штаб- та обер-офіцерські посади в лівобережних козацьких полках обирали вже повітові зібрання дворян. В одному козацькому полку по штату повинно було бути 35 офіцерів (включно з командиром полку) [253, с. 50]. Як уже зазначалось, ними могли бути відставні офіцери та діючі чиновники. Перших приймали в тому ж чині, який вони займали до відставки. Певних вікових обмежень до них не ставилось.

Чиновники, які не мали досвіду служби в армії, приймались до лівобережних козацьких полків на наступних умовах: титулярні радники ставали поручиками, колезькі та губернські секретарі підпоручиками, колезькі регістратори корнетами [253, с. 56]. За аналогічною схемою відбувалось формування офіцерського корпусу в полтавських і чернігівських козацьких полках у 1831 [37, арк. 83], 1855 [196, с. 320] та 1863 [11, арк. 53] рр. Ця модель перетворення цивільних чинів у військові була прописана в "Табелі про ранги".

Згадані вище титулярні радники, колезькі секретарі, губернські секретарі та колезькі регістратори займали найнижчі щаблі у чиновницькій градації. Вони були службовцями IX - XIV класів і мали право на особисте дворянство [299, с. 87]. Зазвичай, це були освічені, проте небагаті молоді люди, які заробляли собі на життя цивільною службою. Їх літературним уособленням став герой роману І. Кулжинського Федір (Федюша) Мотовильський - канцелярист повітового суду, який марив військовою службою, чинами та орденами [206, с. 91]. За сюжетом роману, він, користуючись дворянськими правами, вступив до козацьких полків у 1812 р.

О. Бачинська слушно зазначила, що для молодих дворян Полтавської та Чернігівської губернії служба в козацьких полках була зручним стартом для початку військової кар'єри [256, с. 237]. Вважаємо за необхідне додати, що в лівобережних козацьких полках склались для цього дуже сприятливі умови. Уже говорилося, що дворянину без військової освіти потрібно було в регулярних частинах прослужити декілька років на посаді унтер-офіцера, щоб отримати найнижчий офіцерський чин корнета. У лівобережних козацьких полках колезький регістратор – чиновник найнижчого XIV класу, одразу отримував звання корнета. Така ситуація склалась через необхідність заповнити офіцерські вакансії в козацьких полках. Зазвичай, колишні чиновники займали посади командувачів взводів та ескадронів - найменших військових одиницях у лівобережних козацьких полках.

Варто зазначити, що вказані принципи формування офіцерського корпусу лівобережних козацьких полків могли негативно відобразитись на його якості, і відповідно, на боєздатності козацьких формувань. Склалась ситуація, коли представники командного складу або давно покинули військову службу і були вже у віці, що наближався до похилого, або були досить молодими та не мали досвіду військової служби взагалі. Однак в умовах війни та необхідності швидко збільшити чисельність армії навряд чи був можливий інший вихід з ситуації.

Малоросійський генерал-губернатор Я. Лобанов-Ростовський пообіцяв дворянам регіону, які вступають в козацьке ополчення, права та забезпечення уланських офіцерів. При чому, служба їм би рахувалась навіть тоді, коли особовий склад полків розпускався по домівках [243, с. 8]. Аналогічну обіцянку отримали дворяни Правобережжя України при формуванні Українських козацьких полків у 1812 р. [228, с. 340].

Але ця обіцянка не привабила дворянство Полтавської та Чернігівської губерній масово вступати у козацькі полки, принаймні в перші місяці їх існування. Свідчення осіб, причетних до формування та діяльності лівобережних козацьких полків дають нам картину гострого дефіциту офіцерських кадрів у літні та осінні місяці 1812 р. Так, І. Котляревський, займаючись формуванням 5-го полку зазначав, що в кінці серпня 1812 р. у підрозділі був тільки один офіцер – штабс-капітан Г. Рудницький. Інші офіцерські посади тимчасово займали мобілізовані унтер-офіцери та рядові [314, с. 318].

Командир 1-го Полтавського козацького полку, майор К. Куклярський 15 жовтня 1812 р. рапортував М. Кутузову, що в його розпорядженні перебуває 8 обер-офіцерів [243, с. 80] - 25 % від штатного числа. 31 жовтня 1812 р. М. Кутузов у листі до Я. Лобанова-Ростовського написав, що в лівобережних козацьких полка, які прибули під його командування (мова йшла про полки з Полтавщини), майже не було офіцерів. Головнокомандувач просив Малоросійського генерал-губернатора вибрати з дворян ввірених йому губерній необхідну кількість офіцерів і доукомплектувати ними особовий склад лівобережних козацьких полків [310, с. 3]. На цей наказ Я. Лобанов-Ростовський відповів, що це досить проблемно, бо всі бажаючі вже залучені до земського ополчення, яке теж формувалось у Полтавській і Чернігівській губерніях. Також, він зазначив, що мобілізація офіцерів у козацькі полки є його пріоритетним завданням, однак поки що командири полків самі повинні знаходити собі офіцерів [310, с. 4].

На одну з причин значного некомплекту офіцерських кадрів у лівобережних козацьких полках 1812 р. частково вказав Я. Лобанов-Ростовський. Вона полягала у створенні, крім козацького, ще й земського ополчення на території Полтавської та Чернігівської губерній, особовий склад яких нараховував 42 тисячі осіб [209, с. 438]. Офіцерський корпус земського ополчення формувався з тих же кадрів, що і в козацьких полках. Два типи ополчень конкурували між собою у залученні відставних військових і цивільних чиновників.

Зазначимо, що на початку ХІХ ст. офіцерський корпус армії Російської імперії на чверть складався з вихідців з колишньої Гетьманщини [347, с. 193]. На нашу думку, це було об'єктивною перешкодою для поповнення командирів усіх рівнів у лівобережних козацьких полків, бо потенційний резерв офіцерських кадрів з дворян Полтавської та Чернігівської губерній служив у регулярних частинах.

Важко дізнатись, як Я. Лобанов-Ростовський і командири козацьких полків вирішували питання покриття нестачі офіцерських кадрів, адже архів Малоросійського генерал-губернаторства до наших днів не зберігся. Однак завдяки публікації списків офіцерів ополченських загонів В. Апухтіним [252, с. 34-38] можемо стверджувати, що ситуація змінилась на краще, у порівнянні з серпнем-жовтнем 1812 р. У ті місяці кількість офіцерів ледь досягала 25 % від штатної.

Згаданий дослідник опублікував списки командного складу усіх шести чернігівських та семи (з дев'яти) полтавських козацьких полків – загалом прізвища та звання 189 офіцерів. Опираючись на них можемо констатувати, що загальна картина із офіцерськими кадрами покращилась і некомплект до штатної кількості зменшився до 59 %. Очевидно, поповнення надійшло в грудні 1812 – січні 1813 рр., коли козацькі полки перебували на відпочинку після важких боїв осені 1812 р.

Найкраща ситуації була в 1-му Полтавському козацькому полку – 20 офіцерів (57 % від штатної кількості) [252, с. 35]. Цікаво, що в жовтні 1812 р. у полку було лише 9 осіб командного складу. Найменше офіцерів було в 3-му

Чернігівському та 2-му Полтавському козацьких полках – по 9 (25 % від штатної кількості.) У 5-му Чернігівському та 9-му Полтавському козацьких полках не було жодного офіцера, які б походили з відставних чиновників. У 6-му Чернігівському козацькому полку склалась протилежна ситуація - тільки 1 офіцер мав досвід військової служби, решта 11 були цивільними чиновниками. Однак певної закономірності у кількості колишніх військових серед офіцерського складу козацького полку та його активною участю у бойових діях не встановлено.

Соціальне походження офіцерів козацьких полків мало наступний характер: 101 офіцер (53%) були колишніми військовими, а 88 офіцерів (47%) прийшли в козацькі полки з цивільної служби (дивись додаток К). Серед останніх виділявся своїм титулом діючий камергер (придворний чин IV класу), граф А. Безбородько [252, с. 35] - син засновника Ніжинської гімназії І. Безбородька.

Маємо інформацію про нагороджених офіцерів з двох чернігівських козацьких полків у 1812 р. Вони були відзначені за проявлену хоробрість та організаторські здібності у боях з Наполеонівською армією. У 2-му Чернігівському козацькому полку нагороди отримали штаб-ротмістр В. Мешетич, губернський секретар Жуков і колезький реєстратор Фальк [209, с. 440]. У 3-му Чернігівському козацькому полку були нагороджені полковий командир, капітан С. Шапошніков-Сахнов та ескадронний командир, колезький реєстратор Демченко [209, с. 450]. Як свідчать джерела, цивільні чиновники разом з відставними військовими достойно проявили себе у лівобережних козацьких полках.

З жовтня 1814 р. увесь особовий склад полтавських і чернігівських козацьких полків був виведений з театру бойових дій і повернувся у місця формування. До 11 червня 1816 р. офіцери рахувались приналежними до козацьких полків й отримували заробітну платню. При чому увесь особовий склад перебував у своїх домівках і ніяких службових обов'язків не виконував. Після розформування лівобережних козацьких полків їх офіцери отримали право вступити в регулярні частини російської армії [218, с. 888].

Під час формування наступного ополчення з козацтва Лівобережжя України у 1831 р. уряд Російської імперії скористався напрацьованим досвідом 1812 р., у тому числі при організації офіцерського складу. Були враховані прорахунки 1812 р., насамперед величезна нестача командирів різних рівнів. Тому в 1831 уряд деталізував умови формування офіцерського корпусу та поклав на дворянство Полтавської та Чернігівської губерній відповідальність за формування офіцерського корпусу.

Командирів полків призначив імператор. Ними стали відставні штаб-офіцери (дивись додаток Б). Решту офіцерського складу обирали на повітових зібраннях дворян. На кожному з них мали бути обрані кандидати на заміщення 3-х штаб і 22-х обер-офіцерських посад. Після цього Малоросійський генерал-губернатор мав затвердити обраних кандидатів. При виборі претендентів на заміщення командирів усіх рівнів перевагу слід було надавати відставним військовим. Цивільні чиновники приймалися у лівобережні козацькі полки на тих же умовах, що в 1812 р. [225, с. 339].

У кожному козацькому полку повинно було бути 3 штаб- та 22 обер-офіцери [246, с. 821]. Аналізуючи місячні рапорти про чисельність козацьких полків зазначимо, що чисельність офіцерського корпусу ніколи не опускалась нижче 70 % від їх штатної кількості (дивись додаток 3). У липні 1831 р. було обрано 216 офіцерів для заміщення всіх вакантних посад – на 16 більше, ніж необхідно відповідно до штатного розпису. Командуванню вдалось уникнути повторення ситуації 1812 р., коли в деяких козацьких полках некомплект офіцерських кадрів становив 75 %. Це сталось завдяки тому, що уряд поставив перед дворянством Полтавської та Чернігівської губерній жорсткі вимоги по обранню необхідної кількості офіцерів. Генерал-губернатор М. Рєпнін встановив правило, що ніхто з призначених осіб командного складу не міг звільнитись з призначеної посади, окрім випадку, коли хвороба триває більше ніж пів року [37, арк. 49].

Однак багато обраних офіцерів не відповідали фізичним вимогам, яким мали відповідати люди військові. Наприклад, обраний Золотоніським повітовим

комітетом підполковник у відставці Л. Чертов повідомляв, що не може зайняти посаду дивізіонного командира через проблеми зі здоров'ям [35, арк. 116]. Загалом, не змогли приступити до виконання своїх обов'язків 51 обраний кандидат на заміщення офіцерських посад. З них 45 були колишніми військовими [41, арк. 48]. Усі вони отримали звільнення від служби через хвороби. Очевидно, дворяни на повітових зібраннях практикували обрання кандидатів у офіцери без їх попередньої згоди на це, фактично порушуючи право дворянства на звільнення від обов'язкової військової служби.

Підсумок набору офіцерів у діючі ескадрони зробив М. Рєпнін у формі додаткових настанов повітовим комітетам для формування резервних ескадронів. Генерал-губернатор зазначив, що траплялись випадки призначення на офіцерські посади людей хворих, пристарілих і взагалі відсутніх за місцем постійного проживання. Тому, при виборі осіб на заміщення командних вакансій у резервних ескадронах, слід було дотримуватись наступних вимог: на посади дивізіонних командирів обирати офіцерів, які перебували у відставці не більше 10 років, а кандидати на посади обер-офіцерів повинні були бути не старше 30 років [43, арк. 3].

Ще раніше, 27 липня 1831 р., М. Рєпнін у зверненні до повітових комітетів Полтавської губернії зазначав, що більшість прийнятих офіцерів бідні та не можуть самі забезпечити себе обмундируванням. Тому він запропонував усім дворянам губернії пожертвувати по 10 коп. з кріпосної душі [38, арк. 2], що перебувала у їх власності, для надання матеріальної допомоги новоспеченим офіцерам козацьких полків. З цього звернення стає зрозуміло, що особи, які ставали офіцерами в козацьких полках у першу чергу прагнули знайти собі засоби для існування.

Щодо співвідношення відставних офіцерів і цивільних чиновників у діючих ескадронах лівобережних козацьких полків, то маємо наступну картину: 78 осіб (47%) першої категорії та 87 осіб (53%) другої. Інформація актуальна на липень 1831 р. Співвідношення відставних військових і цивільних чиновників на офіцерських посадах у козацьких полках 1831 р, у порівнянні з 1812 р.,

змінилось на користь других. У підрахунках не враховано 51 особу, які були звільнені у липні 1831 р. через стан здоров'я, бо вони не починали виконувати свої посадові обов'язки. У резервних дивізіонах представників обох категорій було майже порівно: 39 чиновників і 40 колишніх військових.

При визначенні середнього віку осіб, що займали командирські посади в діючих ескадронах лівобережних козацьких полках вважаємо за доцільне окремо розглянути середній вік відставних військових та окремо цивільних чиновників. Ми використовуємо такий підхід, бо вдалось знайти біографічні матеріали про 34-х осіб першої категорії та 57-ми другої з семи повітів Полтавської губернії. Відповідно, визначення середнього віку офіцерів загалом, на основі знайдених матеріалів є не репрезентативним, оскільки не відповідає співвідношенню відставних військових і цивільних чиновників. Отже, середній вік колишніх офіцерів становив 36,4 роки, а цивільних чиновників 26 років.

Крім вивчення певних колективних характеристик командного складу, цікаво звернутись і до біографій конкретних офіцерів лівобережних козацьких полків, оскільки вони приносять те неповторне, що відрізняє історію від решти суспільствознавчих дисциплін. Вважаємо за доцільне зупинитись на постаті командира 5-го лівобережного козацького полку Єлисея Гавриловича Гайворонського. Він був найстарішим офіцером у козацьких полках 1831 - 1832 рр. та мав у власності 180 кріпаків, тобто був досить заможним поміщиком. На 1831 р. йому виповнилось 64 р. і за свою довгу кар'єру він двічі йшов у відставку з армії. Є. Гайворонський розпочав військову службу у 9-ти річному віці в Ізмайлівському полку кінної гвардії (як і командир 6-го Полтавського козацького полку у 1812-1816 рр. М. Свічка). Зрозуміло, що його служба в гвардійському полку була фіктивною. У 1783 р. він вступає до Софіївського карабінерського полку підпоручиком [173, арк. 1]. Це військове з'єднання було створене на базі розформованого війська Гетьманщини.

У подальшому Є. Гайворонський брав участь у формуванні земського ополчення 1806-1807 рр. і був там п'ятидесятником. У 1812 р. вступив у козацькі полки й отримав посаду батальйонного командира. 1 січня 1814 р.,

після смерті підполковника М. Муравйова, він отримав звання ротмістра та став командувачем 4-го Полтавського полку [173, арк. 2]. З часу розформування лівобережних козацьких полків у 1816 р. служив у 3-му Українському уланському полку. У 1818 р. переведений у 2-й Український уланський полк, де отримав звання майора. Варто зазначити, що вищевказане з'єднання було сформоване з 2-го Українського козацького полку – типологічної копії лівобережних козацьких полків, що формувались на Правобережжі України. У 1820 р., у званні підполковника пішов у відставку на інвалідне утримання від держави [173, арк. 3]. Дворянство Золотоніського повіту обрало його земським суддею. Цю посаду він займав протягом наступних десяти років. У 1831 р. він вдруге у своєму житті очолює лівобережний козацький полк. Саме завдяки їм Є. Гайворонський досяг найвищих вершин своєї військової кар'єри. Більшість офіцерських звань він отримав у лівобережних козацьких полках.

Також, привертає увагу постать дивізіонного командира 3-го козацького полку, 32-річного майора Миколи Єлисейовича Гайворонського. Напевно, він був сином Є. Гайворонського. Згідно його формулярного списку, він у 13-ти річному віці вступив у чернігівське земське ополчення п'ятидесятником. У 1814 р. земське ополчення розформовують, а М. Гайворонський у 15-річному віці переходить у 4-й Полтавський козацький полк, де ніс службу до 1816 р. Нагадаємо, що у 1814-1816 рр. командиром цього з'єднання був його батько Є. Гайворонський. М. Гайворонський мав запис у формулярному списку, що брав участь у поході 1812 р. на території сучасної Білорусі (у 13-річному віці), а за участь у кампанії 1813 р. мав срібну медаль на голубій стрічці. Очевидно, всі ці записи не відповідали його реальним вчинкам і наш герой у такому юному віці не міг брати повноцінної участі у бойових діях.

Після розформування лівобережних козацьких полків М. Гайворонський перейшов до 2-го Українського уланського полку (під опіку батька), де у 1817 р., у 18-річному віці отримав найнижче офіцерське звання корнета [52, арк. 23]. Напевно, тільки в 2-му Українському уланському полку М. Гайворонський почав нести дійсну військову службу, а увесь попередній

досвід його військової служби, в тому числі у 4-му Полтавському козацькому полку, був фіктивний. У 25-річному віці М. Гайворонський пішов у відставку, маючи 12-річний стаж військової служби. Немає сумнівів, що батько допоміг своєму сину рухатись по кар'єрних щаблях армії, використовуючи для цього "Малоросійські" та Українські козацькі полки.

На прикладі біографії Єлисея та Миколи Гайворонських можна показати як дворянство Полтавської та Чернігівської губерній, завдяки родинним зв'язкам, успішно використало лівобережні козацькі полки у своїй військовій кар'єрі. Якщо перший був одним з творців лівобережних козацьких полків, то другий лише скористався працею та авторитетом батька. Однак, непотизм¹ явно не сприяв підвищенню боєздатності лівобережних козацьких полків.

Службу в полтавських козацьких полках 1812 р. також розпочав штабс-капітан А. Сенєв. У 15-річному віці він записався до цього формування рядовим. Гіпотетично, він міг нести дійсну військову службу в них. Уже потім він отримав ордени Св. Анни 3-го ступеня та орден Св. Георгія. З 1824 р. перебував у відставці [52, арк. 35]. А в 1831 р. дворянство Золотоніського повіту вибрало його ескадронним командиром новосформованих лівобережних козацьких полків.

З 1-м Українським уланським полком пов'язана кар'єра ротмістра 3-го козацького полку А. Лук'яновича, вихідця, як і Гайворонські, з Золотоніського повіту. У 1823-1830 рр. він служив у вказаній частині полковим ад'ютантом [52, арк. 24]. У цій же частині ніс службу поручик М. Романовський [69, арк. 152]. З Полтавського земського ополчення 1812-1814 рр. починали свою військову кар'єру поручик О. Глоба [79, арк. 11] та майор Ф. Загурський [82, арк. 292]. Можемо стверджувати, що завдяки іррегулярним частинам першої третини ХІХ ст., у тому числі лівобережним козацьким полкам, дворяни Полтавської та Чернігівської губерній робили собі успішні військові кар'єри.

---

¹ Непотизм – практика надання родичам чи знайомим посад без урахування їх професійних здібностей.

Багато офіцерів лівобережних козацьких полків 1831 р. мали нагороди за участь у франко-російській війні 1812-1814 рр., наприклад, підполковник Ф. Герман [52, арк. 21], майори І. Іваницький [69, арк. 114], І. Мачинський [82, арк. 286], К. Сорокін [75, арк. 137] і штабс-капітан М. Семеновський, а командир 1-го полку, майор М. Краснокутський мав медаль за взяття Парижа [157, арк. 7]. Також, у козацьких полках 1831 р. служив І. Капніст [85, арк. 13] – представник такої непересічної для Лівобережжя України родини.

Набір бажаючих на заміщення офіцерських посад у лівобережних козацьких полках призвів до значного суспільного резонансу серед громадськості Полтавської та Чернігівської губерній. Десятки молодих людей, що не бачили себе в соціумі тогочасного Малоросійського генерал-губернаторства, подавали прохання про зарахування їх до складу новосформованих козацьких з'єднань. Завдяки козацьким полкам вони прагнули розпочати свою військову кар'єру, отримати офіцерський чин, а з ним і право на дворянство (в кого його не було).

Серед усіх кандидатів у майбутні офіцери, що добровільно подали прохання до вступу в козацькі полки, хотілося б виділити Н. Рубльова, С. та Г. Яневських. Вони були синами значкових товаришів [86, арк. 46]. Не маючи можливості отримати дворянство згідно чину своїх батьків, вони прагнули здобути його, просуваючись по військових щаблях козацьких полків.

Дехто з кандидатів у офіцери бачив у козацьких полках можливість забезпечити себе. Наприклад, дворянин Г. Довгополов. Він заявляв, що залишився сиротою, без спадку та засобів для існування [48, арк. 14]. Аналогічні мотиви вступу в козацькі полки рухали Р. та О. Самойловськими. Першому було 17, а другому 16 років [61, арк. 38]. Виключений з козацького стану Є. Баценко просив прийняти його на одну з командних посад, бо він 5 р. був молодшим лікарським учнем, так і не отримавши жодного чину по службі [64, арк. 81]. Два учні Полтавської духовної семінарії: О. Крамаренко та Ф. Павловський висловили бажання вступити в козацькі полки, бо прагнули “...посвятить себя воинскому званию и украсить лестным титулом защитника православной веры и отечества.” [71, арк. 35]. Кожен мав свої мотиви, щоб

вступити в козацькі полки. Кимось рухав кар'єрний розрахунок, а кимось фанатична віра у державну велич.

Маємо інформацію про 138 осіб з Полтавської губернії, що виявили бажання добровільно вступити в лівобережні козацькі полки у 1831 р. для заміщення командирських посад. З них 26 були прийняті на посади унтер-офіцерів.

Після розпуску лівобережних козацьких полків у 1832 р. їх офіцерський склад отримав непогану матеріальну винагороду за службу. Командирам полків виплатили по 390 руб., ротмістри 253,5 руб., а поручики 224,25 руб. асигнаціями [39, арк. 4]. Для порівняння, в той час кінь коштував 80 руб. На цьому їх військова кар'єра в лівобережних козацьких полках закінчилась. Офіцери 6-го та 7-го козацьких полків отримали пропозицію вступити в 1-й і 2-й “малоросійські” козацькі полки, що відправлялись на Кавказ. 1-й полк очолив командир колишнього 6-го козацького полку підполковник Кабанов. З його колишнього полку погодились продовжити військову службу на Кавказі 8 офіцерів (30 %) [178, арк. 23], а з 7-го козацького полку 9 [181, арк. 114].

У 1834 р. колишній командир 1-го полку, майор М. Краснокутський отримав посаду повітового попечителя над державними селянами Переяславського повіту. На цій посаді він активно опікувався матеріальним становищем козацтва та висував пропозиції М. Репніну по реформуванню їх устрою [338, с. 342].

Принципи комплектування офіцерського корпусу козацьких полків у 1855 р. залишились ті ж, що в 1812 та 1831 рр. Тільки тепер губернському зібранню дворян довірили вибір двох кандидатів на заміщення посад командирів полків. Ними мали бути військові, що раніше служили в кавалерійських загонах. Остаточний вибір був за імператором [196, с. 321]. Також, на губернських зібраннях дворяни обирали кандидатів на заміщення решти офіцерських посад у лівобережних кінних козацьких полках, яких потім затверджував Малоросійський генерал-губернатор.

Командирами полків стали особи, що мали поважні титули та займали досить високі посади у державних структурах. Так, командиром 1-го Полтавського

полку був діючий статський радник (чин IV рангу) Ф. Франк [90, арк. 11]. Перейшовши на військову службу, він отримав звання полковника. 2-й Полтавський полк очолив ад'ютант військового міністра, лейб-гвардії кінного полку ротмістр, граф Г. Строганов¹ [89, арк. 3]. При зайнятті посади командира полку він отримав звання підполковника. Ф. Франк і Г. Строганов не були місцевими дворянами - перший походив з Катеринославської губернії, а другий з Санкт-Петербурга [313, с. 161].

Після закінчення Кримської війни полковник Ф. Франк за зразкову військову службу отримав чергове військове звання генерал-майора. Ввірений йому полк відзначився тільки зимовим маршем з Полтавської губернії до Санкт-Петербурга. Також, підвищення отримав підполковник, граф Г. Строганов [112, арк. 140]. Він став полковником. Очевидно, Ф. Франк і Г. Строганов скористались зв'язками, щоб зайняти посади командирів лівобережних козацьких полків і використали службу в них заради своєї кар'єри та послужного списку, особливо не наражаючи себе на небезпеку в частинах, що несли тилову службу.

Ф. Франк і Г. Строганов стали провісниками нової тенденції, коли найвищі командні посади в лівобережних козацьких полках почали займати особи, що не були пов'язані з територією їх формування. Однак, у козацьких полках 1855-1856 рр. більшість офіцерів ще була місцевого походження.

Командиром 4-го Полтавського полку став кобеляцький повітовий суддя С. Мальований, а 5-го Чернігівського полку повітовий суддя Чернігівського

---

¹І. Павловський вказав, що по-батькові командир 2-го полку Григорій Строганов був Сергійович [313, с. 162], однак у списку штаб- і обер-офіцерів 2-го полку він Олександрович [103, арк. 176]. У "Полтавских губернских ведомостях" ініціали графа Строганова теж Г. А. (очевидно, Григорій Александрович) [232, с. 386]. Скоріш за все, І. Павловський помилився чи сплутав з іншою особою, вказуючи по-батькові графа Григорія Строганова Сергійович, оскільки у двох різнотипних джерелах по-батькові Григорія Строганова Олександрович.

повіту К. Мокрієвич. У лівобережних козацьких полках вони стали підполковниками. 3-й Полтавський полк очолив підполковник Ланге, а 6-й Чернігівський підполковник В. Уманець (дивись додаток В).

Цікаво, що у 7-му лівобережному полку 1831-1832 рр. служили штабс-капітан Прохор Мокрієвич та поручик Петро Мокрієвич. Вони були родом з Чернігівського повіту [37, арк. 39]. У 1855 р. Карп Іванович Мокрієвич, теж виходець з Чернігівського повіту, вже командував полком у званні підполковника. Очевидно, Прохор, Петро і Карп Мокрієвичі були представниками одного роду, у традиції представників якого входила військова служба та кар'єра у "малоросійських" козацьких полках. Аналогічно Мокрієвичам у 2-му Полтавському полку 1855-1856 рр. служили брати Василь, Олександр та Андрій Олексійовичі Остроградські [102, арк. 176]. Вони служили у званні майора, ротмістра та поручика й командували дивізіоном, сотнею та зводом відповідно.

Щодо решти офіцерів лівобережних полків, то в кожному козацькому полку згідно штату повинно було бути 26 офіцерів (крім командира) [196, с. 320]. Повітові зібрання дворян справились зі своїм завданням і призначили необхідну кількість офіцерів. У списках офіцерів полків, зроблених на момент їх розформування, значилось від 19 до 23 офіцерів у кожному (70 – 85 %), тобто, лівобережні козацькі полки 1855-1856 рр. не мали дефіциту командних кадрів (дивись додаток И).

Повну картину по співвідношенню відставних військових і цивільних чиновників маємо по 5-му [143, арк. 5] та 6-му [143, арк. 7] чернігівських козацьких полках. Осіб першої категорії було 28 (55%), а другої 23 (45%). Даний показник залишився майже таким, як у 1812 та 1831 рр.

У козацьких полках продовжували робити собі кар'єру представники таких відомих і впливових у минулому козацьких родин як Кочубеї, Забіли та Капністи. Штабс-капітан 5-го Чернігівського полку К. Вербицький мав срібну медаль у пам'ять війни 1812 р. На момент формування козацьких полків у 1855 р. йому виповнилось 63 роки [138, арк. 43].

Більшість обраних офіцерів були досить бідними. Принаймні такий висновок зробила комісія Полтавського губернського комітету та рекомендувала надати їм усім допомогу у вигляді річного окладу заробітної платні, що отримували офіцери з аналогічними званнями у регулярних полках легкої кавалерії [107, арк. 23].

Усі офіцери лівобережних козацьких полків отримали пам'ятні медалі про участь у Кримській війні. Кожен бажаючий офіцер міг отримати посаду понадштатного чиновника в канцелярії Полтавського або Чернігівського губернаторів [136, арк. 193].

При формуванні останнього козацького ополчення у 1863 р. відбулись зміни у правилах формування офіцерського корпусу, в порівнянні з попередніми випадками створення козацьких полків. Насамперед, у 1863 р. дворянство регіону було усунуто від вибору офіцерів. Командирів полків призначав імператор з відставних військових [198, с. 496]. Командиром 1-го Полтавського полку став полковник А. Кардашевський, а 1-го Чернігівського полку полковник Рахубович (дивись додаток Д). Командиром 2-го Полтавського полку став полковник Ф. Ерделі - великий землевласник Херсонської губернії (мав 700 десятин землі), кавалер ордену Св. Володимира 4-го ступеня та Св. Анни 3-го ступеня [21, арк. 73].

Командири полків самі мали обирати офіцерів у ввірені їм підрозділи з числа добровольців, що подали відповідні заяви. Такі нововведення мали неоднозначні наслідки. З одного боку зріс професійний рівень офіцерів і зникло таке явище, як непотизм. Дворянство Лівобережжя України вже не могло розцінювати козацькі полки як традиційне місце для свого кар'єрного росту. З іншого боку значна частина офіцерів не мали нічого спільного з Полтавською та Чернігівською губерніями. Відповідно, козацькі полки перестали бути виключно місцевим феноменом і почали набувати більш космополітичного характеру.

Незважаючи на те, що у 1863 р. вийшов Валусевський циркуляр лівобережні козацькі полки 1863-1864 рр. не стали місцем русифікації рядового складу.

Принаймні до такого висновку можна дійти з аналізу діяльності командира 2-го Полтавського полку, полковника Ф. Ерделі. Він вирішив не нав'язувати підпорядкованим козакам чужу мову спілкування та дозволив їм відповідати на звернення командирів рідною мовою [12, арк. 21]. Також, Ф. Ерделі просив вислати йому з Санкт-Петербурга розкладенні на ноти збірники українських народних пісень для підняття бойового духу рядового складу [17, арк. 84].

Повертаючись до офіцерів лівобережних козацьких полків зазначимо, що бажаючих зайняти командні посади виявилось набагато більше, ніж самих вакансій. На 25 офіцерських місць у 1-му Полтавському козацькому полку було подано 135 заяв, тобто конкурс склав більше ніж 4 особи на 1 посаду. Командирам полків було з кого обирати.

Як і в попередніх козацьких полках, командні посади у 1863 р. займали відставні військові та цивільні чиновники. Останні могли розраховувати на посади командирів взводів. Крім того, офіцерський корпус лівобережних козацьких полків формувався з діючих військових кавалерійських полків. Вони, разом з відставними офіцерами, займали посади командирів сотень. До 3-х лівобережних козацьких полків було переведено 15 офіцерів з різних полків, що були на діючій службі. Вони становили 20 % командних кадрів. Відставних військових було 27 осіб (36%), а цивільних чиновників 33 особи (44%).

У козацьких полках 1863 - 1864 рр. змінилась не тільки традиційна структура офіцерського корпусу. Дворяни з Полтавської та Чернігівської губерній втратили монополію на заняття командних посад. Із 20 відставних офіцерів та цивільних чиновників, що зайняли командні посади в 2-му Полтавському полку, 6 не були вихідцями з Лівобережжя України. Наприклад, ротмістр І. Турчанінов [21, арк. 16] походив з Харківської губернії, ротмістр Ф. Вишеславцев [21, арк. 23] з Тамбовської, а корнет Г. Павленко [21, арк. 37] з Херсонської губернії. Іншою важливою відмінністю командних кадрів лівобережних полків 1863-1864 рр., у порівнянні з попередніми козацькими ополченнями було те, що більшість цивільних чиновників брали участь у військових конфліктах. Зазвичай, вони служили в ополченських дружинах

1855-1856 рр. Тим не менше, вони мали уявлення про основи військової служби.

Серед постатей офіцерів особливе зацікавлення викликає життєвий шлях сотенного командира 1-го Полтавського полку І. Срібного. На момент вступу в козацький полк йому виповнилось 59 років. Він походив з козаків Полтавської губернії та був відданий у рекрути в 1828 р. Мав срібну медаль за взяття Варшави та бронзову в пам'ять учасника Кримської війни. У 1847 р. отримав звання поручика. Щоб дослужитись до офіцерського чину, йому знадобилось 19 років служби. У відставку він пішов у 1862 р., а вже наступного року знову повернувся на військову службу. І. Срібний віддав армії 35 років свого життя [6, арк. 11].

У лівобережні козацькі полки 1863-1864 рр. також вступили представники досить поважних колишніх старшинських родин, зокрема Миклашевські та Ханенки.

Служба у лівобережних козацьких полках 1863 – 1864 рр. відкривала перед офіцерами цього з'єднання можливість перейти на поліцейську службу в Київському військовому окрузі. Російській імперії після Січневого повстання терміново потрібні були адміністратори не поляки в Західних губерніях. З 2-го Полтавського полку виявили бажання зайняти ці посади 5 колишніх цивільних чиновників [26, арк. 45]. Решта офіцерів отримали посади понадштатних службовців при канцеляріях Полтавського та Чернігівського губернаторів зі збереженням заробітної платні, що вони отримували в полку на 1 рік [30, арк. 189]. Офіцери козацьких полків, які раніше були чиновниками, могли стати офіцерами регулярних полків у тому випадку, якщо складуть відповідний іспит. Знайдено свідчення про 3-х осіб вказаної категорії, яких прийняли в регулярні кавалерійські полки.

З кожного полку в 1864 р., як по шаблону, було нагороджено по 3 офіцери. Однією особою з цих трьох був командир полку. Вони отримали по ордену Святого Володимира II ступеня, що вручався за воєнні подвиги. Ще 3 офіцери отримали чергове військове звання і 3 грошову винагороду.

Підводячи підсумок зазначимо, що офіцерський склад лівобережних козацьких полків, зазвичай, формувався з дворянства Полтавської та Чернігівської губерній. Вони ставились до козацьких полків як до місця, де можна зробити швидко та відносно безпечну військову кар'єру. Водночас поширеним явищем був непотизм, що не міг додати козацьким полкам боєздатності. Та й сам принцип виборності командних посад в армії є неприйнятним. Тому дворянство регіону закономірно позбавилось права на вибір офіцерів під час останнього випадку створення лівобережних козацьких полків у 1863 р.

Формування командирів усіх рівнів з колишніх військових і діючих цивільних чиновників призводило до того, що одна частина офіцерів була в досить поважному віці та часто не відповідала фізичним вимогам, яким мали відповідати військові. Інша частина офіцерського корпусу не мала відповідних навичок і досвіду при зайнятті командних посад. Тому боєздатність чернігівських і полтавських полків була на рівні допоміжних частин, що охороняють тил і комунікації регулярних військ.

Проведення наборів на заміщення офіцерських посад у лівобережних козацьких полках майже завжди (крім 1812 р.) викликало великий суспільний резонанс і значна кількість осіб виявляла бажання зайняти вакантні посади. Ця ситуація була наслідком того, що служба в козацьких полках давала можливість молодим чиновникам найнижчих рангів швидко просунутись по військовій або цивільній кар'єрі.

3.2. Рядовий та унтер-офіцерський склад лівобережних козацьких полків

Як засвідчують джерела, рядовий склад лівобережних козацьких полків усіх чотирьох випадків їх створення у XIX ст. комплектувався з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній. Власне, через це полки й носили відповідну назву, підкреслюючи свій місцевий характер.

Якщо офіцерський склад козацьких полків формувався переважно на виборних і добровільних засадах, то при організації рядового складу ці принципи були відкинуті. Очевидно, по-іншому й не могло бути, адже гарантій, що козаки Лівобережжя України, основним заняттям яких було землеробство, добровільно покинуть свої господарства та підуть захищати абстрактну для них державу жоден високопосадовець не міг дати.

При формуванні рядового складу лівобережних полків у 1812, 1831, 1855 та 1863 рр. уряд використовував принцип колективного примусу. Він діяв наступним чином: чиновники військового міністерства встановлювали чисельність козацького ополчення та надсилали ці відомості губернським комітетам дворян. Ті, відповідно до чисельності козаків у повітах, вирішували скільки з тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці має бути виставлено рядових. Повітові комітети формували необхідну норму рекрутованих козаків для кожної волості та населеного пункту. В результаті була встановлена вертикаль, що мала забезпечити постачання необхідної кількості козаків у період збройних конфліктів.

Козацькі громади¹ отримували директиви щодо необхідної кількості осіб від них для військових з'єднань і відбирали вказану їм кількість козаків. Процедура набору осіб відбувалась не шляхом голосування чи жеребу, а у відповідності до затвердженої рекрутської черги. Іноді козацькі громади могли відправити позачергово особу, яка була порушником традиційного порядку. Також, позачергово могли бути відправлені особи, що виразили бажання за грошову чи іншу матеріальну винагороду стати рекрутом замість особи, до якої дійшла черга. Формальною підставою вступу козака до однойменних полків був суспільний вирок (“общественный приговор” [49, арк. 3]) громади його населеного пункту.

---

¹ Під козацькою громадою розуміємо збори усіх дорослих чоловіків населеного пункту, що належали до вищевказаного стану та мали повноваження вирішувати дрібні адміністративні питання.

Для козацтва Полтавської та Чернігівської губерній служба в лівобережних полках базувалась на виконанні військової повинності перед державою. Підтвердження цього знаходимо у згаданих вище суспільних вироках, де типовою формою обґрунтування віддачі козаків у “малоросійські” полки була необхідність “... исполнить казачью повинность” [63, арк. 400].

При наборі рядового складу в лівобережні козацькі полки 1812 р. Малоросійський генерал-губернатор Я. Лобанов-Ростовський не ставив до них конкретних вимог. Він зазначав, що в козацькі полки можуть бути призначені будь-які особи козацького стану, не зважаючи на їх вік, зріст чи дрібні фізичні недоліки. Генерал-губернатор поставив лише одну, досить неконкретну вимогу - щоб козаки мали сили та здатність до кавалерійської служби [243, с. 8].

Варто зазначити, що при рекрутських наборах до майбутніх солдат ставились чіткі вимоги: вік їх мав бути від 18 до 37 років, зріст не менше 2-х аршин і 3-х вершків (155.5 см.) [220, с. 841]. До 1811 р. вимоги до рекрутів були суворіші: вік від 17 до 35 р., зріст від 2-х аршин і 4-х вершків (160 см.). Вони мали бути міцні статурою та фізично здорові [204, с. 1000]. Скоріш за все Я. Лобанов-Ростовський прагнув будь-якою ціною набрати необхідні 18 тисяч козаків, тому і не ставив конкретних вимог до майбутніх рядових.

Генерал-губернатору вдалось виконати вказане завдання. Звіти командирів козацьких полків свідчать, що чисельність рядового складу на початок осені 1812 р. майже досягала штатної кількості. Так, командир 1-го Полтавського козацького полку, майор К. Куклярський рапортував, що у ввіреному йому полку було 1193 рядових [243, с. 80]. У 5-ти полтавських козацьких полках, що прибули в район Калуги на початку жовтня 1812 р., чисельність козаків майже досягала штатних 1200 осіб і коливалась від 1174 до 1193 осіб [248, с. 107] (дивись додаток Г). Загалом, у 15-ти лівобережних полках було 18000 козаків – 4% від загальної кількості дорослого чоловічого населення козацького стану Полтавської та Чернігівської губерній.

Щодо якісних характеристик козаків новосформованих у 1812 р. полків, то джерела дають нам наступну інформацію: І. Котляревський, займаючись

прийомом козаків до 5-го Полтавського полку зазначав, що люди в його підрозділі досить хороші (напевно, мався на увазі їх фізичний стан), осіб похилого віку та надто юних не було, моральний стан не викликав побоювання [314, с. 315].

Також, маємо дані про 43 козаків 4-го Чернігівського полку, прийнятих з містечка Івангород, Борзнянського повіту [190]. Дана вибірка охоплює 0,2 % козаків. Однак вона цінна тим, що всі вони були з одного населеного пункту, тобто, дає загальний віковий і сімейний зріз рядового складу. Їх середній вік становив 23 роки. У той же час, середній вік рядового солдата російської регулярної армії становив 29 р. [348, с. 218].

Найстаршим козаком був 41-річний І. Митрик. Осіб, чий вік перевищував гранично допустимі при рекрутському наборі 37 років було 2 (4%). Наймолодшими були 17-річні Є. Левен та А. Романенко, тобто, осіб, що не досягли мінімально допустимих при рекрутському наборі 18 р. було 4%. Осіб, чий вік був від 18 до 20 років було 6 (13%). Найбільш чисельною була вікова категорія козаків від 20 до 25 р. – 20 осіб (46%).

Також, опубліковані списки козаків дають можливість визначити їх сімейний стан. Так, 30 козаків (69 %) були неодруженими, 2 козаки (4 %) вдівцями, 8 козаків (18 %) були одружені та мали дітей. Відсоток неодружених серед рядових російської армії становив 64 % [348, с. 222].

Із наведених вище цифр можемо зробити наступні висновки: козацькі громади, незважаючи на відсутність чітких критеріїв, а значить і обмежень щодо новобранців, відправили до лівобережних козацьких полків осіб, що могли витримати значні фізичні навантаження. Проте, більшість осіб були досить юними та навряд чи мали необхідну для солдат моральну стійкість. Зазвичай, перевага у віддачі до козацьких полків надавалась неодруженим особам.

Козаки належним чином ставились до служби, незважаючи на те, що більшість з них були досить молодого віку. Підтвердженням цього є низька кількість дезертирів. Наприклад, за всю осінню кампанію 1812 р. з 5-го

Чернігівського полку втекло 6 осіб [209, с. 444]. У той час полк брав участь у боях з супротивником, а забезпечення продовольством і сезонним одягом було просто на жахливому рівні. За проявлену хоробрість в осінніх боях 1812 р. нагороджено 39 козаків з 3-го Чернігівського полку [209, с. 450-452].

Унтер-офіцерський склад козацьких полків мав формуватися з відставних солдат. Унтер-офіцери вважались молодшим командним складом і начальствували над найменшою військовою одиницею – відділенням. Разом з тим, вони належали до солдатського, а не офіцерського складу війська. Унтер-офіцери козацьких полків мали отримати теж забезпечення, що і в регулярній армії [243, с. 9]. У кожному козацькому полку, згідно штатного розпису, мало бути 120 осіб вказаної категорії [253, с. 50]. Звання унтер-офіцера було першим кроком до отримання офіцерського звання, а з ним і дворянства.

Однак план командування по покриттю унтер-офіцерських вакансій відставними військовими не спрацював. З самого початку в козацьких полках була відчутною гостра нестача осіб вказаної категорії. І. Котляревський згадував про 7 відставних військових у 5-му полку [314, с. 317]. Командир 1-го полку, майор К. Куклярський 18 жовтня 1812 р. рапортував про 20 унтер-офіцерів у ввіреному йому підрозділі. Головнокомандувач М. Кутузов, у листі Я. Лобанову-Ростовському згадував, що в полтавських козацьких полках недостатня кількість унтер-офіцерів. На це Я. Лобанов-Ростовський відповів, що в його розпорядженні відставних військових уже не було. Він згадував про 162 відставних унтер-офіцерів і солдат, мобілізованих до козацьких полків [310, с. 5]. Цієї кількості мало вистачити на покриття 7 % молодших командних посад. Мабуть, колишнім солдатам вистачило 25 років служби в армії і повертатись туди вони не бажали. Та й фізичний стан цих людей напевно був не найкращим, зважаючи на їх вік і специфіку військової служби.

Ситуація з нестачею унтер-офіцерів була вирішена шляхом призначення козаків на посади командирів найнижчої ланки. Зазвичай, ним ставали козаки, що найкраще виконували свої обов'язки. Іншим критерієм до кандидатів на заміщення цих посад було їх вміння писати та читати. Також, унтер-офіцерами

ставали молоді дворяни, що виразили бажання служити в лівобережних полках, але не перебували на цивільній службі.

Маємо інформацію про 47 нагороджених унтер-офіцерів 3-го Чернігівського полку [209, с. 450-452] за осінню кампанію 1812 р. Серед них 9 (19%) були відставними рядовими, 35 (74 %) козаками та 3 (7 %) дворянами. Скоріш за все, це співвідношення відповідало соціальному походженню унтер-офіцерів лівобережних козацьких полків 1812-1816 рр. загалом, тобто переважну більшість унтер-офіцерських вакансій зайняли вихідці з козацького стану.

Нестача серед унтер-офіцерів професійних військових відкривала перед рядовими козаками перспективи швидкого кар'єрного росту. Як ми вже вище зазначали, у регулярній армії рекрут мав прослужити рядовим 4 роки і тільки потім міг сподіватись на отримання звання унтер-офіцера. Останнє давало надію на отримання в майбутньому обер-офіцерського звання. У козацьких полках рядові, при відповідальному ставленні до служби, могли ледь не одразу стати унтер-офіцерами. Наприклад, козак Лубенського повіту Семен Сенгерович був призначений унтер-офіцером. Після розформування лівобережних полків у 1816 р. він продовжив службу в кінно-єгерському полку його величності короля Вюртемберзького та в 1831 р. мав звання капітана, що давало йому право на дворянство [66, арк. 217].

При формуванні козацьких полків у 1831 р. до кандидатів на заміщення найнижчих військових посад були поставлені чіткіші вимоги, ніж у 1812 р. Зокрема, ними могли бути особи від 20 до 40 років. Однак вимог до їх зросту чи фізичного стану уряд знову не ставив, окрім такої нечіткої вказівки як спроможність до кавалерійської служби [225, с. 339]. У червні 1831 р., перед початком прийому козаків до діючих ескадронів, М. Рєпнін деталізував вимоги до прийому новобранців. Зокрема, зріст їх мав бути не нижче 2 аршин і 1,75 вершка (150 см.) Дозволялось приймати козаків з наступними фізичними вадами: сліпий на одне око, рідковолосий і з розширенням вен на ногах [40, арк. 7]. Варто зазначити, що осіб з такими вадами та зростом у рекрути не приймали. Полтавська казенна палата надіслала вказівку губернському комітету дворян

включити до списків козаків усіх осіб, яких не прийняли при попередніх рекрутських наборах через незначні відхилення від норм фізичного стану, встановлених для рекрутів [36, арк. 18].

Знову вимоги до майбутніх козаків були м'якшими, ніж до кандидатів у рекрути. Очевидно, причини для цього були ті ж, що в 1812 р.: необхідність якомога швидше сформувати козацькі полки для відправлення на театр бойових дій. Крім того, рекрути мали служити 25 років, а термін служби козаків у “малоросійських” полках 1831 р. початково не був визначений. Тому вимоги до фізичного стану козаків були менш жорсткими, ніж до рекрутів.

Рядовий склад лівобережних полків у 1831 р. мав нараховувати 6912 козаків [246, с. 821] – 1,3 % від усього чоловічого населення козацького стану. На театр бойових дій відправились тільки діючі ескадрони, що нараховували 4992 козаків.

Для визначення колективних характеристик вояків лівобережних полків нами було проаналізовано інформацію про 3253 козаків діючих ескадронів і 1741 козаків резервних ескадронів з усіх 15 повітів Полтавської губернії – 65 % рядового складу лівобережних козацьких полків [44, арк. 201- 226], [46, арк. 294 – 348], [46, арк. 385 - 408], [50, арк. 162-181], [51, арк. 121-151], [53, арк. 267-288], [54, арк. 84-86], [55, арк. 74], [58, арк. 427-440], [59, арк. 313-333], [60, арк. 284-298], [61, арк. 82-104], [67, арк. 11-20], [68, арк. 2-10], [69, арк. 250-301], [70, арк. 233-248], [74, арк. 15-36], [75, арк. 43-94], [76, арк. 182-195], [76, арк. 337-343], [77, арк. 357-321], [78, арк. 89-119], [81, арк. 24-55], [81, арк. 313-322], [83, арк. 2-27], [84, арк. 4-30], [85, арк. 268-278], [86, арк. 147-165], [87, арк. 212-223]. Отримана інформація про козаків полтавських і чернігівських полків допомагає уточнити дані, наведені Ф. Стояновим [340, с. 102]. Він опрацював інформацію про 1000 козаків з 2-го та 3-го полків. Наприклад, Ф. Стоянов встановив, що вік третини козаків складав 20 р. У козацьких полках 1812-1816 рр. ця вікова категорія становила майже половину усіх нижніх чинів. Вважаємо за доцільне доповнити ці дані інформацією, що середній вік козаків

діючих ескадронів становив 24,6 роки, а резервних 23,5 роки та був на півтора роки більший за середній вік вояків лівобережних полків 1812-1816 рр.

Козацькі громади досить дисципліновано виконували розпорядження повітових комітетів і не відправляли на майбутню військову службу осіб, старших за гранично допустимі 40 років. У вище проаналізованих списках козаків знаходимо інформацію про двох осіб, що не досягали мінімально необхідних 20 років.

Більшість козаків були неодруженими. Одружених було 30 %. Половина з них мали дітей. Кількість одружених вояків у козацьких полках 1812 та 1831 рр. залишалась майже на одному рівні. Закономірно, козацькі громади надавали перевагу особам, що не мали сім'ї при виборі кандидатів у лівобережні полки.

Серед рядових козаків письменні зустрічались вкрай рідко. Лише 3 % вміли читати та писати [340, с. 103]. На цьому фоні вирізнявся 20-річний козак з Полтавського повіту І. Зайченко-Гнадько, що вмів читати та писати російською, німецькою, французькою та латиною [75, арк. 296]. При вступі в лівобережні козацькі полки він отримав звання унтер-офіцера.

Лише 1,5 % козаків мали навички певного ремесла. Командир 1-го полку, майор М. Краснокутський у 1834 р. згадував, що в його підпорядкуванні не було жодного вправного коваля, тесляра, чоботаря та кравця [338, с. 344]. Такий стан речей ускладнював нормальне функціонування лівобережних козацьких полків.

Молодший командний склад лівобережних козацьких полків у 1831 р. формувався за наступним принципом: 1/3 усіх унтер-офіцерських вакансій займали дворяни, 2/3 - козаки. Дворянську нішу займали добровольці з цього стану, а козацьку переважно особи, що вміли читати та писати. Маємо інформацію про 56 унтер-офіцерів (13% від загальної кількості) з діючих ескадронів лівобережних полків. Середній вік їх був 20,5 роки – на 4 роки менше, ніж у козаків. Майже всі вони були неодружені. Напевно, унтер-офіцерські посади займали амбітні особистості, які прагнули зробити військову

кар'єру за допомогою козацьких полків. Звання унтер-офіцера було першим кроком для цього.

При формуванні козацьких полків у 1855 р. до їх рядового складу ставились ті ж вимоги, що і для ратників Державного ополчення 1855 р. Зокрема, вік козаків мав бути від 20 до 45 років. Військове міністерство висувало наступні вимоги до їх фізичного стану: ріст не нижче 2 аршин і 2 вершків (151 см.), без ран, гриж і каліцтв [195, с. 90]. Як бачимо, вимоги до фізичного стану майбутніх ратників ополчення, у тому числі козаків, не були досить високими. Повторилась ситуація попередніх випадків формування козацьких полків у ХІХ ст., коли вимоги до якості рядового складу були досить м'які та значно поступались нормам фізичного стану, які ставились перед рекрутами. Технічна відсталість армії Російської імперії не дозволяла її командуванню перемагати вмінням, доводилось розраховувати на кількість.

Рядовий склад 6-ти полтавських і чернігівських полків у 1855 р. мав нараховувати 6500 осіб [196, с. 321]. Традиційно, відповідальність за відправлення новобранців до лівобережних полків лежала на козацьких громадах.

Для визначення колективних характеристик козаків лівобережних полків нами було опрацьовано особисті дані про 4159 козаків (63 % від штатної кількості козаків) з 4-х полтавських полків [95, арк. 23-184], [96, арк. 21-219], [97, арк. 51-224], [98, арк. 71-212], [99, арк. 34-170], [100, арк. 34-231], [101, арк. 12-47], [108, арк. 23-268], [109, арк. 114-441], [110, арк. 81-365], [111, арк. 227-585], [116, арк. 2-158], [127, арк. 65-266], [128, арк. 127-327], [129, арк. 161-379], [130, арк. 43-171], [131, арк. 38-84], [132, арк. 158-401]. Середніх вік їх становив 26,4 роки. Більшість козаків у полтавських і чернігівських полках 1855-1856 рр. могли витримати значні фізичні навантаження та вже були сформованими, морально стійкими особистостями. Кількість одружених козаків становила 51 %. Кількість козаків, що вмели читати і писати досягала 2 %, а навики до певних ремесл мали 1 % усіх козаків.

При порівнянні вказаних вище характеристик козаків лівобережних полків 1831 та 1855 рр. формування бачимо, що середній вік їх помітно зріс і у 1855 р. основна маса козаків перебувала у категорії 25-30 років. Наслідком цього стало зростання кількості одружених козаків з 30 до 51 %. Незмінним залишались низькі (1-3 %) показники писемності та навиків до певного ремесла серед козаків.

При формуванні молодшого командного складу, який у 1855-1856 рр. носив назву урядники, відбулись значні зміни у принципах його комплектування. Ними стали відставні військові та прикомандировані з інших частин унтер-офіцери. Позитивною стороною цього кроку стало те, що молодший командний склад мав досвід служби в армії, на відмінно від аналогічної категорії у козацьких полках 1812 та 1831 рр. Однак багато з них, прийшовши вдруге на військову службу, досить недбало виконували свої службові обов'язки, часто порушували дисципліну та зловживали алкоголем. Про це свідчить висновок командира 4-го Полтавського козацького полку, підполковника С. Мальованого [123, арк. 140]. Багато з них були у віці, що не дозволяв витримувати значні фізичні навантаження. Наприклад, урядники козацьких полків 1855-1856 рр. М. Лаптев, В. Пімонов і Ф. Горбунов мали 20-річний досвід служби в армії [113, арк. 6]. Їм було не менше ніж по 40 років. Урядник П. Макаренко вступив на службу в 1831 р. у лівобережні козацькі полки. Після їх розформування був переведений до Кінбурнського драгунського полку, де служив до 1847 р. [91, арк. 13]. На момент мобілізації до 1-го Полтавського полку в 1855 р. йому було не менше 45 р.

У 1863 р. уряд змінив підхід до комплектації рядового складу козацьких полків. Перевага надавалась добровольцям. Якщо їх не вистачатиме до штатних 875 рядових в одному полку, тоді козацькі громади повинні були призначити решту необхідних козаків [198, с. 497]. Законодавець не ставив конкретних вимог до фізичних кондицій козаків. Про це свідчить інструкція командира 2-го Полтавського полку, полковнику Ф. Ерделі від чергового генерала генерального штабу щодо прийому новобранців. У ній зазначалось, що козаки

мають бути здорові та придатні до кавалерійської служби. Окремо була прописана вимога, що не слід ставити до козаків вимог по фізичному стану, які були поставлені перед рекрутами [27, арк. 236].

Традиційно, неувага з боку армійського командування до фізичного стану майбутніх козаків пояснюється тим, що лівобережні полки формувались як допоміжні, тобто мали нести службу по забезпеченню надійного тилу регулярних частин. Відповідно, жорсткі вимоги до якості особового складу не ставились. Крім того, на формування лівобережних полків завжди відводилось досить мало часу, бо їх організація проводилась в умовах війни та необхідності максимально швидкого відправлення на театр бойових дій. Тому й вимоги до фізичних кондицій рядового складу були досить м'які.

У процесі аналізу колективних характеристик рядового складу лівобережних полків 1863-1864 рр. були опрацьовані дані 1945 козаків (75% від штатної кількості) 1-го та 2-го Полтавських полків [10, арк. 12-135], [14, арк. 3-145]. Середній вік козаків становив 27 років. Ця інформація вказує нам на наступну тенденцію – у кожному наступному випадку формування козацьких полків вік рядового складу збільшувався. Оскільки в козацьких полках 1863 - 1864 рр. не було встановлено вікових обмежень для кандидатів, то цей показник коливався від 16 до 50 років [340, с. 169].

Зі збільшенням середнього віку рядового складу зростала і кількість одружених. У лівобережних полках 1863-1864 рр. козаків, що мали сім'ю було 57 %. Кількість писемних та осіб, що мали навички до ремесла залишалась на стабільно низькому рівні 2 %.

Ф. Стоянов зазначає, що 5 % козаків лівобережних полків 1863-1864 рр. служили у козацьких полках 1855 – 1856 рр. [340, с. 169]. Нами знайдено інформацію про 16 козаків - 1 % особового складу 1-го та 2-го полтавських полків, що служили і в лівобережних полках 1855 – 1856 рр. Двоє з них у 1863 р. отримали звання старших урядників і двоє стали молодшими урядниками. Решта несли службу простими козаками [9, арк. 4], [22, арк. 168], [23, арк. 12]

При заповненні вакансій старших і молодших урядників уряд врахував недоліки, що були допущені при формуванні молодшого командного складу в попередніх лівобережних козацьких полках. Зокрема, на вищевказані посади були призначені відставні військові та прикомандировані унтер-офіцери з інших частин [2, арк. 109]. Зважаючи на те, що вони були слабо мотивовані та погано дисципліновані їх замінили козаки, які виявили найбільше старань у набутті військових навичок.

Щодо категорії осіб, які добровільно вступили в козацькі полки, то Ф. Стоянов зазначає, що 45 % козаків пішли у лівобережні полки 1831-1832 рр. добровільно, а в подальших випадках створення козацьких полків ця категорія зменшилась до 15-20 % [340, с. 191]. Нами виявлено протилежну тенденцію.

Процедура добровільного вступу в армію, в тому числі у лівобережні полки, не була прийнята серед козацького стану Полтавської та Чернігівської губерній у ХІХ ст. через те, що у той час військова служба на регулярних засадах була надто важкою та ризикованою. Служба в армії була повинністю, а не проявом бажання захищати державу.

Серед випадків низової ініціативи вступу у військо практикувалась заміна одного брата іншим рідним братом. Також, загальноприйнятою була процедура вступу в армію за іншу особу за грошову чи іншу матеріальну винагороду – так-зване рекрутське найманство. Представники обох категорій йшли служити під тиском звичаїв і патріархального укладу або за винагороду. Категорія ж добровольців, тобто осіб, що пішли служити без зовнішнього примусу та без гарантії платні з боку третьої сторони, була мізерною. Вищевказаних осіб можна виявити по проханнях до вступу в козацькі полки. Обов'язковою вимогою до даних заяв є відсутність згадки в них іншої особи, за яку вступав доброволець.

Як правило, доброволець міг одразу домовитись з іншою особою, що б вступити за неї в лівобережні полки за винагороду. Дана ситуація була можливою, якщо особа, яку призначили козацькі товариства до вступу в однойменні полки мала достатньо коштів, але не мала бажання служити в

лівобережних полках. Тобто, практика рекрутського найму руйнувала об'єктивні передумови для добровільного вступу в козацькі полки.

Нами знайдено відомості про 19 осіб з Полтавської губернії (0,06% від кількості козаків з цієї губернії), що виразили бажання добровільно вступити у лівобережні козацькі полки у 1831 р. Один з них, козак Зіньківського повіту Федір Галченко, навіть отримав дозвіл на це особисто від Малоросійського генерал-губернатора [46, арк. 302]. Однак ці випадки були скоріше винятками з правила, яке полягало в тому, що козаки вступали до однойменних полків згідно рішення громади, тобто примусово.

Маємо свідчення про трьох добровольців у лівобережних полках 1855-1856 рр. [124, арк. 117], [137, арк. 45], [137, арк. 47]. Двоє з них, Йосип Кримський і Мирон Тимченко виявили бажання вступити в козацькі полки у 1856 р. по ходу їх функціонування як бойових підрозділів.

Тільки у лівобережних козацьких полках 1863-1864 рр. уряд поставив прерогативу для прийому добровольців. У списках рядових козацьких полків з'явилась графа для позначення добровольців і виставлених за рішенням козацької громади. Однак досить часто канцеляристи залишали її незаповненою. Зокрема, у списках 1-го Полтавського полку біля 150 козаків (15 % від загальної кількості) не зазначено чи вони добровільно вступили у лівобережні полки, чи їх призначили за рішенням громади [10, арк. 31-43]. У списках 2-го Полтавського полку ця категорія зросла до 567 осіб (63 %) [14, арк. 52-135].

У 1-й Полтавській полк добровільно вступили 208 козаків, а за рішенням громади 685. У 2-му Полтавському полку було 80 осіб, що пішли служити за власним бажанням. За рішенням громади вступило 238 козаків. Кількість добровольців була вищою, однак наявність категорії осіб, біля яких не було зазначено спосіб їх вступу у лівобережні полки, не дозволяє визначити абсолютну кількість добровольців та осіб, що вимушено вступили до козацьких полків. Наявне співвідношення між кількістю добровольців і осіб, які вступили згідно рекрутської черги, дозволяє припустити, що осіб першої категорії у

полтавських козацьких полках було 30 % (при умові, що серед осіб, спосіб вступу яких у козацькі полки був не зазначений, наявна пропорція зберігалась). Середній вік представників обох категорій не відрізнявся, однак серед добровольців було менше одружених – 41 %. Нагадаємо, що цей показник по рядовому складу козацьких полках 1863-1864 рр. загалом становив 57 %.

Напевно, кількість добровольців у лівобережних полках 1863-1864 рр. збільшилась у рази, в порівнянні з 1831 та 1855 рр., через те, що починалась селянська реформа. Багато козаків, тікаючи від майбутніх змін, вирішили спробувати військового хліба. Він нагадував їм про славу предків, адже лівобережні полки формувались саме як продовжувачі традицій військової справи українського козацтва. Також, у 60-х рр. XIX ст. зменшився термін служби в армії до 10 років, що робило її менш обтяжливою.

Крім осіб, що виразили бажання вступити в лівобережні полки без будь-якого матеріального стимулу до них вступили ще й ті, що замінювали своїх родичів. Зазвичай, це були молодші сини козацьких родин. Вони змінювали своїх старших братів. Як правило, приводом для цього була наявність у останніх сім'ї. Рекрутський устав 1831 р. дозволяв такі переміни родичів [202, с. 548]. Також, такі переміни здійснювались під тиском інших членів сім'ї. Наприклад, мати козака Макара Скубача просила свого син, брата Макара, вступити за останнього на службу в 1831 р., однак той відмовився [184, арк. 4]. Замість козака Петра Давиденка вступив його рідний брат Терентій. Останній пішов на службу за бажанням батька [186, арк. 8]. Федір Слідюк вступив у 1831 р. у козацький полк за брата Дмитра через прохання матері [186, арк. 10].

Переміна одного брата іншим здійснювалась і на добровільних засадах. Наприклад, козак Глухівського повіту Петро Кошіль добровільно вступив у 8-й полк у 1831 р. замість рідно брата Андрія [186, арк. 4].

У лівобережних козацьких полках кількість замін родичів була досить незначною. Наприклад, у 1855-1856 рр. таких випадків зафіксовано 17, а у 1863-1864 рр. - 11.

Набагато частішими були випадки заміни однієї особи іншою за матеріальну винагороду. Це явище відоме ще з часів Гетьманщини, з кінця XVII ст. О. Апанович називала таких осіб “заступниками” [251, с. 31]. У рекрутському уставі, згідно правил якого козаки несли військову службу, в тому числі вступали у однойменні полки у XIX ст., такі особи отримали назву “найманці” [202, с. 538]. У лівобережних козацьких полках їх називали “найомщиками” [43, арк. 3]. На нашу думку, вказані терміни не відображають суті явища. Доцільно називати особу, що вступила в армію за зарادي грошової чи іншої винагороди від третьої сторони рекрутським найманцем, бо вона не була професійними вояком, як класичні “найманці”, проте йшла у військо за матеріальну винагороду в рамках дії рекрутської повинності.

Жоден прецедент створення козацьких полків у 1812-1864 рр. не обходився без залучення рекрутських найманців. Наприклад, у 1813 р. до козака Лохвицького повіту, с. Остапівки Григорія Богомаза дійшла рекрутська черга. Громада вимагала з його сім'ї одну особу для вступу в козацькі полки. Він найняв замість себе Андрія Богомаза (можливо родича) [147, арк. 64]. Про інші умови договору Г. Богомаз не згадував. А. Богомаз пішов служити у 7-й Полтавський полк. Маємо також свідчення про рекрутського найманця з Лубенського повіту Сергія Дрюкова, що вступив у козацькі полки замість Єфима Галіка і прослужив там 4 роки [148, арк. 32]. Козак Глухівського повіту Іван Лисенко теж вступив у 1812 р. в однойменні полки за грошову винагороду [186, арк. 4].

Більше свідчень про рекрутських найманців вдалось знайти при дослідженні рядового складу наступного козацького ополчення. У лівобережних полках 1831 - 1832 рр. відбувся справжній розквіт цього явища. М. Репнін, у додаткових настановах для формування резервних ескадронів, виданих 23 серпня 1831 р., заборонив приймати рекрутських найманців. Мотивом для цієї дії, що порушувала норми рекрутського уставу, була значна кількість дезертирів серед вищевказаної категорії [43, арк. 3]. На момент виходу постанови козацькі полки існували 2 місяці та перебували у місцях

формування. За цей короткий проміжок часу рекрутські найманці встигли заплямувати свою репутацію так, що генерал-губернатор заборонив їх подальший прийом.

Вдалось знайти інформацію про 534-х рекрутських найманців у діючих ескадронах 5-ти козацьких полках, що формувались на території Полтавської губернії. Це число становило 18,5 % від загальної кількості рядових козаків з Полтавської губернії.

Серед козаків діючих ескадронів, набраних з Чернігівської губернії, маємо інформацію про рекрутських найманців з Глухівського повіту. Зокрема, з 132 козаків 30 (22 %) вступили у 8-й “Малоросійський” козацький полк поза чергою за матеріальну винагороду [185, арк. 1], [185, арк. 4], [185, арк. 8], [185, арк. 9],[187, арк. 1],[187, арк. 8],[188, арк. 14], [188, арк. 25], [188, арк. 42], [188, арк. 50],[189, арк. 13], [189, арк. 29], [189, арк. 31], [189, арк. 35]. Відсоток рекрутських найманців з Глухівського повіту перевищував середню їх кількість по Полтавській губернії.

За підрахунками П. Зайончковського, серед рекрутів, що призивались до армії Російської імперії було не менше 10-12 % рекрутських найманців [272, с. 18]. Конкретніших абсолютних і відсоткових даних історик не надає.

Поширення представників вищевказаної категорії по повітах Полтавської губернії було досить неоднорідним. Найбільше їх було серед козаків Хорольського та Переяславського повітів – 21 % (нагадаємо, у Глухівському повіті Чернігівської губернії цей показник становив 22 %). Жодного рекрутського найманця не було зафіксовано серед 6 козаків Константиноградського повіту.

Практика рекрутського найму на місцях сягала більших масштабів, оскільки наведені цифри стосувались козаків, що пройшли огляд і були прийняті в полки як придатні до служби. Свідчення про кількість непридатних рекрутських найманців збереглись з Лубенського повіту. Такими було визнано 10 з 52 (19%) осіб вказаної категорії [67, арк. 10]. Можна припустити, що початкова кількість

виставлених козацькими громадами рекрутських найманців була на 19 % вищою, ніж вищезгадані 534 особи, що пройшли огляд і були прийняті в полки.

Козацькі громади, незважаючи на заборону М. Рєпніна, продовжували виставляти рекрутських найманців у резервні ескадрони лівобережних полків. Ад'ютант генерал-губернатора, капітан Бібіков провів розслідування та виявив 9 рекрутських найманців, виставлених з Переяславського повіту [73, арк. 3]. Нами знайдено свідчення про ще 4-х. В інших повітах Полтавської губернії зафіксовано 33 випадки вступу рекрутських найманців у резервні ескадрони. Не виключено, що їх було більше, адже вказана категорія, через заборону не фіксувалась у формулярних списках прийнятих козак. Свідчення про рекрутських найманців у резервних ескадронах знайдені завдяки побічним згадкам про них. Практика рекрутського найму у козацьких громадах Лівобережжя України укорінилась настільки, що наказ генерал-губернатора не зміг належним чином вплинути на ситуацію.

При доукомплектуванні 6-ти лівобережних полків у грудні 1832 – березні 1833 рр. козацькі громади виставили ще 846 козаків – 362 з Полтавської [80] і 484 з Чернігівської [88] губерній. Кількість осіб, що вступили за матеріальні винагороду поза рекрутською чергою суттєво зменшилась (у порівнянні з їх кількістю в діючих ескадронах) і становила 65 рекрутських найманців - 7% від загальної кількості козаків.

Організація вищевказаного процесу нерідко супроводжувалась хабарництвом і насиллям. У Кременчуцькому повіті мав місце випадок, коли за організацію рекрутського найму наймач заплатив сільському старості та писарю 56 руб. [56, арк. 15]. У Переяславському повіті найманець Трохим Семиволосенко при огляді був визнаний непридатним до служби. Вже через 3 дні цей козак виявився абсолютно здоровим і придатним до служби [72, арк. 211]. У Лубенському повіті двоє козаків (Василь Чигрин і Трохим Косман) прийшли в дім козака Василя Зенека та запропонували йому вступити в лівобережні полки по найму за сімейство Космана. Зенек відмовився. Його побили та за згодою козацької громади села насильно відправили служити [65, арк. 95].

Проте, згадки про корупцію та насильство в ході організації даного процесу не носять системного характеру. Практика рекрутського найму була вигідна майже всім сторонам угоди, крім армії, що отримувала потенційних дезертирів і порушників дисципліни. Наймач відкуповувався від проведення 15 років на військовій службі. Козацька громада отримувала від наймача гарантію сплати податків за рекрутського найманця та всіх чоловіків (податних душ), що були приписані в його домогосподарстві до проведення найближчої ревізії. Також, наймач зобов'язувався виконувати за свого партнера по угоді усі натуральні повинності.

Наймач зобов'язувався утримувати особу, яку він наймав, до моменту відправлення на службу. Він мав виділити кошти на його обмундирування, двомісячний провіант і платню за цей же період. Для козацької громади це був плюс, оскільки козаків, відправлених служити за рекрутською чергою, громада забезпечувала всім необхідним сама. Відповідно ж до практики рекрутського найму наймач брав частину зобов'язань козацької громади на себе.

Очевидно, що рекрутський найманець був досить бідним. Нерідко він мав значну податкову недоїмку перед козацькою громадою. В останньому випадку, в договорі між сторонами прописувався пункт, за яким наймач у рахунок суми винагороди сплачував громаді всі борги за свого візаві. У Переяславському повіті таких осіб нараховувалось 5 з 49 рекрутських найманців, у Роменському – 2 з 41. Козацькі громади підтримували описувану нами практику, бо вона дозволяла позбавлятися частини осіб, що не сплачували податки. В іншому випадку борги за них розподілялися б серед усіх козаків населеного пункту. Крім того, членом громади залишався козак, що міг сплачувати податки та виконувати повинності.

Рекрутський найманець отримував винагороду від свого наймача у двох формах: тільки гроші або гроші та допомога по господарству своїй сім'ї. У випадку, якщо рекрутський найманець обирав гроші та допомогу по господарству своїй сім'ї, то остання мала такий характер: визначена кількість днів роботи на його ниві, зазвичай від 3 до 6, будівництво хати наймачем,

відведення домовленої кількості землі його сім'ї, догляд за пристарілими членами сім'ї рекрутського найманця, виплата певної кількості хліба чи іншого продовольства протягом декількох років. При оформленні такого типу платні рекрутський найманець жертвував собою чи декількома роками своєї свободи, щоб покращити матеріальне становище своєї сім'ї, а якщо пощастить повернутись, то і своє. Даний варіант оплати не був найпоширенішим і становив близько 30 % випадків платні за рекрутське найманство.

Якщо ж рекрутський найманець обирав тільки грошову винагороду, то сума була досить різною та коливалась від 70 до 800 руб. Середня вартість угоди у Зіньківському повіті була 210 руб., Золотоніському - 295 руб., Лохвицькому - 400 руб., Переяславському – 420 руб. Для порівняння, вартість коня в той час становила 80 руб., пуд сіна (16 кг.) коштував 50 коп., а одна козацька ревізійна душа сплачувала в 1831 р. 8 руб. усіх податків. З вказаних цифр стає зрозумілим, що наймачем міг бути тільки досить заможний козак.

Порівнюючи дві вищезгадані категорії рекрутських найманців можна припустити, що особи, які обирали тільки грошову винагороду були потенційними дезертирами. Саме через них практика рекрутського найму, при формуванні резервних ескадронів, була зупинена. Інша категорія більше дбала про благо своєї сім'ї, і, вочевидь, пішла на такий крок, щоб матеріально забезпечити своїх рідних. У випадку, якщо рекрутський найманець вчиняв дезертирство, то наймач мав право вимагати повернення платні, адже йому потрібно були йти у військо або шукати нового найманця. Таким чином, особа, що стала рекрутським найманцем в обмін на допомогу своїй сім'ї, при вчиненні дезертирства ставила під удар своїх рідних, які були ледь не заручниками його належної служби.

Наймач не завжди виконував свої зобов'язання перед рекрутським найманцем і його сім'єю. Наприклад, дружина козака Гната Єфименка, який вступив у лівобережні полки замість Леонтія Івченка у 1831 р., скаржилась у 1832 р., що останній тільки виплатив їй домовлену суму грошей, але не полагодив будинок і сарай, не виорав їй поля та не привіз дров [147, арк. 70].

Все це Л. Івченко мав зробити відповідно до угоди рекрутського найму. Інший козак Лохвицького повіту Йосип Скаржівся на Василя Дейнеку, що той протягом року не виплатив йому 160 руб., через які Скаржів і пішов замість Дейнеки в лівобережні полки [147, арк. 73].

Іноді практика рекрутського найму дозволяла зберегти патріархальні традиції в сім'ях. Наприклад, козак Прилуцького повіту с. Харитонівки Григорій Філатов скаржився генерал-губернатору, що син Іван публічно принижував його та навіть погрожував повісити. За це батько збирався віддати свого сина в рекрути, адже до його сімейства саме дійшла черга. Останній покався і Г. Філатов знайшов заміну Івану в особі найманця Василя Юрченка. Після цього І. Філатов знову дозволив собі вчинки, які батько трактував, як неповагу. Тому Г. Філатов просив М. Рєпніна повернути рекрутського найманця В. Юрченка з лівобережних козацьких полків, а в замість йому взяти свого сина І. Філатова [150, арк. 45]. Вердикт генерал-губернатора нам не відомий. Однак показовою є поведінка голови сімейства, який турбувався про повернення рекрутського найманця, вочевидь, втратив заплачені йому гроші, але прагнув покарати сина за виявлену неповагу. Покаранням же мала бути служба в лівобережних козацьких полках.

Середній вік рекрутських найманців лівобережних полків 1831-1832 рр. становив 28 років і був суттєво вищим, ніж аналогічний показник серед загальної маси козаків цих же полків. Нагадаємо, він становив 24,6 років. Відсоток одружених серед рекрутських найманців був такий же, як серед загальної маси козаків - 30 %. Це досить дивно, оскільки вище було помічено тенденцію, що при зростанні середнього віку козаків зростав відсоток одружених серед них. Але не серед рекрутських найманців. Поміж останніми було 15 % вдівців, у той час як серед загальної маси козаків лівобережних полків 1831-1832 рр. цей показник не перевищував 5 %. Отже, рекрутськими найманцями ставали збіднілі особи, що не змогли знайти своє місце серед козацьких громад у мирний час і вирішили заробити значну суму грошей за допомогою війни.

У народній творчості знаходимо осудливе ставлення до осіб, що належали до цієї категорії. Зокрема, у пісні “Уродився Марченченко, уродився да й удався” [235, с. 87 - 88] головний герой отримує наступну пораду: “Було ж тобі, Марченченку, горілку не пити, То б не пішов за Сербина да в некрути служити!” [235, с. 88]. Аналогічне негативне ставлення до рекрутських найманців зустрічаємо у піснях “Уродився Середенко” [235, с. 88] та “У Києві на риночку” [235, с. 89].

На нашу думку, безпосередньою причиною існування такого явища, як рекрутське найманство було майнове розшарування серед представників козацьких громад. Однак жодне суспільство не було егалітарним, тому існування цього явища не можна пояснити тільки майновою нерівністю. Очевидно, козаки в ХІХ ст. ставились до військової служби саме як до повинності, а не обов’язку захищати державу. Тому всі члени козацьких громад допускали існування практики рекрутського найману та можливості відкупитись від служби.

У лівобережних кінних козацьких полках 1855-1856 рр. описане нами раніше явище продовжувало існувати. Знайдено свідчення про 61 рекрутського найманця (1 % від кількості рядових) з 6 козацьких полків 1855-1856 рр. У полтавських і Чернігівському козацьких полках 1863 – 1864 рр. знайдено свідчення про 12 рекрутських найманців.

Своє ставлення до осіб вказаної категорії висловив командир 4-го Полтавського полку, підполковник С. Мальований у листі до генерал-губернатора С. Кокошкіна від 24 серпня 1855 р. Він розглядав вирок козацької громади про рекрутський найм Тимофія Корнійця Сидором Резніком. С. Мальований зазначив, що у нього не має повноважень відмовити у прийомі найманцю Т. Корнійцю. Однак з власного досвіду він дійшов до висновку, що рекрутські найманці є традиційними порушниками дисципліни, людьми з низькими моральними якостями та поганою поведінкою. Цим самим вони створюють негативні приклади для інших козаків [133, арк. 35]. Тому він просив не приймати рекрутських найманців до козацьких полків. Відповіддю

генерал-губернатора стала заборона на подальший прийом рекрутських найманців та заміна родичів [121, арк. 39].

Позиція С. Мальованого щодо рекрутських найманців дуже нагадує думку М. Рєпніна. Два високопоставлених військових, що безпосередньо спостерігали за рядовим складом козацьких полків 1831-1832 та 1855-1856 рр. незалежно один від одного дійшли до однакового висновку, що рекрутські найманці (не всі звичайно, але значна частина) були носіями девіантної поведінки і, таким чином, підривали боєздатність козацьких полків. Зі вказаних 61 рекрутського найманця інформація про 5-х з'явилась саме через вчинення ними крадіжок і дезертирства [140, арк. 54], [140, арк. 56], [140, арк. 177], [120, арк. 33], [93, арк. 31], [93, арк. 39].

Крім осіб, що вступали в “малоросійські” полки за винагороду від третьої сторони були й такі, яких представники козацьких громад насильно, поза рекрутською чергою відправляли служити в козацькі полки. Основний масив інформації про них знаходимо у суспільних вироках козацьких громад.

На основі джерел нам вдалось встановити 66 випадків (2 % рядового складу) віддачі громадами козаків поза рекрутською чергою у лівобережні полки 1831-1832 рр., що формувались на території Полтавської губернії. Число звичайно невелике, однак всі ці особи користувались сумнівною славою серед жителів тих населених пунктів, де вони були приписані по ревізії. Це була та меншість, яка вчиняла неприйнятні вчинки з точки зору тодішніх норм поведінки. З 66 випадків віддачі козаків поза чергою 3-х відправили через довготермінову відсутність у місці реєстрації та бродяжництво, 7-х - через несплату податків і невиконання повинностей, 4-х - через вчинення різних асоціальних дій. У випадках решти 52-х козаків вищевказані причини поєднувались.

На рівні конкретних особистостей це виглядало наступним чином: гадяцьких козаків Василя Войника та Миколу Тищенка місцева громада відправила у лівобережні полки 1831-1832 рр. через те, що згадані особи “... не имеют оседлого жительство, бродят по разным местам и не платят следуемых с них в государственную казну и на общественную повинность денег.” [42, арк. 2].

Іншого козака цього ж населеного пункту Ємельяна Середу відправили на війсьну службу у 1831 р., бо він "... не имеет собственного своего оседлого жительство, с женой своей не имеет никакой по любви связи, с которой часто временно сорится и к тому охотно дерется, шатается от оной жены своей по разным местам обществу неизвестным, а чрез то от него государственные и общественные повинности остаются обществу." [42, арк. 13]. Козаків містечка Комишня Федора Григоренка та Якіма Повстяна місцева громада відправила поза рекрутською чергою, бо вони "... чинят худые поступки, пьянство, воровство и бродяжничество." [70, арк. 146].

Козацькі громади відправляли у лівобережні полки своєрідний суспільний баласт, адже податки за них розподілялись серед інших членів громади, до якої вони були приписані згідно ревізії. Особа ж, яка йшла у військо вже не сплачувала податків. Тому в інтересах більшості жителів було зберегти платників податків, а відправити служити осіб, що їх не платять та не виконують натуральні повинності. Крім того, козаки, що вчиняли всілякі асоціальні дії, як Федір Григоренко та Яким Повсян, також перебували у зоні ризику відправки поза рекрутською чергою, оскільки вони своїми діями створювали негативні приклади для інших козаків.

Отже, козацькі громади успішно використовували лівобережні полки, що б позбутись осіб, які не сплачували податки, не виконували повинності та вчиняли дії, що не відповідали тогочасним загальноприйнятим нормам поведінки. Певного пієтету до військової служби, престижу зброї Російської армії та відновлення козацьких полків представники відповідних громади не сповідували і не вважали за доцільне відправляти у військо осіб, що могли бути корисними у мирному житті. Козацькі громади таким способом реагували на кругову поруку як головний принцип податкової політики Російської імперії. Існування практики позачергової віддачі у козацькі полки, через невідповідність тогочасним суспільним нормам було наслідком відсутності свободи серед податного населення Російської імперії.

Зворотною стороною такого підходу було зростання своєрідної групи ризику у козацьких полках, тобто осіб, що схильні до дезертирства, крадіжок та інших девіантних дій. Однак козаків, яких відправляли поза чергою, була абсолютна меншість і вони не могли вплинути на боєздатність лівобережних полків.

При організації набору рядових до козацьких полків 1855 – 1856 рр. нами знайдено свідчення про 9 випадків віддачі осіб поза рекрутською чергою. Причини були ті ж, що і в 1831-1832 рр.: несплата податків і невиконання повинностей, відсутність у місці реєстрації протягом довгого періоду часу, асоціальна поведінка. Слід зауважити, що інформація взята не з вироків козацьких громад, а з побічних джерел. Наприклад, свідчення про те, що козак Репало відданий у лівобережні полки через бродяжництво та невідповідність тодішнім нормам поведінки знайдено у матеріалах його судової справи за вчинення ним акту дезертирства [93, арк. 3]. Тому не виключено, що кількість осіб, які були віддані поза рекрутською чергою у козацькі полки 1855-1856 рр. була більшою.

При аналізі рядового складу полтавських та чернігівському полках 1863 – 1864 рр. знайдено свідчення про 4 особи, що були віддані до вищевказаних з'єднань через тривалу відсутність і несплату податків.

Варто зазначити, що козацькі громади не завжди були солідарні у питанні відправки осіб, що не сплачували податки чи порушували традиційні норми поведінки поза рекрутською чергою до лівобережних полків. Тобто, якщо козак не сплачував податки та довгий час був відсутній, то це не означало що його при першій нагоді відправлять у військо. Наприклад, у 1863 р. громада с. Перекопівки відправила поза чергою до лівобережних полків Григорія Марченка тільки після того, як інший козак Григорій Бурба, який мав вступити до них згідно рекрутської черги, зробив фінансове пожертвування на організацію вищевказаних військових загонів, тобто відкупився [18, арк. 20]. Не виключено, що такі випадки не були рідкістю. Тобто, козацькі громади згадували про порушників традиційного порядку та неплатників податків у

моменти, коли потрібно було замінити особу, що прагнула відкупитись від рекрутської повинності.

Козацькі громади приймали рішення про переміну осіб не тільки за грошову винагороду чи в якості покарання, а й виражаючи турботу про своїх соціально незахищених членів, шляхом звільнення їх від відправки у лівобережні полки. Наприклад, козака Золотоніського повіту Гната Христосенка, при формуванні полків, що мали відправитись на Кавказ у 1832 р. звільнили від черги, бо в нього померли батьки та брат, а залишилась його та братова дружини з малолітніми дітьми. Він був єдиним годувальником для двох сімей. Для догляду за ними його залишили, а відправили наступного по списку козака Івана Соловйова [149, арк. 63]. Козак Прокіп Чиж був звільнений від вступу в резервні ескадрони лівобережних козацьких полків у 1831 р., бо один його брат помер, а інший був калікою [186, арк. 4]. Аналогічні випадки знаходимо при наборі козаків до полтавських і чернігівських полків 1863 – 1864 рр. Наприклад, замість козака Золотоніського повіту с. Коробовки Деркача, громада села відправила наступного по черзі козака Яценка, бо в Деркача була хвора дружина та двоє малолітніх дітей [15, арк. 10].

Оцінюючи боєздатність рядового складу козацьких полків періоду 1812 – 1864 рр., зазначимо, що найсильнішими у цьому компоненті виступали лівобережні полки 1863 – 1864 рр. У них був найбільший відсоток добровольців – 30, найменше рекрутських найманців та осіб, що були відправлені поза рекрутською чергою. Однак вказаний критерій є досить умовним, бо рядовий склад козацьких полків 1831-1832 рр., де було найбільше рекрутських найманців і найменше добровольців, належним чином виконував поставлені перед ним завдання (див. підрозділ 4.2). Рівень дезертирства у козацьких полках 1831-1832 рр. був незначним і не становив загрози для їх боєздатності. На боєздатність козацьких підрозділів набагато більше впливали зовсім інші фактори, як наприклад, погане забезпечення продовольством і сезонним одягом. Вивчення ж різних категорії осіб, з яких формувався рядовий склад

лівобережних полків дає нам можливість визначити ставлення козацтва до виконання військової повинності та відновлення однойменних полків.

Отже, рядовий склад лівобережних полків 1812 - 1864 рр. формувався з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній. Вони вступали у ці військові структури у відповідності до рішень козацької громади свого населеного пункту, виконуючи в такий спосіб військову повинність перед державою. Дослідження соціального та вікового складу козаків лівобережних полків дало змогу встановити, що з кожним наступним випадком їх створення зростав вік рядових і кількість одружених. Чисельність освічених козаків залишалась на рівні 2-3 %. Вимоги до фізичного стану козаків були на порядок м'якшими, ніж до рекрутів. Це було пов'язано з необхідністю максимально швидко сформувати козацькі полки, що б відправити їх на театр бойових дій. Крім того, полтавські та чернігівські полки розцінювались командуванням як допоміжні, тому і вимоги до їх рядового складу були дещо нижчими, ніж до рекрутів.

Більшість козаків потрапила в "малоросійські" полки за рекрутською чергою. Далі були представники категорії рекрутських найманців, особи, які замінили своїх братів, козаки, яких насильно відправили через несплату податків, невиконання повинностей і вчинення асоціальних дій, і, нарешті, добровольці. Співвідношення усіх вищевказаних категорій у кожному з прецедентів формування козацьких полків було різним. Найбільш якісний підбір козаків спостерігався у лівобережних полках 1863 - 1864 рр. Очевидно, це сталось через початок військової реформи та руйнування серед представників козацьких громад старих принципів віддачі у військо, які, були пов'язані круговою порукою за кожного зі своїх членів і несвободою кожного з її представників.

Формування рядового складу лівобережних полків відображало ті процеси, що відбувались у козацьких громадах. У першу чергу це колективний примус, оскільки більшість козаків йшли у лівобережні полки за рішенням громади, до якої вони належали. Також, можна говорити про відсутність пієтету перед військовою службою, бажання зберегти для мирного життя осіб, що приносять

користь для місцевих громад, і позбутись тих осіб, що були обузою для них. Виразником цих принципів стали рекрутські найманці та козаки, що були відправлені поза рекрутською чергою через невідповідність тодішнім нормам поведінки. Однак представники цих категорій становили абсолютну меншість. Максимальна їх частка ніколи не перевищувала чверті загальної кількості козаків лівобережних полків. Виразниками тенденцій взаємодопомоги та одночасно колективного примусу стали козаки, що замінили своїх родичів, які мали сім'ю. Втіленням принципу взаємодопомоги було звільнення від вступу в козацькі полки осіб, що були єдиними годувальниками для своїх сімей. Низова ініціатива щодо добровільного вступу у козацькі полки, окрім 1863 р., була майже відсутньою. Яким би різноманітним не були джерела формування рядового складу, однак, представники усіх вищевказаних категорій успішно справлялись з труднощами військової служби та не заплямували честі своїх військових підрозділів неналежним виконанням наказів та дезертирством.

РОЗДІЛ 4

ЛІВОБЕРЕЖНІ КОЗАЦЬКІ ПОЛКИ У ВОЄННИХ ДІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Російська імперія від початку і до 60-х рр. ХІХ ст. брала участь у численних військових конфліктах. Жодна зі знакових воєн не обійшлася без залучення козацьких загонів з Лівобережжя України. Вони організовувались у формі кінних полків. За розпорядженням уряду Російської імперії такі полки в ХІХ ст. формувались чотири рази. Кожен випадок їх створення мав певні особливості як щодо мотивів і призначення, так і з погляду організації та участі у військових кампаніях. Ось чому доцільно розглянути кожен такий епізод окремо.

4.1. Козацтво Лівобережжя України у франко-російській війні 1812-1814 рр.

Вторгнення армії Наполеона Бонапарта в Російську імперію 12 червня 1812 р. спонукало владу вдатися до відродження козацького війська на теренах Полтавської та Чернігівської губерній. З точки зору політики уніфікації, цей крок був досить неочікуваний і йшов у розбіжність з пануючими тенденціями централізації держави та викорінення з суспільної пам'яті традицій українського козацтва.

Як відомо, починаючи з ХVІІІ ст. Російська імперія крок за кроком обмежувала та скасовувала елементи незалежності Гетьманщини. До ліквідації її збройних сил справа дійшла ледь не в останню чергу. У 1783 р. військо Гетьманщини було перетворене в 10 регулярних карабінерських полків [334, с. 151]. У 1789 р. їх особовий склад був розподілений між іншими кавалерійськими підрозділами. У 1792-1796 рр. існувало військо піших стрільців. Ці два військові з'єднання були останніми у ХVІІІ ст., що комплектувались виключно з козацтва Лівобережжя України. Вони виконували

функцію перехідної ланки в залученні козацтва до служби в російській армії на загальних засадах. У решті-решт, у 1797 р. на козацтво Лівобережжя України було покладено виконання рекрутської повинності [334, с. 155].

Однак війна з Наполеоном у 1812 р. змусила російський уряд шукати всі можливі резерви для посилення армії. Справа в тому, що рекрутська система комплектування війська не дозволяла швидко збільшити чисельність армії та майже унеможлиблювала створення навченого резерву. Максимальна норма рекрутського набору у воєнний час становила вісім осіб з тисячі в рік [258, с. 7]. Як виняток, у 1812 р., у деяких губерніях призивались десять осіб з тисячі [217, с. 384]. Тому у війнах ХІХ ст. з сильним супротивником уряд російської імперії йшов на створення так званих ополчень. Вони слугували найближчим резервом армії та відривали продуктивні сили від господарств лише на період війни.

У червні-липні 1812 р. уряд приступив до створення з представників різних етносів і станів імперії численних іррегулярних військових підрозділів. При організації деяких враховувались місцеві особливості. Метою цього заходу було за допомогою локальних військових традицій і уявлень про минуле мобілізувати якомога більшу кількість населення для боротьби з армією Наполеона. Так, 5 червня 1812 р. виходить імператорський указ про створення на Правобережжі України чотирьох козацьких полків [228, с. 339]. 12 червня 1812 р. був опублікований закон про організацію загонів лісних стражів у західних губерніях [227, с. 351]. У цей же день виходить указ про формування в Курляндській губернії корпусу стрільців з Бушвехтерських поселенців [224, с. 352]. Зрештою, 6 липня 1812 р. виходить маніфест про створення земського ополчення в 16 губерніях Європейської частини Росії [222, с. 388].

У руслі цієї політики 25 червня 1812 р. Олександр І підписав рескрипт, адресований Малоросійському генерал-губернатору Я. Лобанову-Ростовському, про формування на ввіреній йому території козацьких полків [243, с. 7]. Минуло 16 років з моменту ліквідації останніх збройних формувань, рядовий склад яких комплектувався виключно з козацтва Лівобережжя України. З часу

ж ліквідації козацьких полків Гетьманщини пройшло вже ледь не три десятиліття.

І. Павловський [310, с. 2] і Ф. Стоянов [340, с. 67] вважають, що створення козацьких полків на Правобережжі України слугувало гарним прикладом для проведення аналогічного заходу на теренах колишньої Гетьманщини. На нашу думку, організація іррегулярних козацьких з'єднань на території Полтавської та Чернігівської губерній була складовою більш ширшого плану посилення боєздатності армії за допомогою створення різного типу ополчень і не мала прямої залежності від формування в Київському генерал-губернаторстві Українських козацьких полків.

Дворянство Лівобережжя України, батьки якого були політичною верхівкою Гетьманщини, активно включилось до створенню “малоросійських” козацьких полків. Свій проект відновлення козацького війська в регіоні висунув М. Миклашевський [208, с. 119]. Місцева еліта прагнула відновити козацькі полки, що б не виставляти рекрутів зі своїх господарств на армійську службу та мати можливість проходити військову службу в рідних місцях, по можливості не відриваючись від своїх маєтків [324, с. 257].

Очевидно, козаки теж бачили для себе інтерес у новоствореному з'єднанні, зокрема в тому, що б не нести обтяжливу рекрутську повинність. Вони прагнули йти у військо тільки по заклику влади, як робили їхні предки до 1783 р., а після закінчення війни повертатись у свої домівки. Підтвердження цієї тези знаходимо в процесі формувань наступних ополчень у 1831 та 1863 рр. У свою чергу уряд дав надію на втілення цих сподівань у життя обіцянкою замінити наступний рекрутський набір козацькими полками. Фактично, була укладена “угода” між козацькими громадами й урядом (правда, одностороння – думки козаків ніхто не питав): перші виставляють необхідну кількість ополченців на період війни, а влада не вимагає з них поставки рекрутів на певний час.

Аргументи на користь створення козацьких полків на Лівобережжі України висловив і один з найвищих тогочасних військових чинів імперії, командувач 2-

ї Західної армії, генерал від інфантерії П. Багратіон. Побувавши в регіоні, він виклав свої думки у донесенні Олександрю I 16 липня 1812 р. Необхідність створення козацького корпусу полягала в тому, що б цим проектом відволікти настрої населення від тодішнього їх важкого становища. Акцент робився на тому, що козаки досить волелюбні та вільнодумні. В умовах війни на власній території їх потрібно привернути на свою сторону привабливим проектом, бо противник теж може спробувати переманити козаків на свій бік. Рекрутський набір був би досить повільним і не зміг би заволодіти помислами козаків, не дав би їм особистої користі, і відповідно, не відволік би їх думки від козацтва (напевно, малось на увазі постійно діюче козацьке військо). Тільки формування козацьких легко-кінних полків дозволить спрямувати їх енергію в потрібне для імперії русло. До того ж витрати на його створення лягли б не на казну, а на місцевих жителів [209, с. 427].

Можемо стверджувати, що у створенні козацьких полків на Лівобережжі України у 1812 р., які носили офіційну назву “Малоросійські кінні козацькі полки”, були зацікавлені усі сторони “угоди”: військове командування, дворянство Чернігівської та Полтавської губерній і саме козацтво регіону.

Як засвідчують джерела, формування лівобережних кінних козацьких полків відбувалось у липні-серпні 1812 р. і супроводжувалось масою труднощів. Це було пов'язано з відсутністю в адміністрації досвіду організації козацьких ополчень, бідністю населення та паралельним створенням у регіоні земського ополчення.

У рескрипті про формування козацьких полків жодним чином не регламентувався процес утворення та майбутнього устрою козацьких з'єднань. Ініціатива у цій справі повністю віддавалась Я. Лобанову-Ростовському. І. Павловський зазначав, що до височайшого рескрипту були запропоновані попередні розпорядження, аналогічні до тих, що отримав полковник де Вітте при створенні українських козацьких полків у Київському генерал-губернаторстві [310, с. 4]. Однак посилань на цей документ історик не зробив. Очевидно, що Малоросійський генерал-губернатор використовував досвід

сусідніх губерній (включно з нормативною базою), де формувались ополчення, для організації лівобережних козацьких полків, враховуючи при цьому місцеву специфіку. Тому доцільно розглянути процес створення земського ополчення в інших губерніях Російської імперії, оскільки аналогічна інформація по Полтавській та Чернігівській губерніях зберіглась лише фрагментарно.

Процес формування земського ополчення відбувався наступним чином: уряд встановлював необхідну кількість ополченців з певної губернії. Губернське зібрання дворян створювало відповідний комітет для організації ополчення. Відповідно до встановленої урядом кількості ополченців комітет визначав необхідну кількість ратників з тисячі осіб. Також, губернський комітет займався збором пожертвувань на ополчення та подальшим розподілом коштів. Повітове дворянство обирало двох чиновників, які називались комісарами. Вони займались прийомом продовольства, зброї та самих ополченців [253, с. 50]. Маємо документальне підтвердження про існування лише найнижчої ланки - земських комісарів, але одного на повіт при формуванні козацького ополчення.

Саме їм Я. Лобанов-Ростовський, проводячи інструктаж 10 липня 1812 р. вказував, чим саме мотивувати козаків для вступу в нові підрозділи. Зокрема, козацьким громадам слід було пообіцяти, що сформувавши вищеназвані полки, вони звільняться не лише від найближчого набору (як обіцялось імператорським рескриптом), а назавжди залишаться приналежними “Українському війську” [243, с. 8] і не будуть виконувати рекрутську повинність. У мирний час вони будуть перебувати у своїх домівках і збиратимуться тільки при війсьній необхідності. Слід було наголосити козакам, що військовий хліб був головним ремеслом їх предків.

Вочевидь, цим посилом генерал-губернатор намагався мобілізувати якомога більшу кількість добровольців, або ж послабити опір громад при виставленні козаків до ополчення. Я. Лобанов-Ростовський сподівався на 1 добровольця з сотні. Для того часу, така кількість осіб вказаної категорії була дуже значна. Як

уже вище зазначалось, стільки ж рекрутів уряд вимагав лише у крайніх випадках.

У вказаному проєкті враховувались також інтереси місцевого дворянства. Зокрема, їм було надано обіцянку, що вступивши у козацькі полки, вони отримають всі права, якими користуються офіцери уланських полків. Коли полки будуть розпущені, їм все-одно буде зараховуватись стаж військової служби. Тобто, дворянство Полтавської та Чернігівської губерній після закінчення війни могло отримати те, чого так бажало – проходження військової служби у своїх маєтках.

Проблема полягала в тому, що цей проєкт був особистою ініціативою Я. Лобанова-Ростовського. Він не був затверджений Олександром І. Скоріш за все, генерал-губернатор прагнув будь-яким способом мобілізувати якомога більшу кількість козаків і дворян у нові полки, даючи обіцянки, які виражали прагнення обох вищевказаних станів. Втїлити ж їх у життя він не мав повноважень.

Ф. Стоянов наводить свідчення того, що в липні 1812 р. Я. Лобанов-Ростовський не мав чіткого уявлення, що ж собою мали являти козацькі полки та за яким штатом їх слід було формувати [340, с. 67]. Однак зі згадуваної вище настанови генерал-губернатора можна зробити протилежний висновок. Вже 10 липня 1812 р. Я. Лобанов-Ростовський чітко знав, якими мають бути полки, що потрібно було сформувати. Це мали бути легкі кавалерійські полки, схожі до уланських. На озброєнні у кожного воїна мала бути піка, шабля і пістоль [243, с. 9]. Така концепція устрою робила їх схожими та наближеними до традиційного устрою війська Гетьманщини, як війська кінного, легкоозброєного та діючого великими масами [330, с. 510].

Організація козацьких полків як легко кавалерійських відповідала потребам російської армії в такому родові військ. Ці підрозділи виконували завдання по переслідуванню противника, проводили розвідку та перешкоджали нормальному забезпеченню ворожих військ, шляхом дій на його комунікаціях [258, с. 22].

Чисельність рядового складу в “Малоросійському” козацькому полку становила 1200 осіб [243, с. 8]. Він поділявся на 2 батальйони по 4 ескадрони кожен [248, с. 94]. Стільки ж рядових мали по штату кінні полки земського ополчення [253, с. 50] та Українські козацькі полки [228, с. 339], тобто, всі вони формувались згідно єдиного штатного розпису. Кількість командних чинів у полку була наступною: 35 офіцерів і 120 унтер-офіцерів. Загалом же, в 15 лівобережних полках по штату мала бути наступна кількість особового складу: 525 офіцерів, 1800 унтер-офіцерів та 18000 рядових. 9 полків формувались на території Полтавської губернії, 6 на території Чернігівської. Вони носили назву відповідно до губернії, де сформувались і порядковий номер від 1 до 9 (полтавські) та від 1 до 6 (чернігівські).

Козацькі громади змушені були виставити до лівобережних козацьких полків 40 осіб з тисячі, щоб повністю укомплектувати їх рядовим складом. Для того часу цифра безпрецедентна та перевищувала в 4 рази найбільший набір рекрутів, до якого вдавались імперські урядовці у воєнний час. Також, козацькі громади мали забезпечити рядовий склад ополчення обмундируванням, кіньми, зброєю, зброєю, продовольством і фуражем на період формування. Фактично, система забезпечення козацьких полків всім необхідним бралась з часів Гетьманщини, коли рядовий сам себе забезпечував усім необхідним. Тільки тепер козацькі громади забезпечували його. Звідси й обіцянки Я. Лобанова-Ростовського відновити козацьке військо не виглядали чимось дивним, враховуючи витрати козацьких громад на формування новостворених полків.

За оцінкою Малоросійського генерал-губернатора В. Левашова, що була зроблена у 1836 р., козацтво регіону витратило на формування полків 40 млн. рублів [243, с. 35]. Сума величезна для того часу. Так, на утримання армії у 1810 р. Російська імперія витрачала 120 млн рублів асигнаціями [256, с. 482]. У 1812 р. за 40 млн. рублів можна було придбати чотириста тисяч коней [308, с. 7].

З державних арсеналів мали надійти патрони та порох. Забезпечення особового складу платнею та продовольством відбувалось з казни від моменту початку виконання бойових завдань. Також, уряд брав на себе зобов'язання щодо повного забезпечення офіцерів і унтер-офіцерів. Як бачимо, витрати скарбниці на забезпечення полтавських і чернігівських козацьких полків були значні, однак не покривали й половини необхідного. Така система забезпечення була їх дуже суттєвою перевагою, в порівнянні з регулярними частинами. Однак витрати козацьких громад на організацію однойменних полків посилювали їх очікування на відновлення козацького війська.

Форма рядових нічим не відрізнялась від їх повсякденного одягу в довоєнний час. Я. Лобанов-Ростовський тільки зазначив, що було добре, якби в кожному полку вона була б одного кольору [243, с. 8]. Козацькі громади були зобов'язані забезпечити кожного рядового двома комплектами одягу. Під час наступу армії Наполеона влітку 1812 р. часу на виготовлення одностроїв не було. Потрібно було якнайшвидше розподілити людей по полках і ескадронах, навчити їх елементарним прийомам ведення бою та відправити на військовий театр. Вже під час закордонного походу козаки отримали загальнокозацькі однострої: темно-сині напівкафтани й шаровари, чорні шапки та пояси [342, с. 578].

Якість озброєння козаків бажала кращого. Це було пов'язано з тим, що зброєю особовому складу поставляли місцеві громади, а не держава. Вимагати від них однотипних та якісних шабель, пік і пістолів було марною справою. Так, І. Котляревський, формуючи 5-й Полтавський полк, зазначав, що всі козаки прибули з піками та шаблями, однак, значна кількість останніх перероблена з кіс. Вогнепальної зброї не вистачало, а наявна була в поганому стані [314, с. 315].

Загальні тенденції процесу формування лівобережних козацьких полків можна відтворити завдяки донесенням вже згаданого І. Котляревського, які опублікував І. Павловський. У 1906 р. історик вказував, що в архіві Полтавського губерньського правління знаходиться велика кількість справ, про організацію козацьких полків [314, с. 309]. Однак він був останнім, хто бачив ці

документи. На жаль, архів цієї установи, документи якої дозволили б докладніше відтворити процес формування “малоросійських” кінних козацьких полків, втрачений [352, с. 227].

І. Котляревський виконував завдання, покладене на нього Я. Лобановим-Ростовським по формуванню 5-го Полтавського козацького полку в містечку Горошин Хорольського повіту. Він займав посаду земського комісара. 10 серпня 1812 р. І. Котляревський почав приймати козаків у ввірений йому полк [314, с. 315].

27 серпня 1812 р. І. Котляревський звітував Малоросійському генерал-губернатору про те, що полк сформовано. 2 вересня 1812 р. він виступив на театр бойових дій [314, с. 319]. Напевно, завершення формування решти 14-ти лівобережних полків теж відбулось в останніх числах серпня 1812 р. Полки поспішно відправлялись до лінії зіткнення. Вони були погано укомплектовані командним складом і мали значний дефіцит вогнепальної зброї. Кожен “Малоросійський” козацький полк формувався у визначеному йому місті, куди прибували козаки з встановлених повітів. Організація козацьких полків відбувалась за територіальним принципом.

У Чернігівській губернії формування козацьких полків почалось у кінці липня, бо ворог вів наступ у цьому напрямку, знаходячись у безпосередній близькості - у південно-східних повітах сучасної Білорусі.

Нагадаємо, що у Полтавській і Чернігівській губерніях паралельно з організацією козацького ополчення формувалось і земське. Рядовий склад цього утворення набирался з приватновласницьких селян, а офіцерський з місцевих дворян. Організація двох типів ополчення призводила до конфліктних ситуацій з приводу розподілу пожертвувань місцевого купецтва [352, с. 257] та нестачі офіцерських й унтер-офіцерських кадрів. У результаті, одночасне створення козацьких і земських полків не дало можливості жодне з них належним чином укомплектувати.

У кінці серпня - на початку вересня 1812 р. розгорнулись події, що мали ледь не вирішальний вплив на увесь перебіг війни. 26 серпня відбулась найбільш

кровопролитна Бородінська битва. Російській армії, що зазнала величезних втрат, для відновлення боєздатності потрібні були резерви. Як наслідок, затягувати з відправленням козацьким полків, заради їх кращої комплектації та навчання не було можливості.

Слід згадати, що в імператорському рескрипті про організацію на Лівобережжі України козацьких полків одразу вказувалось їх місце призначення – Тула та Калуга. Ці міста входили до першого округу формування земського ополчення та слугували місцем базування найближчого резерву армії, що мав брати участь в обороні Москви [253, с. 48]. Тобто, козацьким полкам одразу відводилась роль головного резерву діючої армії. Однак наступ французької армії на територію Малоросійського генерал-губернаторства з північного напрямку змусив переглянути початковий план використання лівобережних козацьких полків.

29 липня 1812 р. французькі війська зайняли м. Чечерськ, а 30 липня м. Речицю [248, с. 98] у південній частині Могильовської губернії. Перед ними відкрився шлях для вторгнення на територію Чернігівської губернії. У безпосередній близькості від союзних Наполеону військ знаходились міста Чернігівської губернії Стародуб і Новозибков.

Варто зазначити, що сили французів на цьому напрямку не відзначалися високим рівнем боєздатності. Це були резервні частини, які займались збором продовольства та фуражу шляхом грабунку місцевого населення. Що б не допустити їх проникнення на територію Малоросійського генерал-губернаторства та подальшого грабунку населення Я. Лобанов-Ростовський 2 серпня 1812 р. наказав комісарам 6 прикордонних повітів виставити до адміністративного кордону Чернігівської губернії вже набраних козаків. Ставка робилась на те, що сил у противника недостатньо для повномасштабного наступу і він не буде далі наступати, коли дізнається про необхідність вступати у бій [243, с. 9]. План спрацював і союзні Наполеону війська відійшли від лінії Чечерськ - Речиця.

На той час козацькі зағони були досить слабо організовані, бо процес формування полків тільки починався. Однак загроза вторгнення з півночі залишалась. 4-й Полтавський козацький полк у кінці серпня 1812 р. був передислокований у Київ для посилення його гарнізону.

Головною силою російської армії в південно-східній частині сучасної Білорусі був 18-тисячний корпус генерал-лейтенанта Ф. Ертеля. На підмогу йому вже в середині серпня 1812 р. Я. Лобанов-Ростовський почав відправляти зағони лівобережного козацтва. 16 серпня 300 чернігівських козаків під командуванням підполковника Кленовського виступило у напрямку м. Беліца. Вони зайняли спостережні пости від Рогачова до Чечерська [248, с. 101]. Козацькі зағони почали активно включати до боротьби з армією Наполеона у вирішальний період війни, коли доля кампанії ще не була вирішена, а російська армія продовжувала відступати.

1 вересня 1812 р. імператор наказав Малоросійському генерал-губернатору залишити 5 полків у місцях формування для підтримання порядку, а 9 відправити в м. Мозир, де знаходився штаб корпусу Ф. Ертеля [209, с. 429]. 10 вересня останній направив 247 козаків для підсилення гарнізону Бобруйської фортеці, що на той час перебувала в облозі.

14 вересня французи знову почали наступ у південному напрямку та зайняли населені пункти Рогачов і Жлобин, переправилися через р. Дніпро та опинилися в межах Чернігівської губернії. Загін підполковника Кленовського, не маючи сил зупинити наступ союзних Наполеону військ, відступав. Я. Лобанов-Ростовський направив йому на допомогу 300 козаків з 6-го Чернігівського полку. Полтавські козацькі полки, що рухалися в м. Мозир, отримали наказ повертатись назад і розташуватись в Чернігівській губернії для відбиття можливого нападу польсько-німецьких військ [248, с. 104]. Отже, перші завдання, що виконували лівобережні козацькі полки були пов'язані з обороною підступів до Чернігівської губернії.

У кінці вересня сили російської армії почали контрнаступ у цьому напрямку і 26 вересня 1812 р. з боями зайняли м. Чечерськ. Цим наступом вони відкинули

суперника за межі Чернігівської губернії та убезпечили підходи до неї. У боях особливо відзначився 3-й Чернігівський полк капітана С. Шапошникова-Сахнова. Особовий склад полку розбив батальйон німецької піхоти та польський кавалерійський ескадрон під м. Рудня і переслідував противника до м. Жлобин. У ході операції полк поніс перші втрати.

Полтавські козацькі полки у згаданому контрнаступі участі вже не брали. 20 вересня 1812 р. Я. Лобанов-Ростовський отримав наказ від М. Кутузова направити їх у м. Калугу. Головнокомандувач накопичував сили для початку власного наступу. 12 жовтня 1812 р. відбулась битва під м. Малоярославець. Жодна зі сторін не досягла успіху. Однак французькі війська не змогли прорватись до м. Калуги та змушені були почати відступ по вже спустошених губерніях. Стратегічну ініціативу перехопили російські війська.

19 жовтня 1812 р. розпочався контрнаступу армії М. Кутузова. Для ефективного ведення стратегічного переслідування головнокомандувач створив кавалерійські загони, що мали рухатись паралельно французьким військам. Один з них очолив генерал-ад'ютант А. Ожаровський. До складу цього загону увійшли 3-й і 9-й полтавські козацькі полки. Вибір упав саме на ці частини, бо вони найпершими прибули до Калуги. 16 жовтня 1812 р., ще на етапі підготовки до контрнаступу російської армії, вони отримали наказ рухатись з м. Калуги в м. Юхнов для приєднання до загону А. Ожаровського. Два полтавські козацькі полки, разом з іншими частинами загону, мали атакувати дрібні французькі загони, знищувати запаси продовольства та фуражу по маршруту руху французької армії [243, с. 83]. Увесь цей час загін А. Ожаровського мав діяти в тилу французької армії. Такі умови виконання бойового завдання підвищували ризик для життя особового складу козацьких полків та ускладнювали його нормальне забезпечення.

Не всі лівобережні козацькі полки виконували бойові завдання на передовій ділянці фронту. Зокрема, Калужський губернатор П. Каверін дав наказ командирі 6-го Полтавського полку майору М. Свічці виділити один ескадрон для конвою транспортів до армії. Решта ескадронів полку розмістилась по

Малоярославській дорозі для охорони порядку та спостереження за противником [209, с. 434].

22 жовтня 1812 р. головнокомандувач російської армії М. Кутузов наказ П. Каверіну направити 5 полтавських козацьких полків, що рухались в напрямку Калуги у зворотному напрямку в м. Рославль. Вони переходили в розпорядження начальника Чернігівського земського ополчення, генерал-лейтенанта, графа М. Гудовича [243, с. 102].

Ситуація на лінії зіткнення російської та французької армії відзначалась значною динамічністю. Війська Наполеона поспішно відступали. Тому і склалась ситуація, що полтавським козацьким полкам довелось майже місяць здійснювати марш і, в решті-решт, повернутись майже в ті самі місця, де вони перебували до кінця вересня 1812 р.

Маємо інформацію про чисельність полтавських козацьких полків під час маршу до Калуги. Кількість рядових коливалась від 1174 до 1193 осіб, тобто майже досягала їх штатного розпису. Чисельність офіцерів коливалась від 5 до 9, в той час як мала бути 35 осіб. Унтер-офіцерів було від 11 до 23 осіб, при необхідних 120 (дивись додаток Е) [248, с. 107]. Як бачимо, полтавські козацькі полки мали величезну нестачу командирів всіх рангів, що могло суттєво позначитись на їх боєздатності.

Полтавські козацькі полки повертались у місця попередньої дислокації через наступ французів у цьому регіоні. 12 жовтня вони вкотре захопили м. Чечерськ і продовжили наступ у напрямку Чернігівської губернії. Загін полковника Кленовського, у складі якого діяли чернігівські козаки, зміг зупинити противника. Однак південніше союзні Наполеону польські війська форсували р. Сож і вторглись на територію Чернігівщини. Їх вдалось зупинити силами 3-го та 6-го чернігівських полків і 3-го Бузького полку [248, с. 110].

Щоб убезпечити кордони Малоросійського генерал-губернаторства від можливих нападів союзних Наполеону військ, М. Кутузов 23 жовтня 1812 р. наказав генерал-лейтенанту М. Гудовичу атакувати м. Могильов. У місті знаходились значна база продовольства та медикаментів французької армії.

М. Гудович 29 жовтня наказав двом чернігівським козацьким полкам повернутись з м. Мозира для початку наступу на м. Могильов [248, с. 103]. Також, генерал-лейтенант чекав на повернення з Калуги полтавських козацьких полків. Але він так і не дочекався їх прибуття. Наступ довелось проводити наявними силами.

2 листопада ввірені М. Гудовичу війська вирушили в напрямку Могильова. В їх авангарді знаходились чернігівські козаки. Вони вступали в зіткнення з противником біля населених пунктів Сверствіє, Пропойськ і Журавичі. Під м. Сверствіє козацькі загони розбили батальйон піхоти й ескадрон кавалерії та взяли в полон 25 чоловік. В якості трофеїв їм дісталось 12 возів з продовольством [248, с. 112]. У м. Журавичі козаки 3-го Чернігівського полку взяли у полон 10 солдатів, а 14 листопада біля м. Пропойськ ще 22 [209, с. 452]. У результаті ударів російської армії з різних напрямків 12 листопада Могильов уже був під контролем загону генерал-ад'ютанта А. Ожаровського.

Чернігівські козацькі полки взяли активну участь в операції по розгрому сил Наполеона у східній частині сучасної Білорусі та взятті м. Могильова. За виявлену хоробрість в осінніх боях хрестами на георгіївській стрічці було нагороджено 2 офіцерів, 21 унтер-офіцерів і 61 рядових козаків 3-го Чернігівського козацького полку [204, с. 451].

Паралельно участі чернігівських козацьких полків у цій операції 3-й і 9-й полтавські козацькі полки діяли в складі корпусу генерал-ад'ютанта А. Ожаровського. 20 жовтня загін А. Ожаровського виступив з м. Юхнов в напрямку м. Смоленськ і почав виконувати поставлені на нього завдання. У звітах про бойові зіткнення у жовтні-листопаді 1812 р. генерал-ад'ютант не згадував козацьких полків. Напевно, вони поступались бойовим потенціалом регулярним єгерським і гусарським частинам загону. Тому А. Ожаровський застосовував їх для інших цілей. Козацькі загони згадують як розвідники та вартові базового табору в с. Кутьково. 6 листопада 1812 р. козаки брали участь у переслідуванні розбитого противника біля с. Ляди. А. Ожаровський зауважував, що вони знищили та взяли у полон велику кількість французів [243,

с. 87]. 3-й Полтавський козацький полк штабс-капітана Оверні отримав завдання конвоювати військовополонених у головну квартиру війська.

9 листопада 1812 р. А. Ожаровський дав завдання п'ятьом ескадронам 9-го Полтавського козацького полку конвоювати ще 800 полонених і 4 гармати у головну квартиру. Решту сил (3 ескадрони полку) генерал-ад'ютант залишив у своєму розпорядженні для охорони обозу та можливого конвоювання полонених [243, с. 90]. Полтавські козацькі полки хоч і не брали безпосередньої участі у боях, що вів корпус А. Ожаровського, однак забезпечували відпочинок і раціональне використання його основних сил, шляхом охорони табору й обозу, ведення розвідки та конвоювання полонених.

Як уже зазначали вище, саме загін А. Ожаровського зайняв Могильов. 3 ескадрони 9-го Полтавського полку, що залишились при корпусі, участі у штурмі міста не брали. Генерал-ад'ютант звітував, що використав коней з 9-го Полтавського полку для швидкого транспортування егерів, оскільки існувала загроза спалення міста французами.

Не всі лівобережні козацькі полки приймали активну участь в осінньому наступі російської армії. Як уже зазначалось, 5 полтавських козацьких полків увесь цей час знаходились на марші до заданих районів бойових дій. 5-й Чернігівський козацький полк здійснював охорону м. Мозира. Частина 2-го Чернігівського козацького полку несла гарнізонну службу в м. Пінськ.

У середині листопада австрійські війська вчинили спробу захопити Пінськ. Командир 2-го Чернігівського полку полковник Потресов 13 та 14 листопада відправив два козацькі роз'їзди для встановлення дислокації та чисельності противника. Відомо, що у першому загоні було сорок козаків. Обидва загони були знищені ворогом, який стрімко рухався в напрямку Пінська. Їх особовий склад частково загинув, частково потрапив у полон.

Не маючи достатньо сил для спротиву, полковник Потресов із ввіреними йому силами 15 листопада залишив місто та вирушив на північ у напрямку м. Лагішин. Козацькому загону довелось з боєм прориватись через греблю. При прориві вдалось захопити в полон 24 австрійських вояків і відбити 20

полонених козаків. 17 листопада зведений загін дістався м. Турова. При здійсненні прориву з оточення загинуло 20 козаків. Всього полковник Потресов мав у своєму розпорядженні 430 козаків. Сили противника він оцінював у 5 тисяч піхоти та кавалерії [209, с. 439].

Варто зазначити, що відхід козацького загону здійснювався за наказом командира 2-го резервного корпусу генерал-майора Тучкова [243, с. 104]. Маневр не був задачею позицій, а являв собою санкціоновану операцію по збереженню життя особового складу в ситуації, коли супротивник переважав у рази та втримати ввірений населений пункт не було можливості.

Після розгрому основних сил армії Наполеона I на р. Березина, М. Кутузов здійснив перегрупування військ з метою їх кращої координації, відпочинку та забезпечення. 19 листопада 1812 р. 6 полтавських козацьких полків розташувались у Чернігові, Беліці та Речиці. 2 полтавські та 2 чернігівські козацькі полки увійшли до складу загону генерал-лейтенанта Бороздіна. Завданням останнього була ліквідація залишків французьких військ на території сучасної Білорусі [243, с. 105].

22 листопада 5-й Чернігівський козацький полк отримав завдання по організації поштового зв'язку між містами Борисов і Вітебськ. Маршрут пролягав через 9 населених пунктів, у кожному з яких мали знаходитись 10 козаків і 1 унтер-офіцер. Решта козаків полку мали забезпечувала зв'язок між Дунайською армією адмірала П. Чичагова та головною квартирою М. Кутузова [209, с. 441]. Із закінченням активної фази бойових дій у кінці листопада 1812 р. змінився характер завдань козацьких полків. Тепер вони несли службу в тилу діючої армії. Крім того, на зміні типу бойових завдань для лівобережних козацьких полків позначились дуже значні втрати, понесені ними восени 1812 р. Про них ми можемо дізнатись з донесення командира 5-го Чернігівського полку підполковника Шейнерта.

13 грудня 1812 р. він рапортував М. Кутузову, що прибув у м. Борисов. У його розпорядженні було 7 обер-офіцерів, 24 унтер-офіцери та 418 козаків. Ще 2 унтер-офіцери, 10 обер-офіцерів та 290 козаків були прикомандировані до

загону підполковника Палагейкіна [209, с. 444]. Тобто, полк був укомплектованим рядовим складом на 60 %, молодшим командним на 21 % і офіцерським на 7%. Ситуація з офіцерами була критичною з самого початку формування козацьких полків. Рядовий же склад поніс основні втрати під час важкої осінньої кампанії 1812 р. Загинуло 62 козака. В госпіталях перебувало 370 рядових 5-го Чернігівського козацького полку.

Очевидно, більша частина втрат особового склад полку була небойовими (від голоду, холоду та хвороб), оскільки в період наступу на м. Могильов полк ніс гарнізонну службу в м. Мозир. Точнішу інформацію про загиблих і поранених командир полку не наводить. Можемо припустити, що втрати інших лівобережних козацьких полків в осінній кампанії 1812 р. були схожими. У 3-му і 9-му полтавських полках, що діяли в тилу армії Наполеона та в 3-му, 4-му і 6-му чернігівських полках вони могли бути ще більшими, оскільки вказані полки брали активну участь у боях з супротивником.

Втікачами рахувались 6 осіб. Судячи з статистики підполковника Шейнерта явище дезертирства не було масовим і не ставило під загрозу боєздатність козацьких полків.

Наступні два місяці козацькі полки квартирувались в Оршанському повіті, Могильовської губернії та в Чернігівській губернії, де відновлювали боєздатність. 5 лютого 1813 р. начальник головного штабу армії П. Волконський віддав наказ 3-му, 4-му та 9-му полтавським і 4-му Чернігівському козацьким полкам почати рух у Герцогство Варшавське у м. Плоцьк [209, с. 449]. У той же час з Чернігівської губернії на територію сучасної Польщі виступили решта лівобережних козацьких полків. Там формувалась резервна армія під командуванням Л. Беннігсена. Пізніше вона отримала назву “Польська”. У березні 1831 р. козацькі полки були з’єднані у бригади - по два в кожній і називались “регулярні кінні козацькі полки”. Начальником над чернігівськими та полтавськими козацькими полками став генерал-майор М. Кудашов [340, с. 83].

У 1813 р. на території Герцогства Варшавського козацькі полки продовжували виконувати вже звичні для них з 1812 р. функції: несення гарнізонної служби, конвой військовополонених, охорона обозів і шляхів сполучення, забезпечення зв'язку між різними частинам.

Також, лівобережні козацькі полки виконували новий для них тип бойових завдань – облога фортець. Вони здійснювали її у взаємодії з іншими загонами. Так, з початку липня по 10 листопада 1813 р. майже всі козацькі полки брали участь в облозі фортеці Замостя. Загальне командування у цій операції здійснював генерал-лейтенант С. Ратт [209, с. 441] (у деяких джерелах його прізвище Радт [342, с. 578]). Саме Замостя слугує місцем для фінальних сцен роману І. Кулжинського. Біля цього міста герої твору, офіцери та рядові “малоросійських” козацьких полках, несуть свою службу під час закордонного походу російської армії [206, с. 109].

Забезпечення особового складу полків під час облоги Замостя було налагоджено незадовільно. С. Ратту довелось звернутись по допомогу до Я. Лобанова-Ростовського. Перш за все, він просив направити якомога більше обмундирування та шанцевого інструменту. Також, генерал-лейтенант зазначав, що у полках існувала велика проблема з дефіцитом коней і через це вони не можуть діяти фронтом. Крім того, С. Ратт просив вислати лікарів, бо їх при козацьких полках взагалі не було [311, с. 147]. Як свідчать рапорти командуючого операцією по захопленню Замостя, забезпечення лівобережних козацьких полків залишилось на тому ж, вкрай поганому рівні, що і восени 1812 р., незважаючи на зміну їх статусу та перетворення з іррегулярних на регулярні.

До честі Я. Лобанова-Ростовського слід зазначити, що йому вдалося зібрати 31500 р. на допомогу козацьким полкам і відправити їх С. Ратту [311, с. 152]. Варто зазначити, що полтавські та чернігівські козацькі полки брали участь у облозі Замостя разом з полками полтавського та чернігівського земського ополчення.

Щодо інших завдань, які виконували лівобережні козацькі полки у закордонному поході, то 2-й Полтавський козацький полк знаходився в розпорядженні генерал-поліцмейстера всіх діючих армій Ф. Ертеля [276, с. 4]. 6-й Чернігівський козацький полк, у складі 2-го піхотного корпусу генерал-лейтенанта А. Клейнміхеля, брав участь в облозі фортеці Модлін. Остання капітулювала 13 грудня 1813 р. І. Павловський зазначав, що 3-й Чернігівський козацький полк був у м. Франкфурт-на-Майні та брав участь у взятті м. Бреслау, а 4 полтавські полки виконували завдання по охороні громадського спокою в Гамбурзі [311, с. 139]. Більше інформації про їх діяльність у вказаних містах знайти не вдалось.

У 1814 р. майже всі лівобережні козацькі полки знаходились на території Герцогства Варшавського під командуванням генерал-лейтенанта С. Ратта. 13 серпня 1814 р. вони були прикомандировані до наступних частин: 3-й і 8-й полтавські та 2-й Чернігівський козацькі полки до 6-го корпусу генерал-лейтенанта Єрмолова, 1-й і 7-й чернігівські та 2-й Полтавський полки в 7-й корпус генерала від інфантерії барона Сакена, а ще 9 полків були відкомандировані в розпорядження генерал-губернатора Герцогства Варшавського для виконання обов'язків внутрішньої поліції [209, с. 455].

Маємо свідчення про чисельність особового складу козацьких полків у вересні 1814 р.: у складі семи полтавських регулярних кінно-козацьких полків перебувало 6769 осіб – некомплект становив 20 % від штатної кількості рядового складу. У чотирьох чернігівських полках перебувало 4259 [209, с. 456] – не вистачало 11 % до штатної кількості козаків (дивись додаток Д). Ситуація з особовим складом у вересні 1814 р. була набагато кращою, ніж у грудні 1812 р. після боїв за звільнення сучасної території Білорусі.

30 вересня 1814 р. козацькі полки отримали наказ повертатися в Малоросійське генерал-губернаторство. У полки наказ надійшов 15 жовтня 1814 р. Начальство над ними знову мало перейти до Я. Лобанова-Ростовського. Кожен козак отримав у якості винагороди 2 руб. асигнаціями. Прибувши в рідні

місця, особовий склад був відпущений у свої домівки, однак формально полки ще продовжували існувати. Особовий склад перебував на становищі запасних.

І. Павловський зазначав, що з походу повернулось 7632 козаки полтавських полків і 5047 чернігівських [311, с. 141]. Якщо перевести ці цифри на середню чисельність полку, то в кожному не вистачало близько 30 % рядового складу. У вересні 1814 р., за даними рапорту С. Ратта, в полтавських полках не вистачало близько 20 % особового складу, а в чернігівських 11%. При чому, С. Ратт надавав інформацію не по всіх полках. Тобто, дані, наведені І. Павловським близькі до реального стану речей. Абсолютних даних щодо втрат козацьких полків у кампанії 1812-1814 рр. встановити не вдалось.

Офіційно, розпуск “малоросійських” кінних козацьких полків стався 11 липня 1816 р. Особовий склад мав право повертатись до своїх довоєнних справ без будь-яких обмежень. За діяльність 15 лівобережних полків податкове навантаження на козацькі громади зменшилось вдвічі [218, с. 887]. Проте, вони не дістали того, чого прагнули перед війною та що їм обіцяв Я. Лобанов-Ростовський – відновлення козацького війська та несення військової служби на іррегулярних засадах з одночасною ліквідацією рекрутської повинності.

Ще не один раз у ХІХ ст. уряд буде формувати козацькі полки з однойменних жителів Лівобережжя України. І все завдяки успішному досвіду створення та діяльності таких полків у 1812-1814 рр. Алгоритм їх організації буде успішно використовуватись і у 1831, і в 1855, і у 1863 рр.

Підсумовуючи, зазначимо, що створення козацьких полків у 1812 р. було дуже вигідним для Російської імперії, оскільки вона змогла отримати в 4 рази більше воїнів у порівнянні з найбільшим рекрутським набором. Козацькі полки організовувались як резерв для діючої армії та за задумом командування мали нести службу в тилу основних військ. Однак оперативна ситуація змусила військове командування використовувати їх у боях з армією Наполеона І у 1812 р. Особовий склад лівобережних козацьких полків, не зважаючи на величезний дефіцит командирів, не підвів військове командування, показавши високий рівень боєздатності та особистої хоробрості. При цьому, козацькі

громади понесли значні людські та матеріальні втрати, не отримавши обіцяних привілеїв.

4.2. “Малоросійські” козацькі полки у боротьбі з польським повстанським рухом у 1831-1832 рр.

Успішний досвід діяльності лівобережних козацьких полків у 1812-1816 рр. не минув даремно. У 1831 р. російський уряд знову вдався до формування аналогічних полків з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній для участі у ліквідації польського Листопадового повстання, яке почалося в листопаді 1830 р. Тобто, приводом до нової організації козацьких підрозділів з Лівобережжя України стала гостра політична криза та реальна загроза територіальній цілісності імперії. У 1828-1829 рр. Росія провела успішну війну проти Османської імперії. Ведучи бойові дії на чужій території, вона обійшлась без створення ополчення з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній.

9 квітня 1831 р. начальник головного штабу армії, генерал-ад'ютант О. Чернишов надіслав Малоросійському генерал-губернатору, князю М. Рєпніну вимогу підготувати проект створення козацьких полків за прикладом 1812 р. У листі зазначалось, що новоутворене з'єднання мало діяти в складі Резервної армії генерала від інфантерії графа П. Толстого. Одразу окреслювались їх завдання. Вони мали забезпечувати охорону шляхів сполучення та здійснювати переслідування повстанських загонів [34, арк. 2].

20 квітня 1831 р. М. Рєпнін надіслав свій проект на розгляд імператору [34, арк. 5]. Після розгляду він був затверджений у вигляді височайшого рескрипту 6 травня 1831 р. (далі рескрипт), а всі його 26 пунктів перетворились у “Положение о сформировании в двух Малороссийских Губерниях восьми полков легкой Кавалерии” [225, с. 339] – практичних настанов для створення “Малоросійських” козацьких полків. Обґрунтування необхідності створення цих підрозділів взяли на себе імперські чиновники, що і зробили у преамбулі рескрипту.

Головним мотивом створення лівобережних козацьких полків була нестача достатньої кількості легкої кавалерії в складі Резервної армії. У квітні 1831 р. доля повстання ще не була вирішена, а партизанські загони почали діяти на території сучасної Литви та Білорусі, що ставило під загрозу постачання діючої армії в Царстві Польському. Саме для боротьби з ними створювались полтавські та чернігівські козацькі полки.

Привертає увагу наступна деталь: у попередній і наступні випадки організації козацьких полків з Лівобережжя України вони створювались як складова більш ширшого ополчення, яке охоплювало територію від усіх європейських (у 1812 та 1855 рр.) до західних губерній Російської імперії (у 1863 р.). У 1831 р. земське ополчення не створювалось. З нових іррегулярних частин формувались тільки козацькі полки з Полтавської та Чернігівської губерній. Це нашоує на думку, що крім практичної мети організація лівобережних козацьких полків проводилась із демонстративною метою додатково залякати учасників польського повстання.

Факт, що козацькі полки мали використовуватись проти поляків тільки полегшував виконання урядових завдань по мобілізації козацтва до новосформованих з'єднань та дозволяло створити з повстанців "образ ворога" для козацтва. Генерал-губернатор М. Рєпнін, виступаючи перед козаками зазначав, що вони "...будут употреблены против мятежных поляков, потомков древних врагов предков их." [57, арк. 1]. В іншому зверненні М. Рєпнін наголошував, що козаки будуть захищати свою батьківщину, власні землі та будинки їх батьків і сімей від "... мятежных поляков, которые хотят уничтожить святую веру ваших славных предков и отнять у них собственность, но праотцами вашими побежденные." [47, арк. 94]. Бачимо, що генерал-губернатор також апелював до пам'яті про минуле козацтва, наголошуючи на військових звитягах їх предків та історичній тяглоті протистояння з поляками.

У фондах ЦДАК України зберігається інструкція повітовим предводителям дворянства для виступу перед козаками, складена за ініціативи М. Рєпніна. У ній давалась порада нагадувати, що служба в "малоросійських" полках дуже

схожа до колишньої служби їх предків [151, арк. 16] (малась на увазі військова служба в часи існування Війська Запорозького).

На жаль, більшість козаків були неписьменними та не залишили після себе жодних свідчень впливу на них імперської пропаганди. У будь-якому випадку, створення лівобережних козацьких полків у 1831 р. не вплинуло на подальший характер українсько-польських взаємин, оскільки особовий склад не вступав у безпосередні сутички з польськими повстанцями, а козацькі полки не перебували на етнічно польських землях.

Крім переваги в ідеологічному обґрунтуванні доцільності створення лівобережних козацьких полків, важливою була і матеріальна складова, бо комплектація цих підрозділів покладалось на козацтво та дворянство Полтавської й Чернігівської губернії. Перші забезпечували рядовий склад обмундируванням і продовольством на час формування, а другі кінями [225, с. 338]. На відмінну від 1812 р., обов'язок забезпечення полків тепер був покладений і на дворянство регіону. Від казни постачалась тільки зброя: шаблі, списи та пістолети з набоями. Таке ж озброєння мали уланські полки.

Згідно рескрипту потрібно було створити 8 козацьких полків. Кожен полк мав складатися з 6 ескадронів: 4 діючих і 2 резервних. Діючі ескадрони почали формуватися на початку червня 1831 р., а резервні в кінці серпня 1831 р. Уланські полки армії Російської імперії також мали 6-ти ескадронний поділ. Можемо стверджувати, що лівобережні козацькі полки формувались за прототипом саме цього виду кавалерії.

Устрій козацьких полків 1831 р. істотно відрізнявся від козацьких полків 1812 р. У 1812 р. вони утворювались згідно моделі кінних ополченських полків, а в 1831 р. згідно моделі регулярної уланської кавалерії. Кількість ескадронів у полку зменшилась у півтора рази. Озброєння залишилось те ж саме.

Формуванням полків займались губернські та повітові комітети. Вони були створені в кінці травня 1831 р. Повітові комітети приймали козаків до новоутворених з'єднань (набір козаків в діючі ескадрони закінчився 17 червня

1831 р.) і займались питаннями їх обмундирування та озброєння. Також, в коло їх обов'язків входив прийомом коней від місцевих дворян.

Формування діючих ескадронів відбулось зі значними труднощами. Наприклад, козацькі громади не змогли забезпечити рядовий склад усім вказаним у рескрипті обмундируванням. Очевидно, що вони й фізично не могли забезпечити козаків однаковими темно зеленими мундирами. Тому це завдання виконували місцеві підрядчики за кошти козацьких громад.

Виготовлення обмундирування відбувалось повільніше, ніж було потрібно. Наприклад, 27 липня 1831 р. командир 5-го полку Є. Гайворонський рапортував М. Репніну, що для повної комплектації особового складу не вистачає 732 напівкафтанів і стільки ж шаровар [35, арк. 292] (100 % від необхідного). Разом з тим, ще 22 липня Полтавський губернський комітет відрпортував генерал-губернатору, що формування полків закінчилось успішно. Можемо констатувати факт неналежного виконання своїх обов'язків чиновниками, що були причетними до створення козацького ополчення.

Крім проблем з обмундируванням, в козацьких полках була проблема з кіньми та обладунком для них. Коней мали постачати дворяни, відповідно до кількості кріпаків у їх власності. Дворянство поставилось до цього аспекту формування полків недобросовісно. Це стає зрозуміло з підсумків формування діючих ескадронів, зроблених М. Репніним: "... животных Хорольского уезда скорее по горбам верблюдами можно назвать." [43, арк. 3], і далі "... от невнимания членов некоторых комитетов поступили на службу лошади совершенно бессильные, гораздо старее положенных лет и совершенно безобразные." [43, арк. 5]. Можемо зробити висновок, що між патріотизмом і власним інтересом заможне дворянство Полтавської та Чернігівської губерній зробило вибір на користь власного інтересу.

Незважаючи на незавершеність процесу формування лівобережних козацьких полків, командувач Резервної армії граф П. Толстой постійно квапив М. Репніна з відправлення діючих ескадронів на театр бойових дій. Тому 14 серпня 1831 р. 32 діючих ескадрони у складі 8-ми легко-кінних полків виступили в

похід. Військові підрозділи рухались 2 колонами: перша – через м. Лоев, друга – через м. Гошлу Мінської губернії. Колони з'єднались у Мінську. Козацькі полки прибували в це місто з 4 по 11 вересня 1831 р. [152, арк. 36].

Резервні ескадрони почали формуватися 23 серпня 1831 р. 2 листопада 1831 р. Малоросійський воєнний губернатор наказав їх розформувати, а особовому складу повернутись у свої домівки. Увесь це час особовий склад 16 резервних ескадронів перебував у місцях формування [46, арк. 12].

Штатна чисельність 32 діючих ескадронів на початок походу була наступною: 224 офіцери, 448 вахмістрів та унтер-офіцерів і 4992 рядових козаків (підрахунки зроблені на основі “Штата Малороссийских полков легкой кавалерии...” [246, с. 821]). Всього виступило у похід 5664 стройових військових чинів. Допоміжних чинів (лікарів, фельдшерів, ковалів, коновалів, писарів, скарбників і денщиків) при 8 полках нараховувалось 424. Кількісно, козацьке ополчення 1831 р. поступалось попередньому ополченню 1812 р. у 3,5 рази. Це було пов'язано з тим, що у 1812 р. перед Російською імперією постав набагато серйозніший противник, ніж у 1831 р.

У листопаді 1831 р., через відправлення в місця формування 3-го, 4-го, 5-го та 8-го полків, кількість особового складу зменшилась у двічі та становила 2627 осіб офіцерського, рядового та допоміжного складу. У липні 1832 р. 6-й і 7-й полки повернулись у Чернігівську губернії, а бойові завдання до листопада 1832 р. залишилися виконувати 1302 особи (детальнішу інформація про чисельність козацьких полків 1831-1832 рр. протягом часу їх існування поміщено у додатку 3).

Територія, що стала для лівобережних козацьких полків театром бойових дій охоплювала Віленську, Гродненську, Мінську та Курляндську губернії. Прибуття “малоросійських” козацьких полків дало можливість провести ротачію війська та відправити деякі частини на відпочинок. Так, 1-й полк майора М. Краснокутського змінив у м. Мереч Київський гусарський полк, 2-й козацький полк майора Бобохова змінив у м. Ковно Мітавський гусарський полк [340, с. 105]. Підрозділи 6-го полку підполковника Кабанова змінили

частини 2-го Тептярського та 39-го донського козачих полків. 7-й козацький полк, під командуванням підполковника Стоцького зайняв пости, що контролював 8-й Оренбурзький і 7-й Чорноморський козацькі полки в прикордонній смузі Віленської губернії.

При зміні лівобережними козаками 39-го полку, тимчасовий Віленський воєнний губернатор М. Долгоруков наказав, що б на пост, які займали 25 донських козаків прибувало не менше 50 українських [176, арк. 71], тобто 1 донський козак за своїм бойовим потенціалом прирівнювався до 2-х козаків з Лівобережжя України. Це й не дивно, бо останні до літа 1831 р. були звичайними хліборобами і не мали досвіду військової служби та участі у бойових діях.

“Малоросійські” козацькі полки були включені до складу 4-го корпусу, що очолював генерал-лейтенанта Савіні, 1-ї армії генерал-фельдмаршал Остен-Сакена. Спочатку планувалось, що вони увійдуть до складу Резервної армії графа П. Толстого, але на момент їх прибуття на театр бойових дій ця армія була вже розформована. Крім того, козацькі полки підпорядковувались тимчасовому Віленському генерал-губернатору М. Долгорукову. Варто зазначити, що козацькі полки не становили єдиного підрозділу (наприклад, дивізії) і використовувались командуванням окремо полками, ескадронами чи взводами в залежності від оперативної ситуації та специфіки завдання.

У вересні 1831 р., коли лівобережні козацькі полки почали виконання бойових задач, доля повстання була майже вирішена - 7 вересня капітулювала Варшава, у жовтні 1831 р. здались останні підконтрольні полякам міста Модлін і Замостя. Однак восени 1831 р. у губерніях, де дислокувались підрозділи українських козаків все ще перебувала значна кількість дрібних загонів польських повстанців. Тому головним завданням козацьких полків була участь в їх ліквідації та недопущення проникнення нових повстанських загонів з Царства Польського.

Найбільшою операцією проти польських повстанців, за участю загонів полтавського та чернігівського козацтва, стала битва на переправі через

р. Німан біля населеного пункту Балберішки 1 жовтня 1831 р. (р. Німан слугувала внутрішнім кордоном між Царством Польським і Російською імперією). У ній взяли участь 2 офіцери, 7 унтер-офіцерів і 68 козаків з 2-го козацького полку разом з 7 егерським полком. Поручик Лукашов з 2-го козацького полку рапортував про 250 вбитих учасників повстання. Число жертв серед польських військових напевно було меншим, оскільки втрати козаків сягали 2-х поранених. Один з них, унтер-офіцер Іван Самарський був нагороджений орденом Св. Георгія 4-го ступеня [164, арк. 18].

Про участь козацьких підрозділів у цій битві з польськими інсургентами свідчить і рапорт полковника корпусу жандармів Маріна [167, арк. 178]. Іншим опосередкованим джерелом, що може підтверджувати участь козаків у боях біля села Балберішки слугує кількість використаних патронів стрійовими чинами 2-го козацького полку в жовтні 1831 р.– 3127 [165, арк. 31]. У наступні місяці 1831 р. не було використано жодного.

25 вересня на козацький роз'їзд у складі 4-х рядових і 1-го унтер-офіцера вчинили напад сили повстанців. Користуючись покровом ночі, вони атакували загін. У результаті 2-х козаків було поранено та 3-х взято в полон. Провівши допит полонених і конфіскувавши зброю, польські військові відпустили їх. Унтер-офіцер Яковенко, що очолював групу козаків, повідомляв про 50 поляків, які вчинили напад [155, арк. 57]. Не виключено, що він перебільшив цифри супротивника для прикриття власної невдачі.

2 жовтня 1831 р. козацька залога з 12 осіб переслідувала загін повстанців, який прагнув переправитись через р. Німан у Царство Польське. Судячи з чисельності козацького підрозділу, що вів переслідування, їх супротивників було ще менше.

5 жовтня 1831 р. 25 козаків і 2 унтер-офіцери виконували бойове завдання в с. Раковичі, Лідського повіту, Віленської губернії. Очолював загін підпоручик Приліпка. У результаті операції в полон було взято 9 повстанців, серед яких 1 офіцер, 3 рядових і 5 селян-втікачів [159, арк. 219]. Соціальний склад полонених дозволяє припустити, що одним з головних противників козаків

(разом із залишками повстанських груп) восени 1831 р. були місцеві жителі, які перестали коритись адміністрації. В таких умовах їх першочерговим завданням було повернення місцевих жителів до послуху поміщиків та імперської адміністрації.

6 листопада 1831 р. загін козаків у складі 20 рядових і 1 офіцера вступив у бій із підрозділом супротивника в с. Місканці. У результаті 2-х повстанців взято в полон, а 2 козаки отримали легкі поранення.

Такого типу бойові завдання козацькі полки виконували тільки у вересні – на початку листопада 1831 р., переважно у Віленській губернії. У Гродненській губернії ситуація була спокійнішою. Там дислокувався 3-й козацький полк. Його особовий склад 4 рази залучався для пошуків і ліквідацій груп інсургентів [171, арк. 47]. Польське повстання перебувало у фазі рецесії, а головні сили були вже знищені, тому продовжувати боротьбу залишкам повстанців не було сенсу та можливостей.

Типовим для козацьких підрозділів обов'язком була охорона державного кордону. Найактивнішу участь у несенні митної варти взяли 1-й козацький полк майора М. Краснокутського, 2-й полк майора Бобохова та 7-й полк підполковника Стоцького. 1-й полк виконував це завдання з вересня, а 2-й і 7-й полки з листопада 1831 р. і до закінчення перебування на театрі бойових дій.

Козаки охороняли державний кордон Російської імперії з Пруссією у Віленській губернії від м. Горжди до м. Юрбурга, адміністративні кордони між Курляндською та Віленською губерніями (з січня по червень 1832 р.) та між Царством Польським і Віленською губернією. Головним їх завданням була боротьба з контрабандною торгівлею. За його сумлінне виконання у 1831 р. нагороджено 21 козака з 1-го козацького полку, у 1832 р. - 4 офіцери, 12 унтер-офіцерів і 66 козаків цього ж полку [161, арк. 91]. Винагородою була частина товару в грошовому еквіваленті. Це слугувало додатковим стимулом козакам для належного виконання своїх обов'язків.

Найчастіше нелегально провозили сіль, ром, чай, каву, тютюн і дрібний крам. Жодного випадку контрабанди зброї не зафіксовано. Часто козаки отримували

нагороди за затримання місцевих жителів, що без належних документів переходили кордон і мали при собі деякі господарські товари, наприклад, косу чи кінське сідло. За це вони також отримували грошову виплату. Митна служба була “найприбутковішим” і відносно безпечним видом бойових завдань, покладених на українських козаків. За увесь час її виконання поранення отримав один козак.

Разом з тим, у листопаді 1831 р., у Полтавську та Чернігівську губернії повернулись саме ті козацькі полки, які не були задіяні у несенні прикордонної служби. Тобто, з точки зору адміністрації тимчасового Віленського генерал-губернаторства виконання цього завдання лівобережними козацькими полками було справді важливою справою, задля якої потрібно було залишити козацькі полки ще на один рік. У решті-решт, рядовий склад 1-го та 2-го козацьких полків після їх розформування продовжував нести саме прикордонну службу вже в складі інших підрозділів.

Наступним видом бойових завдань, що виконували всі козацькі полки з Лівобережжя України, був конвой військовополонених і арештантів. Козацькі підрозділи або самі доставляли осіб вказаної категорії, або розташовувались на блок-постах по дорогах, де вели полонених. Наприклад, два ескадрони 6-го козацького полку 2 січня 1832 р. розташувались по тракту Слонім - Брест-Литовський для надання можливої допомоги при конвоюванні полонених [175, арк. 5].

Зазвичай, для супроводу полонених чи арештантів споряджались групи до 50 козаків разом з 1 унтер- або обер-офіцером. 6 жовтня 1831 р. командир 1-го ескадрону, 5-го козацького полку, штабс-капітан Іван Грошковський рапортував, що рідко минав такий день аби він не відправляв 20 козаків з 2 унтер-офіцерами для конвою військовополонених [172, арк. 165]. Особливо часто це завдання виконувалось восени 1831 р., одразу після розгрому основних сил польських повстанців.

Також, командування поклало на особовий склад лівобережних козацьких полків обов'язок по охороні місць позбавлення волі у м. Вільно та військових

продуктових магазинів. Крім того, козаки охороняли стратегічно важливі дороги, поштові станції та озброєння на марші. Козацькі команди залучались до пошуку злочинців і селян-втікачів. Також, невеликі козацькі загони (до 10 рядових) здійснювали патрулювання нічних вулиць Мінська та Вільно у 1832 р.

До обов'язків козацьких полків з Полтавської та Чернігівської губерній входила доставка службової переписки між чиновниками. Зазвичай, це завдання покладалось на 5-х рядових, один з яких мав бути писемним.

Одним з найпоширеніших видів бойових завдань, що покладался на козацькі загони, була участь в екзекуціях по примусу місцевого населення до поставки рекрутів. Корінні жителі вкрай неохоче виконувало військову повинність. Їх доводилось силою змушували виставляти необхідну кількість рекрутів. Наприклад, 15 лютого 1832 р. 9 козаків і 1 унтер-офіцер 1-го полку виступили в містечко Скуроділи, Віленської губернії для забезпечення виконання військової повинності. Місцеве населення, не бажаючи виставляти рекрутів, чинило збройний опір. У результаті 2 козаки отримали поранення, а з місцевих бунтівників 1 убитий і 1 поранений [162, арк. 28]. Також, козаки часто конвоювали вже набраних рекрутів.

Крім того, козацькі підрозділи залучались для вчинення екзекуцій по примусу місцевого населення до сплати податків і виконання натуральних повинностей у формі будівництва доріг та мостів. Наприклад, за запитом Дромчинського нижнього земського суду, 1 унтер-офіцер і 20 козаків 5-го полку 9 жовтня 1831 р. вступили в с. Гранно та змусили місцеве населення будувати переправу через р. Західний Буг. По ній 16 жовтня 1831 р. мали рухатись 4 гвардійські кавалерійські дивізії [162, арк. 175]. Завдання було успішно виконано [162, арк. 348]. Свідчень про супротив місцевого населення у штаб полку не надходило.

М. Долгоруков, начальник над лівобережними козацькими полками, вимагав від командувачів козацьких полків негайно виконувати схожі запити місцевих органів правосуддя по наданню в їх розпорядження козацьких загонів для втілення рішень суду [174, арк. 63]. Розпорядження з'явились саме через те, що

командири козацьких підрозділів часто ігнорували подібні вимоги місцевої адміністрації. Це завдання ставилось на особовий склад лівобережних козацьких полків з моменту вступу на землі Північно-Західного краю у вересні 1831 р. і до закінчення виконання військових обов'язків у 1832 р. Влітку 1832 р. для козаків і офіцерів 6-го “Малоросійського” полку стягування податків з місцевого населення на території Мінської губернії було головним службовим завданням.

Зрозуміло, що виконання цього типу військового обов'язку створювало додаткову напругу, а то й ворожість корінних жителів сучасної Білорусі та Литви до козацтва Лівобережжя України. Не сприяла їй зменшенню і конфіскація в місцевого населення холодної та вогнепальної зброї козацькими командами. За звітами, вони конфіскували в місцевих більше 100 рушниць (на озброєнні в козаків не було жодної) та 50 пістолетів [174, арк. 179].

Однак найбільше напруження вносила відсутність нормального забезпечення продовольством і фуражем. Все це мали постачати з державних провіантських магазинів. Якщо козацькі команди були поза радіусом їх постачання, то мали право брати в місцевого населення все необхідне та видавати за це квитанції, а потім держава повинна була за них розплатитись. На практиці ця система не діяла: постачання з провіантських магазинів доставлялось вкрай рідко, а держава не розраховувалась з корінним жителями за харчування козаків.

Командир 1-го полку, майор М. Краснокутський рапортував, що його підопічні з 16 вересня по 10 жовтня 1831 р. не отримували продовольство [152, арк. 59]. Командир 3 ескадрону, 1-го полку, штаб-ротмістр Драгослав-Надточний скаржився, що з 1 березня 1832 по 20 червня 1832 він не отримував свічок і дров (для себе). Зрозуміло, що рядові чини цього підрозділу точно їх не отримували. Тому й виходило, що козаки часто забирали у місцевих жителів продовольство, фураж, дрова та свічки.

У серпні 1832 р. ревізор містечка Сцибли, Віленської губернії подав список конфіскованого майна козаками 1-го полку у місцевих жителів. У ньому фігурують продукти харчування, посуд і фураж [163, арк. 9]. Випадки

конфіскації продовольства та фуражу були буденним явищем. До честі командування слід віднести те, що воно всіляко забороняло вчиняти такі дії рядовому складу та виносили жорсткі дисциплінарні стягнення за вчинення позастатутних дій проти місцевого населення. Наприклад, 2-х козаків, за пограбування євреїв містечка Швекли, покарали двомастами ударами різок кожного [158, арк. 21]. Відсутність стабільного забезпечення підривало дисципліну серед козаків лівобережних полків і ускладнювало їх стосунки з місцевими жителями.

Непростим було питання з козацьким житлом. Під час походів вони розквартирувались у місцевих жителів. Після передислокації козаки брали у начальства того ж населеного пункту квитанцію, що ніяких протиправних дій не чинили та зайвого не брали. Такі документи про квартирування без претензій козаки отримували в кожному місті чи селі де зупинялись, що б потім до них не було жодних питань по вчиненню протизаконних дій. Однак зберіглась скарга єврейського кагалу містечка Тельгин на поручика Пирогова, що він силою змусив жителів містечка підписати квитанцію [166, арк. 23]. Така ж ситуація з примусовим підписанням квитанції зафіксована в м. Ліда вже з християнським населенням.

При передислокації козацьких полків корінні жителі повинні були надавати їм підводи. Процес мали контролювати місцеві чиновники (у тому числі брати в селян і містян транспортні засоби). Однак державні службовці відсторонились від нього і козаки самі брали вози, часто з перевищенням власних повноважень та застосуванням фізичної сили. Наприклад, городничий містечка Відзи намагався перешкодити козакам конфіскувати 11 возів, за що останні побили його нагайками [175, арк. 141].

Подібні випадки зустрічались і при квартируванні козаків у місцях формування. Влітку 1831 р. у Лубнах і Переяславі козаки вчиняли грабунки продовольства в місцевих жителів з нанесенням останнім побоїв [156, арк. 33]. Тобто, навряд чи нижні чини лівобережних козацьких полків вчиняли насильство проти місцевого населення з відчуття етнічної чи міжконфесійної

ненависті. Такі ситуації виникали через незадовільне забезпечення цих військових частин, і, напевно, з відчуття сили та всюдозволеності в колишніх землеробів, що отримали зброю.

Щодо втрат, як поніс особовий склад лівобережних козацьких полків, то в період перебування на театрі бойових дій у 1831-1832 рр. жоден козак не загинув під час виконання бойових завдань. Поранення отримали 12 козаків. Від хвороб зафіксовано 282 випадки смертей рядових та унтер-офіцерів. Особливого значні втрати були від епідемії холери влітку 1831 р. та взимку 1832 р.

Випадки конфліктів особового складу лівобережних козацьких полків з місцевим населенням свідчать, що їх перебування у Північно-Західному краї, разом з іншими військовими частинами, збільшувало навантаження на місцеве населення, яке змушене було їх утримувати. В умовах повернення контролю імперською адміністрацією над регіоном це було все менш доцільним. Тому начальство над “Малоросійськими” козацькими полками поступово відправляло їх в Полтавську та Чернігівську губернії й розформовувало. 3 листопада 1831 р. 3-й, 4-й, 5-й і 8-й полки отримали наказ повертатись до місць формування, а 19 січня 1831 р. М. Репнін дозволив особовому складу піти в тимчасові відпустки [340, с. 108]. 6-й і 7-й полки в липні 1832 р. вирушили назад у Чернігівську губернію.

1-й і 2-й лівобережні козацькі полки, указом воєнного міністра від 14 вересня 1832 р., переходили у відомство міністерства фінансів для посилення загонів митної варти. Причиною переходу до штату міністерства фінансів був некомплект особового складу прикордонників (пункт 1-й указу) та досвід аналогічної служби в козаків “малоросійських” полків. Там же зазначалось, що шляхом переходу лівобережних козацьких полків буде ліквідовано не тільки нестачу 628 осіб особового складу, відповідно до штатного числа, а й міністерство фінансів матиме на довгий час понадштатних осіб в резерві [219, с. 601].

У ряди прикордонників зараховувались не тільки рядові діючих ескадронів, а й резервних, що були розпушені по домівках у 1831 р. Всього до лав митної варти мали перейти 2064 козаки з Полтавської губернії [219, с. 602]. Ними доукомплектували загони прикордонників у Скулянському, Ізмаїльському, Радзивилівському та Юрбурзькому округах. Термін їх служби був вже 15 років (а не 25) з моменту вступу в козацькі полки.

12 жовтня 1832 р. начальник генерального штабу О. Чернишов підписав положення про долю решти козацьких полків [146, арк. 1]. Рядовий склад 3-го, 4-го, 5-го та 8-го полків переходив у склад інших кавалерійських частин. Усі козаки, що були вищі за 2 аршини та 9 вершків (182 см.) поповнювали гвардійські полки, а вищі 2 аршин та 7 вершків (172 см.) - кірасирські. Решта козаків перейшли до складу 1-ї драгунської, 1-ї, 3-ї, 4-ї та 5-ї уланських дивізій. Всього до складу інших кавалерійських частин перевели 2192 козака.

Саме при розподілі козаків по кавалерійських частинах і стався випадок, описаний етнографом М. Номисом, який був свідком тих подій. М. Рєпнін задав питання козаку, де він бажає продовжити службу. На що отримав відповідь: "... в козаках хочу служити" [307, с. 160]. Цей епізод свідчить, що козацтво Лівобережжя України продовжувало усвідомлювати себе як представників окремого військового стану і через 50 років після ліквідації Гетьманщини. Крім того, ця фраза характеризувала бажання козаків нести військову службу тільки в періоди необхідності, а не виставляти щорічно рекрутів.

Рядовий склад 6-го та 7-го козацьких полків відправили на Кавказьку лінію. Офіцери вступали в це з'єднання за бажанням. На базі цих двох полків були створені 1-й і 2-й "Малоросійські" козацькі полки у складі Кавказького козацького лінійного війська. У 1845 р. вони були перейменовані у 1-й і 2-й Владикавказькі лінійні козацькі полки. Вихідці з Чернігівської губернії заснували в Терській області станиці Архонську, Ардонську, Пришибську й Урухську та заселили ще 5 станиць. Таким чином, козаки з Лівобережжя України вкотре стали інструментом колоніальної політики російського уряду.

Вони брали участь у заселенні та встановленні імперської влади в Північнокавказькому регіоні [267, с. 105].

За формування восьми лівобережних полків козацтво Полтавської та Чернігівської губерній отримало ряд суттєвих поступок від уряду, про які написано у другому розділі цієї роботи. Діяльність козацьких полків у 1831-1832 рр. могла б призвести і до більш серйозних змін у становищі козацтва Полтавської та Чернігівської губерній, ніж зменшення податкових платежів та списання недоїмок. Зокрема, М. Рєпнін розробив проект перетворення козацтва Лівобережжя України на постійне військо. Він з'явився ще 4 жовтня 1831 р., коли козацькі полки перебували в Північно-Західному краю. Головним аргументом на користь створення постійно діючого війська з козацтва Лівобережжя України була противага польському національно-визвольному рухові [237, с. 193]. Крім аргументів на користь проекту були зрозумілі і його ризики – півмільйонний прошарок населення, організований за принципами козацького війська міг пригадати, що він не завжди підкорявся імператору, а мав колись і власну державу.

У 30-х рр. ХІХ ст. навпаки йшов процес централізації держави та поширення єдиних правил для всіх регіонів імперії. Виразником цих принципів був проект С. М. Кочубея. Він пропонував створити з козацтва Лівобережжя України різного типу легко кавалерійські полки за принципом регулярних. Причому, вони в будь-якому разі не мали носити назву “козацькі”, оскільки вже вона сама підкреслювала окремішність Лівобережжя України від решти імперії як в питанні історичного досвіду, так і тогочасного суспільного укладу. Необхідність створення з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній регулярних полків обумовлювалась військовою користю для держави [1, арк. 5].

Напевно, свій проект С. Кочубей написав заради нейтралізації пропозицій М. Рєпніна. У будь-якому випадку, його думки були ближчими тогочасним російським високопосадовцям, оскільки ряд інших пунктів його проекту,

зокрема ті, що стосувалися скасування місцевого судочинства та дії Магдебурзького права, незабаром були втілені у життя.

Отже, уряд Російської імперії, створивши у 1831 р. з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній 8 кавалерійських полків продемонстрував, що розглядав їх як найближчий резерв армії в умовах боротьби з польським повстанським рухом. Звернення саме до козацтва Лівобережжя України обумовлювалось тим, що серед вищих урядовців побутувала думка про козаків, як осіб, що раніше належали до військового стану і ще пам'ятають про це. Вагомим аргументом був позитивний досвід формування аналогічних з'єднань у 1812 р. і можливість спекулювати над "образом ворога" для козаків в обличчі польських повстанців. Козацтво ж поставилось до формування 8 полків як до виконання своєї повинності перед державою. Також, вони розраховували на скасування рекрутської повинності та повернення до несення військової служби на іррегулярних засадах. Козацькі полки успішно виконували функції внутрішніх та прикордонних військ і сприяли відновленню порядку, що існував у Північно-Західному краю до 1831 р. Досвід створення та діяльності лівобережних козацьких полків у 1831-1832 рр. не минув даремно і уряд знову відновить їх через два десятиліття.

4.3. Кінні козацькі полки з Лівобережжя України у Кримській війні 1853 - 1856 рр.

Кожна війна, що велась на території європейської частини Російської імперії у XIX ст. змушувала її високопосадовців формувати з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній іррегулярні з'єднання. Не стала винятком і Кримська (Східна) війна 1853 – 1856 рр., у ході якої уряд втретє вдався до організації з козацтва Лівобережжя України однойменних полків.

Організація козацького ополчення відбувалась в рамках загальнодержавного заходу з швидкого збільшення чисельності та боєздатності армії – створення Державного рухомого ополчення. Причина його формування та ж, що і у

попередніх випадках – неможливість в умовах рекрутської системи комплектування армії швидко збільшити її чисельність [258, с. 36]. Наприклад, козацтво Лівобережжя України зобов'язувалось раз на два роки виставляти 8 осіб з тисячі в рекрути на 20 років служби, останні 5 з яких вони знаходились у резерві [212, с. 49]. У той час як до лівобережних полків вступали 12 чоловік з тисячі до закінчення війни [196, с. 320]. Тобто, створення козацьких полків давало можливість призвати втричі більше осіб на військову службу в порівнянні з рекрутським набором. Крім того, уряд уже мав позитивний досвід формування козацьких загонів з Лівобережжя України в 1812 і 1831 рр. Розвиток бойових дій безпосередньо підштовхнув високопосадовців піти на створення Державного ополчення та козацьких полків як його складової.

На початку 1855 р. військово-оперативна ситуація на всіх театрах війни, в тому числі на Кримському півострові, складалась не на користь російської армії. Англо-французькі війська вели облогу Севастополя, російські ж безуспішно намагались деблокувати головну військову базу Чорноморського флоту. Російська армія відчувала постійну нестачу рядового складу і Державне ополчення мало ліквідувати її. Наближалась епоха масових армій, що комплектувались на основі загальної військової повинності. Державному ополченню 1855 р. судилось стати останнім масовим ополченням в історії Російської імперії.

Наказ про створення “Державного рухомого ополчення” був опублікований 29 січня 1855 р. [195, с. 86]. Фраза “рухоме ополчення (подвижное ополчение)” означала, що воно створювалось не лише для місцевої самооборони, а й для використання поза межами губерній, де вони формувались. Всього було сформовано 337 дружин Державного ополчення, у тому числі на території Полтавської та Чернігівської губерній 18 дружин (по 9 у кожній губернії) [328, с. 366].

7 травня 1855 р. вийшло положення про створення 6 “малоросійських” кінних козацьких полків, що входили до складу Державного ополчення [196, с. 320]. Один козацький полк, згідно штатного розпису, чисельно не набагато

перевищував одну ополченську дружину – 1083 особи проти 1069 відповідно. Виникає логічне питання, чому уряд не створив ще 6 дружин Державного ополчення в 2-х губерніях, що були ядром колишньої Гетьманщини, а пішов на формування козацьких полків, рядовий склад яких комплектувався виключно з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній. На нашу думку, логічним поясненням цього було звернення уряду до пам'яті про Гетьманщину та козацьке військо серед нащадків титульної верстви населення Лівобережжя України, заради мобілізації козацьких мас для служби на благо імперії. Тобто, створення козацьких військових підрозділів здійснювалось з урахуванням місцевих традицій за допомогою експлуатації місцевих уявлень про козацькі часи та їх військові звичаї.

Додатковим підтвердженням цього є назви підрозділів: звичайний загін Державного рухомого ополчення називався дружина, кожна з яких поділялась на 4 роти [195, с. 87]. Натомість козацькі підрозділи називались полками та поділялись на 7 сотень [196, с. 321]. Тобто, уряд апелював до давньої козацької традиції назв військових загонів. Нагадаємо, що тимчасові військові з'єднання з козацтва Лівобережжя України 1831 р. носили загальноармійські кавалерійські назви - полки та ескадрони.

Разом з тим, тогочасні козацькі підрозділи Російської імперії також поділялись на полки та сотні. Тільки їхній штат не передбачав 7-ї резервної сотні. Молодший командний склад мав такі ж назви, як в інших іррегулярних військах імперії - старші та молодші урядники. Але назви офіцерських посад були взяті з регулярних частин. Тобто, модель організації лівобережних кінних козацьких полків була взята з тогочасних іррегулярних формувань Російської імперії, здійснювалась у межах загальнодержавного ополчення, однак базувалась на місцевих традиціях.

На час виходу указу про створення шести козацьких полків оперативна ситуація для російської армії продовжувала погіршуватись. У лютому 1855 р. російські війська зробили невдалу спробу захопити Євпаторію, у березні союзні

війська вчинили друге бомбардування Севастополя, а 12 травня 1855 р. десант з англійського флоту зайняв Керч.

Ось чому створення лівобережних кінних козацьких полків носило поспішний характер. Воно розпочалось у червні 1855 р., супроводжувалось масою проблем і закінчилось лише в середині жовтня 1855 р. Труднощі були викликані бідністю місцевого населення та відсутністю реальних заохочень для козацьких громад, що могли б викликати в них ентузіазм і додаткові стимули для вступу чи пожертвувань на козацьке ополчення.

Принагідно зазначимо, що українські кінні козацькі полки одразу створювались як тимчасові, з умовою, що будуть розформовані після закінчення війни як і Державне рухоме ополчення. Цього разу, на відмінну від практики формування козацьких полків у 1812 і 1831 рр., жодних обіцянок щодо організації з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній постійно діючого війська імперські чиновники не давали.

Перші 4 полки формувались на території Полтавської губернії та називались відповідно полтавські козацькі. 5-й і 6-й полки формувались на території Чернігівської губернії та носили назву чернігівські козацькі полки [196, с. 320]. 15 червня 1855 р. представники дворянства вищезгаданих губерній зібралось для обрання командного складу цього військового підрозділу [205, с. 198]. Система була налагоджена і до нього були обрані офіцери у відставці та діючі чиновники.

Набір рядового складу, що комплектувався майже повністю з козацтва Лівобережжя України, закінчився в середині липня 1855 р. [89, арк. 25]. На початку серпня 1855 р. у розташування кожного з шести полків прибуло по 110 унтер-офіцерів і рядових з діючих та відставних військових для допомоги в організації частин і навчанні нижніх козацьких чинів. Це було новацією, в порівнянні з козацькими полками 1812 і 1831 рр. Тоді професійні військові не залучались для навчання козаків. Завдяки цьому передбачалось суттєво підвищити боєздатність підрозділів.

Відбір коней і прийом 6-місячного запасу фуражу для них вдалося закінчити до кінця серпня 1855 р. Відповідальність за їх постачання покладалася на дворянство Полтавської та Чернігівської губерній. Більшість озброєння (шаблі, козацькі піки, пістолети і патрони) надійшло з Київського та Московського арсеналів. Вона надійшла до місць формування полків у кінці серпня 1855 р. Лише для 4-го полку пістолети доставили з нижньоновгородського арсеналу в середині жовтня [126, арк. 6].

Багато проблем виникало при постачанні обмундирування рядовому складу. За наказом про формування полків, забезпечення уніформою здійснювалось за рахунок козацьких громад, дворян регіону та Державного земського збору [196, с. 322]. Козацькі товариства повинні були забезпечити кожного воїна трьома сорочками, що вони одразу й зробили та сплатити в місцеві казначейства гроші на пошиття решти обмундирування – шапок, кашкетів, кушаків (поясів), краваток, напівкафтанів, шаровар і шинелей [94, арк. 34]. Виготовленням уніформи займались підрядчики або запрошені місцевими властями ремісники (в залежності від повіту). На цьому етапі виникли найбільші труднощі. Так, командир 6-го полку, полковник В. Уманець скаржився генерал-губернатору С. Кокошкіну, начальнику над шістьма лівобережними кінно-козацькими полками до їх відправки на театр бойових дій, що 2 липня 1855 р. 11 найнятих шевців з Новгород-Сіверського повіту втекли [145, арк. 48]. Аналогічна ситуація склалась у вересні 1855 р., коли втекли ще 25 шевців [144, арк. 164]. Більшість звітів про завершення комплектування обмундируванням особового складу надійшли лише в середині жовтня 1855 р.

Разом з тим, створення козацьких полків зачепило значно більше коло осіб в регіоні, ніж 6500 козаків, членів їх сімей і декілька сотень дворян. Була мобілізована значна кількість ремісників регіону, активно залучались місцеві купці та міщани для забезпечення особового складу полків обмундируванням. Державні селяни та козаки забезпечували особовий склад квартирами до початку походу й возами під час маршів по території Полтавської та Чернігівської губерній.

Щодо самого обмундирування, то його досить добре описав В. Задунайський і зупиняється на цьому детальніше не має потреби [271, с. 24]. Слід лише зазначити, що незважаючи на ретельно прописані стандарти уніформи та звіти командирів козацьких підрозділів про повне забезпечення нею рядового складу, реалії були інші. Наприклад, командир 4-го полку, підполковник С. Мальований 13 листопада 1855 р. занотовував, що рядові його частини несуть службу у власних шароварах [122, арк. 45]. Взимку козаки отримали дозвіл носити домашні кожухи. Також, козакам дозволялось носити свої звичні зачіски, вуса та бороди (якщо носять). Тобто, не завжди в рядовому лівобережних козацьких полків можна було впізнати військового.

З 29 жовтня по 9 листопада 1855 р. полки отримали свої знамена. Від цього моменту можна вести їх відлік як бойових частин. Після закінчення процесу формування (принаймні на папері) вони ще певний період часу знаходились у місцях звичної дислокації, поки кожен з них не отримав власні завдання. 6 лівобережних козацьких полків не об'єднувались у більше з'єднання та несли службу окремо. У тактичному плані це давало можливість більшої мобільності підрозділів, адже полк більш маневрена структура, ніж, наприклад дивізія. У стратегічному ж плані це не давало можливість створювати відчуття корпоративної єдності серед козацтва. Створення козацького корпусу додатково підкреслювало б окремішність укладу цього регіону та слугувало б нагадуванням про існування Гетьманщини.

26 листопада 1855 Олександр II віддав наказ 1-му та 2-му полтавським кінним козацьким полкам виступити в Санкт-Петербург [92, арк. 1]. Початок маршу – 8 грудня 1855 р. для 1-го полку та 9 грудня 1855 р. для 2-го полку. За цим же наказом 5-й полк 1 грудня, а 6-й 2 грудня 1855 р. мали розпочати марш на Гельсінгфорс (сучасне м. Гельсінкі). Як засвідчують джерела, козацькі полки виступили в зазначені дні.

На той час – кінець листопада - початок грудня 1855 р. – активні бойові дії припинились. Росія досягла тактичного успіху на Кавказі, однак зазнала стратегічної поразки в Криму, що змусило її попросити перемир'я. Бойові дії в

басейні Балтійського моря з липня 1855 р. не велись. Усі сторони конфлікту готувались до початку мирних переговорів. Нагальної потреби у здійсненні козацькими полками трьох місячного маршу взимку, заради підсилення військ на балтійському театрі бойових дій, не було. Взагалі для російського військового командування в Кримській війні досить характерними були рішення щодо направлення дружин ополчення в губернії, віддалені від місць формування. Так, смоленські дружини діяли в Бессарабії, ополчення з Калузької та Тульської губерній - у Криму, а володимирські дружини - на Волині [328, с. 360].

Можна погодитись з думкою Ф. Стоянова про те, що 1-й і 2-й полтавські та 1-й і 2-й чернігівські полки відправлялись у Санкт-Петербург і Гельсінгфорс, щоб виконувати функції поліції та підтримувати порядок на східному узбережжі Балтійського моря [340, с. 159]. Однак не виключено, що лівобережні козацькі полки відправлялись у вказаний регіон для посилення угруповання військ, які прикривали столицю на випадок десантної операції англо-французьких військ.

Маршрут їх руху пролягав через міста Орел, Тула, Москва та Новгород. 12 березня 1856 р. 2 полтавські полки прибули в передмістя Санкт-Петербургу Гатчину. 5-й і 6-й полки рухались через територію сучасної Білорусі. З 20 січня по 20 люте 1856 р. вони призупинили марш і розквартирувались в м. Опочка Псковської губернії, а потім отримали наказ рухатись до столиці [142, арк. 31]. Паралельно проходили останні засідання Паризького конгресу з вироблення умов миру, а 18 березня 1856 р. він був підписаний.

19 березня 1856 р імператор особисто провів огляд особового складу 5-го та 6-го чернігівських, а 28 березня 1-го і 2-го полтавських козацьких полків та залишився задоволеним їх підготовкою (джерела не уточняють якою саме, напевно стройовою). Після проведення імператорського огляду полки отримали наказ повертатись до місць формування. 29 березня 1856 р. їм було наказано здати знамена в московський арсенал [92, арк. 94]. З цього моменту вони переставали вважатись бойовими частинами. 26 червня 1855 р. особовий склад

1-го та 2-го полтавських козацьких полків повернувся до місць формування [102, арк. 1].

16 січня 1855 р. 3-й і 4-й полтавські козацькі отримали наказ готуватися до виступу в похід 1 березня 1855 р. у м. Миколаїв. Однак 25 лютого 1856 р. командувач Південною армією наказав 3-му полку рухатись в с. Єдінци Бессарабської губернії для проведення ротації 38-го Донського полку полковника Желтожнікова. З прибуттям до зазначеного населеного пункту полк мав зайняти лінію прикордонних постів по р. Прут від м. Хотин до с. Костомари. Полк виступив згідно наказу - 1 березня 1856 р. і рухався зазначеним маршрутом. 24 березня 1856 р., дійшовши до м. Брацлава, Подільської губернії полк отримав наказ повертатись назад у місця формування в м. Лубни. 24 квітня полк прибув у район постійної дислокації [118, арк. 12]. 7 травня 1856 р. рядовий склад 3-го полку був розпущений по домівках "... для устранения излишней издержки казны на содержание их" [119, арк. 12].

4-й Полтавський козацький полк був єдиним з шести полків, що не був відправлений до окраїн Російської імперії та залишився у місці формування в Миргородському повіті. Частина особового складу підрозділу використали для відновлення порядку в с. Ждани та хуторі Закроєвщина Лохвицького повіту. Жителі цих населених пунктів, після смерті поміщика Савіцького, відмовились підкорятись опікуну сім'ї, князю Орбельянову та працювати в його господарстві. 9 квітня 2-й дивізіон полку чисельністю 200 козаків під командуванням ротмістра Рудавського зайняв с. Ждани, а 50 козаків – Закроєвщину [340, с. 164]. Однак селяни порозумілись з Орбельяновим ще до вступу козаків у згадані населені пункти. Як наслідок, козакам не довелося застосовувати проти них силу. 2 травня 1856 р. козацький загін був виведений з с. Ждани. Цей факт свідчить, що влада мала плани по залученню козаків до проведення каральних операцій проти місцевого населення заради відновлення традиційного порядку та законності, тобто використання в якості внутрішніх військ.

Чисельність і склад лівобережних козацьких полків були прописані в наказі про їх формування. Особовий склад мав нараховувати 6498 осіб – по 1083 особи в полку. Цими ж даними оперують Ф. Стоянов і В. Задунайський. Натомість, Т. Литвин у своїх підрахунках чисельності особового складу не згадує офіцерів полків [288, с. 159]. На нашу думку, доцільно також урахувати й непрописаних в наказі кадрових унтер-офіцерів і рядових – по 110 осіб в полку. Разом з ними чисельність стройових та нестройових чинів шести полків становить 7158 осіб. Ця кількість ніколи не була сталою (докладніше у додатку И). Вона постійно змінювалась через різного роду втрати (смерть, дезертирство та ін.). Незважаючи на те, що кількість козацьких полків у 1855-1856 рр. була на 2 меншою, ніж у 1831 р., чисельність особового складу була більшою на півтори тисячі, що зумовлювалось розширенням штату полків.

6 козацьких полків здійснювали марші до місць виконання можливих бойових завдань окремими загонами: 1-й і 2-й; 5-й і 6-й; 3-й полк. Тому підрахунки доцільно проводити на конкретну дату, а з 1 грудня 1855 р. і для кожного підрозділу, що знаходився на марші чи в місці постійного розташування. Обчислення здійснювались на основі щомісячних рапортів командирів полків про стан ввірених їм підрозділів. Вони велись у кращому випадку з жовтня 1855 р. (в 4-му полку), а в більшості полків з листопада. Про чисельність особового складу 7158 осіб можна говорити лише для початку серпня 1855 р., коли козаки, військові та дворяни були тільки прийняті на всі штатні посади.

На 1 листопада 1855 р. особовий склад лівобережних кінних козацьких полків нараховував 6846 осіб. У грудні цього ж року в складі 4-х полків, що виступили в похід, було 3802 офіцерів і козаків. На середину березня 1855 р. до Санкт-Петербургу дійшли 3485 осіб, а решта загинули від хвороб і нещасних випадків, втекли або ж залишились у шпиталях. 3-й Полтавський козацький полк, виступивши в похід 1 березня 1855 р., нараховував 930 осіб. Через півтора місяці з маршу повернулось 913 осіб [117, арк. 43-44].

Оскільки особовий склад полтавських і чернігівських козацьких полків не брав безпосередньої участі в бойових діях, то втрати вони несли здебільшого від переохолодження, хвороб, дезертирства та нещасних випадків. Дані про кількість померлих осіб збереглися не по кожному з полків. Вони дають змогу побачити масштаби явищ, однак не дозволяють вказати точну кількість вищезгаданих категорій. У 1-му Полтавському козацькому полку до 11 грудня 1855 р. (дата виступу з Полтавській губернії) померло 20 осіб, з них 10 від холери. Під час маршу загинуло 25 осіб і 32 залишились у шпиталях [93, арк. 4]. У 2-му Полтавському полку за час перебування у поході взимку 1855 - навесні 1856 рр. загинуло 35 рядових [105, арк. 81]. У 3-му полку в період перебування у місцях формування з 11 липня 1855 р. по 24 люте 1856 р. загинуло 54 особи [115, арк. 26]. У 4-му полку, за увесь період його існування з липня 1855 р. по травень 1856 р., загинуло 20 осіб, з них 15 у 1856 р. [135, арк. 350].

З наведених даних видно, що епідемічні хвороби зачепили козацькі полки частково та не вплинули на їх боєздатність. Порівняно незначна кількість смертей по відношенню до загальної чисельності особового складу – близько 5%, була рідкісним явищем для тих часів. Так, Н. Смолін, аналізуючи втрати Державного рухомого ополчення, говорить про десятки тисяч смертей від захворювань [328, с. 327], тобто не менше ніж 10% особового складу.

Можливо, відносно незначна кількість небойових втрат у козацьких полках була пов'язана з увагою офіцерів до побутових умов рядового складу. Так, командир 2-го Полтавського полку, підполковник, граф Г. Строганов ще в липні 1855 р. заборонив своїм підлеглим спати на відкритому повітрі, виходити на навчання натще серце та вживати у великій кількості алкогольні напої [105, арк. 58]. Командир 4-го полку, підполковник С. Мальований суворо застерігав підпорядкованих йому людей не вживати недозрілі та гнилі овочі й фрукти [121, арк. 17]. Дислокація особового складу полків упродовж більшості часу їх існування в місцях формування дозволила козацьким громадам належним

чином забезпечувати їх продовольством, що і призвело до порівняно меншої кількості небойових втрат.

Щодо явища дезертирство, то в 1-му Полтавському козацькому полку за 1855 р. вчинено 12 актів дезертирства [93, арк. 8], в 2-му - 13, в 4-му - 15, в 5-му і 6-му по 5. Тобто, дезертирство серед особового складу лівобережних кінних козацьких полків було явищем досить рідкісним, а кількість самих дезертирів була в районі 1% особового складу.

Незважаючи на те, що козацькі полки не брали участі в бойових діях, вони суттєво впливали на суспільну свідомість, створюючи ілюзію серед частини населення Полтавської та Чернігівської губерній про престиж козацтва в імперії та велич держави. У першу чергу це робилось шляхом проведення парадів. Так, особовий склад 4-го полку з липня по грудень 1855 р. 2 рази проходив святковим маршем через Полтаву [232, с. 384], [89, арк. 27]. У перші чотири місяці 1856 р. силами офіцерів та козаків цього полку було проведено ще 5 парадів. Вони організовувались з нагоди нового року [121, арк. 50], Різдва Христового [121, арк. 52], взяття фортеці Карс [134, арк. 1], сходження на престол Олександра II [134, арк. 14] і тезоіменитства великої княгині Олександри [134, арк. 25].

Однак рядовий склад козацьких полків не створював для себе ілюзій щодо імперської величі. Це засвідчує, наприклад, той факт, що жоден козак 4-го полку не захотів служити в російській армії після їх розформування, коли з'явилась можливість повернутись додому [136, арк. 130].

Доля лівобережних козацьких полків подібна до долі Державного рухомого ополчення. 5 квітня 1856 р. вийшов указ про розпуск ополчення та козацьких полків у тому числі. На той час 5 з 6 полків перебували на марші, тому їх розформування затяглося до липня 1856 р. Рядовий і офіцерський склад повертався в свої домівки, а кадрові військові до своїх частин. Майно полків було продано через аукціон. Козакам дозволили залишити собі уніформу. Жодних поступок у сфері оподаткування чи виконання повинностей козацькі

громади не отримали, як, наприклад, у 1812 чи 1831 рр. З іншого боку, представники владних органів цього й не обіцяли.

Отже, російський уряд вкотре використав пам'ять козацтва Полтавської та Чернігівської губерній про часи Гетьманщини, щоб у скрутний для держави час мобілізувати їх на службу імперії. Однак створені тут козацькі полки не брали участі в зіткненнях з противником, бо прибули на театр бойових дій у момент, коли там закінчились військові операції. Їх розформували після офіційного закінчення Кримської війни та розпуску Державного рухомого ополчення, складовою частиною якого вони були. Козацьким полкам з Полтавської та Чернігівської губернії 1855-1856 рр. не судилось стати останніми в історії козацьких ополчень з Лівобережжя України в ХІХ ст. Не мине й десятиліття як деякі козаки з розформованих полків знову вступлять у нове козацьке ополчення.

4.4. Залучення лівобережних кінних козацьких полків до боротьби з польським Січнеvim повстанням 1863 – 1864 рр.

У 1863 р. уряд вчетверте у ХІХ ст. звертається до практики формування з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній допоміжних військових підрозділів. Безпосереднім приводом до цього став збройний виступ поляків у 1863 р., що в історіографії отримав назву “Січневе повстання”.

Ситуація в Царстві Польському почала загострюватись ще з 1860 р. Протягом наступних двох років криза тільки посилювалась і призвела до польського національно-визвольного повстання, що розпочалось 22 січня 1863 р. [298, с. 159]. Повстання швидко поширилось на всі 8 губерній намісництва. У лютому 1863 р. повстанський рух поширився на Литву, а в березні цього ж року на Білорусь [298, с. 189], що в діловодстві імперської адміністрації носили назву “Північно-Західний край”.

За характером ведення бойових дій Січневе повстання 1863 р. значно відрізнялось від попереднього Листопадового польського повстання 1830-

1831 рр. У 1831 р. провідники польського національно-визвольного руху не цурались вступати у відкритий бій з основними силами російської армії і протягом короткого часу зайняли всю територію Царства Польського. Проте, в сутичках з кількісно переважаючим противником швидко зазнали поразки. У 1863 р. очільники польського повстання використали іншу тактику: розуміючи свою неспроможність у відкритому бою перемогти значно сильнішу армію Російської імперії, вони вдалися до партизанської тактики ведення війни, розраховуючи на військове втручання Англії та Франції й залучення широких верств населення, у першу чергу селянства, до повстання.

Польські інсургенти, застосовуючи партизанську тактику ведення війни та через перебування у всіх великих містах російських гарнізонів, не змогли зайняти жодного губерньського міста. Повітові ж центри утримувались ними лише протягом коротких часових проміжків. Проте, їм вдавалось контролювати значні сільські території в Привісельському та Північно-Західному краях.

У квітні 1863 р. повстання поширилось на Правобережну Україну. 26 квітня 1863 р. сформований у Києві загін з 400 повстанців на чолі з Р. Ольшанським виступив у напрямку населених пунктів Біличі та Бородянка [293, с. 180]. З цих подій розпочалось повстання в регіоні. Загальне керівництво над повстанням у цьому регіоні взяв на себе Е. Ружицький.

Повстанці продовжували діяти невеликими загонами, плануючи залучити до своїх лав селянство регіону. Однак ці розрахунки не справилились. Сили інсургентів були ліквідовані військами царської армії. Остання сутичка сталась 19 червня 1863 біля Радзивилова, Кременецького повіту, де з'єднання поляків зазнало поразки та відступило на територію Австрійської імперії [293, с. 203].

Реагуючи на партизанську тактику польських повстанців щодо ведення війни, уряд різними шляхами збільшував чисельність армії, оскільки для контролю сільських округ - основного ареалу діяльності повстання, потрібна була значна кількість війська. У першу чергу був проведений досить масовий рекрутський набір [340, арк. 166]. Також, уряд перехопив ініціативу в польських повстанців у намаганні залучити селянство на свій бік і з 24 квітня

1863 р. починає формувати озброєні караули з селян [293, с. 205]. У решті-решт, уряд знову звертається до козацтва Лівобережжя України та формує з них 3 легкокінні полки. Указ про їх створення виходить 24 травня 1863 р. [198, с. 495].

На момент виходу указу про створення з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній 3-х полків польські повстанські загони на Правобережжі України ще продовжували діяти. У згаданому указі в пункті 1 вказано, що полки створені для охорони прикордонних районів Полтавської та Чернігівської губерній, а у випадку необхідності для дій в інших губерніях. У 8-му параграфі наказу “О назначении полков”, у пункті 31 повторно зазначалось, що: “Малороссийские конные полки предназначаются для употребления преимущественно в своих губерниях...” [198, с. 498]. З цих слів стає зрозуміло, що початково уряд боявся поширення повстання на Лівобережжя України, а козацькі загони створювали для недопущення поширення виступу поляків на територію Полтавської та Чернігівської губерній. Звичайно, можливість їх використання в інших губерніях, для боротьби з повстанцями, не виключалась.

Створення лівобережних козацьких полків у XIX ст. було традиційним способом посилення боєздатності армії. Залучення вихідців з козацького стану Полтавської та Чернігівської губерній до війська саме шляхом створення “малоросійських” кінних козацьких полків у 1863 р., а не, наприклад рекрутського набору, робилось з декількох причин. По-перше, за плечима уряду були три успішні випадки формування тимчасових козацьких полків з нащадків титульного стану колишньої Гетьманщини у 1812, 1831 та 1855 рр.

По-друге, в п. 1 наказу про створення одразу зазначалось, що козаки призиваються до зброї тимчасово. По закінченню необхідності вони мали повернутись у свої домівки (п. 32). Таким чином, можна було мобілізувати козацькі маси лише на потрібний період, не створювати додаткового незадоволення рекрутським набором і не відривати найпрацездатніший прошарок населення надовго від їхніх господарств.

По-третє, залучення козацтва на військову службу, шляхом створення однойменних полків дозволяло апелювати до історичної пам'яті про часи минулої слави їх предків. Крім того, противник був дуже підходящим для маніпулювання, використання стереотипів і створення з нього одвічного ворога козацтва. Усі ці ідеологічні фактори використовувались з метою мобілізації козацьких мас у новосформоване з'єднання.

Свідчення намагань створити з учасників польського національно-визвольного руху “образ ворога” для козацтва знаходимо у виступі священника Г. Субботина перед новонабраними козаками с. Ніконовки 21 липня 1863 р. Варто зазначити, що в умовах відсутності в штаті козацьких полків офіцерів по роботі з особовим складом часто саме на священників лягала відповідальність по вихованню в козаків патріотизму, високої моральності та формуванню “образу ворога” або, виражаючись сучасною термінологією, морально-психологічного забезпечення рядового складу.

Повертаючись до згаданого виступу слід наголосити, що козаки зображались у ролі захисників, а поляки - непокірних бунтівників [241, с. 259]. Далі зазначалось, що козаки повинні стати на захист своєї свободи, честі та майна на які посягають повстанці. Також, згадувались перемоги запорожців – славних предків козаків [241, с. 260]. Так духовенство, стоячи на службі держави, формувало “образ ворога” для козаків в обличчі польських повстанців. Риторика схожа до промов М. Рєпніна тридцятирічної давнини перед козаками. До честі Г. Субботина слід віднести те, що він прививав козакам правила “чесної війни”: не чіпати дітей, жінок і беззбройних, не грабувати місцеве населення, не зловживати алкоголем [241, с. 261].

У виступі ж священника М. Терлецького перед звичайними рекрутами, набраними з Полтавської губернії в січні 1863 р., згадувалось тільки про те, що воєнна служба є необхідною для існування держави і без військових не могло б бути мирного життя для решти населення [242, с. 215]. У промові не згадувалось, що рекрути мають стати на захист своєї свободи, честі та майна проти бунтівних поляків.

На відмінну від попередніх трьох випадків формування козацьких полків, у 1863 р. створенням “малоросійських” козацьких полків займалось Міністерство державного майна та його місцеві осередки – губернські палати, оскільки посада генерал-губернатора була ліквідована в 1856 р. [340, с. 168]. Відповідно, міністр державного майна А. Зельоний був начальником над цим трьохполковим з’єднанням на час їх формування. Його доповідь імператору лягла в основу положення про створення лівобережних козацьких полків. Він сформував цілі та характер майбутнього використання лівобережних козацьких полків і виклав їх у листі до командира 1-го Полтавського полку, полковника А. Кардашевського 20 липня 1864 р. [6, арк. 24].

Причиною створення козацьких полків, за словами А. Зельоного, були “... безпорядки, возникшие в Западных губерниях” [6, арк. 25], тобто повстання поляків. Для їх ліквідації уряд вдався до особливих заходів - створення озброєних караулів з селян як у Західних (сучасні Литва, Білорусь і Правобережна Україна), так і в суміжних губерніях. Сільське населення Полтавської та Чернігівської губерній переважно складається з козаків, що не раз призивались в надзвичайних умовах до зброї, тому ідеально підходило для цього заходу (за словами міністра). Так як використання козацьких полків мало б обмежитись місцями формування, то й самому ополченню було надано характер озброєної сільської варти, тільки сформованої більш правильно і в більшій кількості [6, арк. 26].

Оскільки лівобережні козацькі полки розглядались як покращена версія сільських караулів, то варто сказати декілька слів, що ж собою являв цей тип ополчення. Як уже зазначалось вище, указ про їх створення вийшов 24 квітня 1863 р. Один загін мав нараховувати від 50 до 100 осіб. Керували ними місцеві поліцейські чиновники. Вогнепальну зброю отримували тільки десятники та сотники. Основна маса ополченців була озброєна сокирами й косами та не мала єдиної уніформи. Вони організовували застави на дорогах, патрулювали сільські округи та проводили розвідку [249, с. 110]. Однак тимчасові козацькі

підрозділи з Полтавської та Чернігівської губерній були значно краще організовані, ніж сільські караули і були більш боєздатні.

Козацьке ополчення 1863 р. складалось з трьох полків: 1-го та 2-го полтавських і 1-го Чернігівського (прив'язка нумерація полків до губернії, в якій вони створювались, використовувалась і в козацькому ополченні 1855 р.). Кожен полк поділявся на 7 сотень: 6 діючих і 1 резервна. Кожна сотня ділилась на 4 взводи. Поділ був аналогічний з тим, що існував у лівобережних козацьких полках 1855-1856 рр. Слід зазначити, що це був історичний козацький поділ війська на полки та сотні. Така ж структура була в інших тогочасних іррегулярних козацьких формуваннях Російської імперії, крім наявності 7-ї резервної сотні [200, с. 548].

Порівнюючи далі накази про створення “малоросійських” кінних козацьких полків у 1855 та 1863 рр. знаходимо наступні аналогії: однакова кількість рядових козаків – по 125, приказних та урядників – по 8, поручиків чи корнетів – по 2 у сотні. В інших іррегулярних козацьких формуваннях кількість рядових у сотні була аналогічна, однак кількість інших молодших чинів та офіцерів відрізнялась: 9 урядників, 6 приказних і 1 офіцер. У двох козацьких ополченнях несуттєво відрізнялась тільки кількість нестройових чинів у полку – 52 у 1855 р. та 54 у 1863 р.

Також, знаходимо багато інших подібних положень у наказах про створення лівобережних козацьких полків 1855 і 1863 рр. Наприклад, під час перебування козаків в полках, громади, до яких вони належали, звільнялися від сплати за них податків. Рядовим дозволялось носити звичні зачіски та бороди. І останній, глобальний збіг: і у 1855, і в 1863 р. козацькі полки були складовими більш масштабних типів ополчення – “Державного ополчення” у 1855 р. та “сільських караулів” у 1863 р. Однак форма залучення козаків до них залишалась незмінною – кінні козацькі полки.

Суттєво відрізнялось лише озброєння: у 1863 р. козаки, вперше за чотири випадки формування з них ополчень у XIX ст., отримали рушниці [198, с. 496]. Шаблі та піки були традиційним елементом озброєння козака. Пістолями ж

тепер користувались тільки сурмачі та приказні. Все озброєння виділялось з державних арсеналів.

Порівняння двох указів про створення лівобережних кінних козацьких полків свідчить про те, що у 1863 р. чиновники Міністерства державного майна скористались вже напрацьованою у 1855 р. законодавчою базою. Попередній успішний досвід їх функціонування сприяв тому, що полтавські та чернігівські козацькі полки 1863 р. були повноцінним військовим утворенням, а не загонами сільських караулів, озброєних сокирами та косами, без офіцерів і військових традицій.

При дослідженні історії діяльності лівобережних козацьких полків у 1863-1864 рр. маємо деякі труднощі, пов'язані з тим, що документи канцелярії штабу 1-го Чернігівського козацького полку дійшли до нас частково. Однак документація штабів 1-го та 2-го полтавських козацьких полків представлена набагато краще і повніше. Тому, для дослідження різних аспектів життєдіяльності трьох лівобережних козацьких полків, скористаємось збереженими документами канцелярії штабів, їх порівнянням і проведенням між ними аналогій для визначення бойового шляху як 1-го та 2-го полтавських, так і 1-го Чернігівського козацького полку.

Приєм рядового складу відбувався протягом липня 1863 р. і закінчився 31 числа цього ж місяця, коли козаки були розподілені по сотнях [4, арк. 2]. Комплектація підрозділів здійснювалась, як і в попередніх випадках формування козацьких полків, за територіальним принципом. У наказі про створення полків наголошувалось, що б люди з однієї волості чи рекрутської дільниці були в тій же сотні (п. 14). Напевно, ця настанова була дана для посилення монолітності підрозділів.

Усі повіти Полтавської губернії були задіяні у поставці рядового складу до двох полтавських козацьких полків. 1-й Чернігівський полк комплектувався козаками з 7 повітів Чернігівської губернії: Кролевецького, Борзнянського, Козелецького, Ніжинського, Стародубського, Чернігівського та Глухівського. У цих повітах, крім останніх двох, відсоток козацького населення досягав 80 [340,

с. 231]. Також, вони межували з Полтавською губернією (крім Стародубського), що додавало новосформованим з'єднанням компактності в розташуванні та спрощувало постачання всім необхідним.

Київський арсенал забезпечив козаків зброєю. 16 серпня 1863 р. у розташування штабу 1-го Полтавського полку доставили 982 нарізні драгунські гвинтівки з штик-ножами і таку ж кількість шабель та списів [2, арк. 43]. Піки надійшли без ратищ. Останні були виготовлені місцевими підрядчиками-євреями лише в листопаді 1863 р. Для 1-го Чернігівського полку озброєння було готове повністю раніше, напевно на початок жовтня 1863 р., коли полк отримав наказ рухатись у Київський військовий округ. Для вироблення навичок користування вогнепальною зброєю кожен козак отримав по 10 патронів для тренувальних стрільб.

Факт наявності серед озброєння козаків гвинтівок був досить показовий. У попередніх козацьких ополченнях з вогнепальної зброї був тільки пістолет. У 1863 р. козаки отримали новітні нарізні гвинтівки, що почали з'являтися на озброєнні російської армії тільки в часи Кримської війни. Козаки практикувались у користуванні ними протягом чотирьох місяців, поки військовий міністр, за клопотанням штабу Київського воєнного округу, видав 28 грудня 1863 р. указ про заміну нарізних гвинтівок гладкоствольними [2, арк. 7]. Варто зазначити, що гладкоствольні гвинтівки поступались нарізним у дальності та точності стрільби в рази. Тобто, військове командування не планувало застосовувати лівобережні козацькі полки в сутичках з добре озброєним і навченим противником.

Інший показовий факт щодо ставлення вже цивільного начальства до формування “малоросійських” кінних козацьких полків стався 10 жовтня 1863 р. Управляючий Полтавською палатою державного майна Яковлев відповідав на скаргу командира 2-го Полтавського полку полковника Ф. Ерделі щодо неякісних кавалерійських сидл. Чиновник обґрунтовував свої дії так: “... и что само-собой разумеется, мне поручено формировать казачьи полки а не регулярные кавалерийские части” [16, арк. 91]. В іншому листі чиновник

ззначав, що козацькі полки, згідно указу по формування, становлять не більше ніж озброєну сільську варту та не можуть порівнюватись ні з регулярними кавалерійськими, ні з козачими полками [16, арк. 111]. Тому й питання про якісне обмундирування перед ним не ставити, мовляв користуйтеся тим, що дали. З двох вищезгаданих випадків можна зробити висновок, що військове та цивільне начальство полтавських і чернігівських козацьких полків не розглядало їх як серйозну військову силу. Наслідком такого підходу був залишковий принцип їх забезпечення.

Щодо обмундирування особового складу лівобережних козацьких полків, то в наказі про їх формування зазначалось, що особлива форма їм не надається. Це було пов'язано з тим, що загони сільської варту, складовою яких мали були козацькі полки, не мали своєї уніформи. Крім того, її відсутність дозволяла швидше сформувати козацьке ополчення та витратити на нього менше коштів. Також, козакам дозволялось не голоти бороди.

Початково виділяти козаків від звичайних селян мали погони з номером полку, чорні смушкові шапки, як у Новоросійського (Дунайського) козацького війська [5, арк. 3] з червоним шликом для 1-го Полтавського полку, світло-синім для 2-го Полтавського та світло-зеленим для 1-го Чернігівського полку і пояси (кушаки) відповідних кольорів. Решта одягу мала бути пристойного вигляду і, по можливості, схожою [198, с. 496]. Все це постачали козацькі громади. Офіцери ж мали носити темно-зелені шаровари та напівкафтани козацького крою, шинелі та срібні погони з номером полку.

З часом офіцери козацьких полків взяли зовнішній вигляд своїх підопічних під свій контроль: рядовий склад зобов'язали брити бороди та мати охайні зачіски (в скобку) ще влітку 1863 р. З 23 червня 1864 р. козакам 1-го Полтавського полку заборонили в поношеному одязі чи у підштаниках з'являтися в громадських місцях [2, арк. 121] (на той час полк ніс службу в Києві). Ці заходи проводились командирами лівобережних козацьких полків з метою підняття дисципліни та престижу ввірених їм підрозділів. Разом з тим козакам було заборонено ходити на навчання у "парадній" формі [340, с. 176],

щоб запобігти її передчасному зношенню. У лютому 1864 р. у багатьох козаків були помічені сильно поношені чи пошкоджені портупеї, а в червні 1864 р. все ще дуже мало козаків були забезпечені чоботами. З усього вищесказаного можна зробити висновок, що забезпечення рядового складу обмундируванням та їх зовнішній вигляд бажали кращого, хоча командування козацьких полків всіляко намагалось виправити ситуацію.

Чисельність козацького полку, згідно указу про формування, становила 1076 осіб: офіцерів - 25, урядників – 58, приказних – 56, козаків - 875, трубачів – 8, допоміжного складу - 54 особи [198, с. 497]. Відповідно, у трьох козацьких полках згідно штатного розпису мало бути 3228 осіб. У силу різних обставин (небойові втрати, дезертирство, відпустки, відрядження...) кількість особового складу завжди була меншою від вказаної цифри. Однак у лівобережних козацьких полках 1863-1864 рр. відслужило більше, ніж 3228 осіб, оскільки за кожного померлого чи дезертира виставлявся новий козак з тієї ж громади. Чисельність кожного полку, в різні періоди служби, зазначимо окремо далі (також, дивись додаток 3).

Театром можливих бойових дій для “малоросійських” кінних козацьких полків на кінець весни 1863 р. мали бути губернії формування. Подальший хід повстання показав, що воно не перекинеться на територію Полтавської та Чернігівської губерній. Тому козацьке ополчення передислокували в Київський військовий округ. Командування над ними там прийняв його начальник, Київський генерал-губернатор М. Анненков.

23 вересня 1863 р. він направив запит у Полтавську палату державного майна з питанням чи будуть готові козацькі полки для виступу в Київську губернію до 15 жовтня 1863 р. [5, арк. 13]. Чиновники палати відповіли, що все залежить від того чи отримають 2 козацькі полки решту необхідного обмундирування й озброєння (ратища до пік, кожухи, плечові паски для гвинтівок, шаблі для приказних і сурмачів). Ще місяць після цього тривала переписка між різними інстанціями, предметом якої було визначення дати виступу в похід полтавських козацьких полків. Все закінчилось тим, що начальник штабу Київського

військового округу 26 жовтня 1863 р. наказав їм залишатись у місцях формування до виникнення необхідності [8, арк. 27]. 1-й і 2-й полтавські козацькі полки не змогли приступити до виконання своїх безпосередніх завдань восени 1863 р. через незавершеність їх комплектації.

Натомість 1-й Чернігівський козацький полк виступив у похід 8 жовтня 1863 р. [8, арк. 31]. Саме в цей день він був переведений у відомство воєнного міністерства. Подальші свідчення про діяльність цього полку досить уривчасті. Достеменно відомо (за квитанціями про отримання продовольства з Київського провіантського магазину № 2), що 31 грудня 1863 р. полк квартирувався у Києві [31, арк. 4]. 13 квітня 1864 р. з'єднання виступило з Києва в містечко Тальне, Уманського повіту [31, арк. 20]. Очевидно, що весь цей час полк розташовувався у Києві. Чисельність підрозділу, на момент виступу в Тальне, становила 952 особи [33, арк. 143].

Методика підрахунку особового складу та ж, що використовувалась нами при встановленні чисельності козацьких полків у 1812, 1831 та 1855 рр. Указана кількість особового складу взята з місячних рапортів про стан полку на момент його створення в графі “на лицо”, куди записували тільки ту частину особового складу, що могла виконувати бойові завдання.

У м. Тальне 1-й Чернігівський полк прибув 23 квітня 1864 р. 30 липня 1864 р. підрозділ отримав наказ повертатись до місць формування в Чернігівську губернію, куди прибув у кінці серпня 1864 р. [31, арк. 75].

Час від часу особовий склад використовувався для охорони військового майна. Маємо три свідчення про командировання особового складу в Житомир для охорони транспорту з навчальним військовим вантажем. У них взяли участь 75 козаків та 3 офіцери.

7-ма резервна Глухівська сотня полку отримала інше завдання – охороняти Шосткінський пороховий завод. Достеменно відомо, що 9 березня сотня вже охороняла цей стратегічно важливий об'єкт [33, арк. 21]. У м. Шостка 7-ма сотня знаходилась до 5 вересня 1864 р. [32, арк. 77]. На 1 липня чисельність цього підрозділу становила 150 осіб [33, арк. 143]. Детальнішу інформацію про

діяльність 1-го Чернігівського полку з жовтня 1863 р. по вересень 1864 р. знайти не вдалось. Скоріш за все це була охорона громадського порядку та супровід військових вантажів.

До 1-го та 2-го полтавських козацьких полків штаб Київського військового округу звертається знову навесні 1864 р. 7 березня М. Анненков видав наказ командирам двох підрозділів бути готовим за першою вимогою виступити в Київ [3, арк. 103]. 1 квітня 1864 р. 1-й Полтавський козацький полк вирушив з Лубен у похід. У Київ підрозділ прибув 10 квітня. Тоді ж особовий склад отримав гладкоствольні гвинтівки. Чисельність полку на 1 травня становила 1096 осіб [11, арк. 140] – на 20 більше від штатної кількості. Ця ситуація склалась у наслідок прикомандирування до козацьких полків кадрових рядових.

З 22 квітня 1864 р. особовий склад підрозділу почав виконувати своє головне завдання на наступні три місяці: охорона громадського порядку в місті Києві у формі патрулювання [2, арк. 96]. Вони були денні та нічні. На кожне чергування залучались 8 урядників і 59 козаків. Решта особового складу полку вдосконалювала свої навички кавалерійської служби, проводячи щоденні кінні навчання з відпрацюванням наступних тактичних елементів: рух повними рядами, розсипним строем, ланцюгом з стрільбою та без і піша виправка.

Полк був поділений на дві рівні частини: одна здійснювала патрулювання в Києві та квартирувалась на Куренівці, інша знаходилась у Васильківському повіті, де проводила навчання та випас коней підрозділу. 15 липня 1864 р. козаки здійснили останнє нічне патрулювання Києва. У той же день частина полку, що знаходилась у Васильківському повіті отримала розпорядження повертатись до Києва. Після виходу наказу про розпуск лівобережних козацьких полків, 26 липня 1864 р. 1-й Полтавський полк повернувся до місць формування.

2-й Полтавський козацький полк взяв найактивнішу участь, з трьох лівобережних козацьких полків, у ліквідації наслідків польського повстання на території Правобережжя України. Полк виступив у похід 1 квітня 1864 р.

Особовий склад підрозділу нараховував 1100 осіб [25, арк. 23] - майже штатна кількість.

9 квітня підрозділ прибув у Київ, де отримав гвинтівки [20, арк. 68]. 27 квітня полк був уже в Житомирі [20, арк. 261]. Одноіменний повіт став місцем дислокації та несення військової служби особовим складом 2-го Полтавського козацького полку до початку серпня 1864 р. Штаб частини знаходився в містечку Любар, а особовий склад у наступних населених пунктах: Любар, Полонне, Юр'ївка, Новосілки, Чуднів, Дідковці та Дубищі Житомирського повіту і Велика Новоселиця Новоград-Волинського повіту [24, арк. 53].

22 квітня 1864 р. полк був зарахований у Житомирський загін під командуванням генерал-лейтенанта Хитрова [24, арк. 82]. З'єднання контролювало Житомирський, Новоград-Волинський і Бердичівський повіти [29, арк. 35].

6 червня 1864 р. 2-га та 4-та сотні отримали наказ охороняти батарею 33-ї артилерійської бригади, замість двох рот 11-го стрілецького батальйону в містечку Любар. Одну роту мали замінити 2 козацькі сотні [27, арк. 168]. З цього можемо зробити висновок, що командування Житомирського загону розцінювало бойовий потенціал двох козацьких сотень як однієї регулярної роти (по чисельності особового складу вони були майже однакові).

Решта особового складу полку здійснювала патрулювання ввірених їм населених пунктів, конвоювання арештантів та охорону на маршах армійського майна. Крім того, частина особового складу, що тимчасово не залучались до виконання вищевказаних завдань, продовжував вдосконалювати навички військової справи. Козак Іван Сидоренко так відізвався про інтенсивність навчання перед своїми товаришами: "... если нас так будут мучить учениями, то чортового батька будем служить." [28, арк. 177].

Чисельність підрозділу на 1 липня 1864 р. становила 1062 особи [25, арк. 78]. Змушені не погодитись з твердженням Ф. Стоянова, що в кожній сотні полку не вистачало від 5 до 10 % особового складу [340, с. 179], адже на той момент у полку не вистачало тільки 14 особи до штатної кількості (1 %).

28 липня 1864 р. Волинський губернатор наказав командиру 2-го Полтавського полку відрядити дві сотні до містечка Янушполь, Житомирського повіту. Вони мали розквартирування там до відновлення порядку та законності, бо селяни ухилялись від сплати викупних платежів і вчиняли супротив поліції [27, арк. 330]. У випадку необхідності козаки мали допомогти повітовому справнику відновити порядок або ж просто залякати селян своєю присутністю. Це розпорядження так і не було виконано, бо ще 26 липня 1864 р. вийшов указ про розпуск лівобережних козацьких полків, про існування якого Волинський губернатор мабуть не знав. Все ж показовим є тип завдання, що ставився перед 2-м Полтавським козацьким полком – приведення селян до покори та традиційного порядку.

16 червня 1864 р. генерал-ад'ютант М. Анненков у наказі полковнику Ф. Ерделі зазначав, що козацькі підрозділи направлені в регіон як для нагляду за підозрілими особами (потенційними повстанцями), так і для “успокоєння жителів” [27, арк. 284]. Остання фраза могла окреслювати наступні вимоги до дій особового складу 2-го Полтавського козацького полку: демонстрація військової присутності перед місцевими мешканцями та факту, що регіон контролюють урядові війська; законний порядок нікуди не зникав і розпорядження адміністрації слід виконувати.

Аналізуючи ситуацію на Правобережжі України в 1864 р. можемо стверджувати, що вона залишатись напруженою. Повстання поляків позбавило спокою місцеве селянство. Український історик та етнограф Б. Познанський, що був очевидцем польського повстання на Правобережжі України в 1863 р. згадував, що селяни вбачали в кожному дворянинові чи просто незнайомцеві потенційного учасника польського повстанського руху [234]. Тому розміщення в регіоні додаткових сил по охороні порядку було дуже доречним кроком.

Один з очільників польських повстанців у регіоні В. Рудницький свідчив, що стратегія повстання в регіоні передбачала в першу чергу проведення соціальних перетворень, які повинні викликати революцію. Простий народ судив про Польщу по своїх поміщиках, тому не було сенсу говорити йому про

необхідність боротьби за незалежність [238, с. 206]. Як наслідок, польські повстанці читали перед селянськими масами так звані “Золоті грамоти”, де обіцяли їм землю безкоштовно. Крім того, не пройшло і 10 років з моменту масових селянських бунтів, що увійшли в історію під назвою “Київська козаччина.”

Разом з тим аграрна реформа тільки починала впроваджуватись. Селяни звичайно ж були незадоволені її умовами (особливо викупними платежами). Створення сільських караулів мало тільки додати їм впевненості у своїх силах. На нашу думку, лівобережні козацькі полки вводились на територію Правобережжя України в 1864 р. з метою придушення можливих бунтів селян, демонстрації сили уряду та недопущення таких виступів, а не для участі у боротьбі з поляками. Підтвердженням цьому є згадане вище завдання по заспокоєнню селян Янушполя та загальний аналіз ситуації в регіоні. Однак ні проти польських повстанців, ні проти потенційно можливих виступів селян лівобережні козацькі полки не застосовувались в силу відсутності необхідності.

2-й Полтавський козацький полк, що ніс службу на території Житомирського та суміжного з ним повітів, постійно мав проблеми з продовольчим і матеріальним забезпеченням особового складу. Вирішити це питання мало введення 10 % оподаткування на майно поляків-поміщиків у Київському генерал-губернаторстві [11, арк. 59]. Однак зібрані кошти все-одно не покривали потреб полку. Полковник Ф. Ердалі, щоб забезпечити рядовий склад полку найнеобхіднішим, 14 червня 1864 р. просив дозволу в начальника штабу Київського військового округу, генерал-лейтенанта Гапа відпускати своїх підлеглих найматись на роботу до місцевих жителів [17, арк. 450]. Отримані гроші мали піти на ремонт обмундирування. Генерал-лейтенант Гап дозволив вчинити такі дії, однак заробіток козаків мав розподілятися наступним чином: третину заробітку слід було витратити на харчування козаків, решта залишалась їм в якості платні. Дозволялось відпускати на заробітки не більше ніж по 20 чоловік з сотні.

Це явище було поширене не тільки влітку 1864 р. у 2-му Полтавському полку. Знаходимо свідчення про наймитування рядового складу цього ж полку в березні 1864 р., коли він ще знаходився в Полтавській губернії [24, арк. 19]. Козак 7-ї сотні 1-го Чернігівського полку Тихон Барабашов 2 вересня 1864 р. загинув через нещасний випадок, наймитуючи в місцевого поміщика Богаєвського [32, арк. 63]. Нагадаємо, що козаки сотні мали охороняти Шосткінський пороховий завод.

Аналіз документів дозволяє констатувати факт, що забезпечення лівобережних козацьких полків було на вкрай незадовільному рівні. Це змушувало рядовий склад займатись наймитуванням серед місцевого населення для забезпечення себе харчуванням та обмундируванням. Вказане явище не могло сприяти високій боєздатності з'єднань.

Крім виконання безпосередніх своїх військових функцій, полтавські та Чернігівський козацькі полки служили засобом підняття престижу імператорського режиму серед місцевого населення. Це здійснювалось шляхом проведення численних парадів. Нагадаємо, що практика проведення урочистих маршів особового складу лівобережних козацьких полків почала активно використовуватись у 1855-1856 рр.

В ополченні 1863-1864 рр. паради стали ледь не буденним явищем для особового складу полків. Вони проводились полками та сотнями як у губернських, так в повітових містах і містечках. Більшість їх пройшло у місцях формування в Полтавській і Чернігівській губерніях. Приводами для них були ювілейні дати чи дні народження членів імператорської родини, рідше релігійні свята. Знайдено свідчення проведення особовим складом 1-го Полтавського полку 13 урочистих маршів (у тому числі в честь ювілею вступу на престол Олександра II; народження наступника престолу, його хрещення; народження дитини в сестри імператора; іменини та день народження імператора й імператриці [2, арк. 42]; в честь підкорення Кавказу ...). Козаки й офіцери 2-го Полтавського козацького полку взяли участь у 9 парадах.

Щодо втрат, які понесли 3 козацькі полки за період служби, то ситуація виглядає наступним чином: оскільки особовий склад полків безпосередньо не вступав у зіткнення з противником, то всі випадки смерті стались через хвороби та нещасні випадки. Маємо таку картину смертності в лівобережних кінних козацьких полках за 1863-1864 рр.: 1-й Полтавський полк – 7 осіб, 2-й Полтавський полк – 21, 1-й Чернігівський полк - 13. Всього померла 41 особа.

Кількості хворих, які протягом різного часу не могли нести службу та знаходились у госпіталях, встановити не вдалось. Маємо лише неповні дані з 2-го Полтавського полку. У 1863 р., за шість місяців служби, в госпіталі та лікарні було відправлено 72 особи [19, арк. 112]. За аналогічний проміжок часу померло 4 козаки з цього полку. Якщо припустити, що співвідношення кількості хворих і померлих у 1864 р. залишилось таким же – 1 померлий на 18 хворих, то в 3-х козацьких полках за увесь період служби в госпіталях і лікарнях перебували хоча б по дневі 738 козаків (кожен четвертий).

Щодо явища дезертирства, то воно звичайно ж не оминуло лівобережні козацькі полки. Маємо інформацію про 18 осіб цієї категорії з двох полтавських козацьких полків. Більшість випадків вчинення дезертирства починались зі вживання алкогольних напоїв. Потім козаки, боячись покарання, втікали. Їх затримували місцеві владні органи як осіб без документів і повертали назад у частини. Дезертирство не було масовим явищем і не вплинуло на боєздатність козацьких полків. Воно було більше схоже на нерозуміння особливостей військової служби козаками.

Наказ про розформування трьох козацьких полків вийшов 26 липня 1864 р. [197, с. 652]. Польське повстання вже було придушене, ситуація в Київському військовому окрузі повністю контролювалась урядом, тому необхідності у подальшому перебуванні там лівобережних козацьких полків не було. Дислокація в регіоні козацьких загонів лягала тягарем на місцеве населення, яке було змушене утримувати особовий склад підрозділів і слугувало причиною різних конфліктів майнового характеру. Наприклад, поміщик Трощинський скаржився, що козаки крадуть у нього сіно [28, арк. 14].

Командування це заперечувало, але важливим вже є сам факт наявності конфлікту з місцевим населенням.

Повертаючись до указу про розформування полків варто зазначити, що рядовий склад отримав пропозицію вступити в регулярні частини на 15 років з урахування служби в козацькому ополченні. На це козаки з 2-го Полтавського полку одноголосно відповіли, що готові служити далі, якщо полк буде збережений в такому ж складі, тобто залишиться козацьким. Служити ж в регулярних частинах бажання ніхто не виявив [30, арк. 6]. Нагадаємо, що при створенні 2-го Полтавського полку 80 козаків вступили до нього добровільно. Через рік жоден з них не побажав продовжити службу в регулярних частинах.

Зрозуміло, що голосування не проводилось таємно і відбувався тиск натовпу на рішення окремих особистостей. Однак вищевказаний факт свідчить, що ідея існування козацького війська та окремішності козацтва Лівобережної України як стану продовжувала жити серед його представників майже через 100 років після ліквідації Гетьманщини. Козаки прагнули нести службу на іррегулярних засадах, а не перебуваючи постійно у війську. Звичайно, побажання козаків в тих умовах були нездійсненними.

Основна маса мобілізованих рядових розпускалась по домівках на початку вересня 1864 р. Їм зарахували службу в “малоросійських” кінних козацьких полках як рекрутську. Також, вони мали отримати звільнення від сплати всіх податків і несення державних повинностей [197, с. 652]. Прикомандировані кадрові нижні чини й офіцери повертались у свої колишні підрозділи. Козацькі ж громади жодної поступки не отримали (як, наприклад у 1816 чи 1832 рр.).

Отже, у 1863-1864 рр. мав місце останній випадок організації іррегулярних полків з козацтва Лівобережжя України. Початково, вони створювались для недопущення поширення польського повстання на Полтавську та Чернігівську губернії. На Правобережжя України “малоросійські” кінні козацькі полки були перекинуті для відновлення законності та традиційного порядку, а також з метою попередити можливі селянські виступи. Лівобережні козацькі полки

участі в бойових діях не брали. Їх формування жодним чином не вплинуло на становище козацького стану Полтавської та Чернігівської губерній.

Через запровадження загальної військової повинності подальше створення іррегулярних частин з козацтва колишньої Гетьманщини перестало мати сенс. Проте, сам факт створення козацьких полків у 1863-1864 рр. свідчив, що ідея використання військового потенціалу козацтва Лівобережжя України жила серед високопоставлених чиновників Російської імперії і майже через 100 років після ліквідації Війська Запорозького. Згадані полки були зручною формою для мобілізації козацтва Полтавської та Чернігівської губерній заради посилення боєздатності армії Російської імперії в моменти військових конфліктів.

ВИСНОВКИ

Дослідження історії козацтва Лівобережжя України та виконання ним військової повинності у формі створення та діяльності окремих полків з початку до середини 60-х рр. XIX ст. належить до актуальних і важливих проблем історичної науки. Це підтвердила виконана дисертаційна робота й отримані результати. За підсумками дослідження можна зробити наступні висновки:

- Аналіз історіографії теми засвідчив, що, незважаючи на тривалий процес її вивчення та наявність численних публікацій, досі не створено узагальнюючої праці комплексного характеру. У процесі дослідження теми досить чітко простежується три умовних періоди: дорадянський, радянський та пострадянський. У працях дорадянських істориків (І. Павловський, М. Стороженко, В. Апухтін та ін.) увага зосереджувалась на етапах формування козацьких полків у 1812, 1831 та 1855 рр., а їх участі у воєнних діях увага не приділялась.

Радянські історики (Б. Абаліхін, В. Бабкін, Г. Гербільський та ін.) досліджували історію козацьких полків у франко-російській війні 1812-1814 рр., однак про їх участь у закордонному поході російської армії 1813-1814 рр. майже не згадували. На три інші випадки створення та функціонування лівобережних козацьких полків у XIX ст. увага не зверталась. Також, такі радянські історики, як Н. Дружинін, І. Гуржій і Т. Лазанська системно вивчали питання соціально-економічної історії лівобережного козацтва в контексті вивчення стану державних селян.

З відновленням незалежності України почався сучасний етап вивчення історії лівобережного козацтва та виконання ним військової повинності з початку до 60-х рр. XIX ст. Основний історіографічний доробок представлений працями О. Бачинської, Ф. Стоянова, С. Цигульського та ін. Вони почасти розглянули суспільне та соціально-економічне становище козацтва, особливості військової служби козацьких полків у XIX ст., встановили їх штатну кількість. Проте,

значна частина питань, що є ключовими для розуміння їх історії, потребують уточнення та подальшого дослідження. Зокрема, потребують подальшого вивчення наступні аспекти їх історії: суспільне становище козацького стану в XIX ст., вплив урядової політики на його демографічний стан, причини створення, типологія та діяльність лівобережних козацьких полків XIX ст., їх чисельність і втрати. Недослідженими є питання структури особового складу козацьких полків і способів його комплектації, характеристики офіцерського корпусу, ставлення представників козацьких громад до виконання військової повинності, формування “образу ворога” у свідомості козаків лівобережних полків.

- Доведено, що сформований джерельний комплекс є достатньо репрезентативним і представлений доволі широким спектром свідчень. Серед них переважають не актуалізовані актові документи державних органів влади, що займалися створенням та розформуванням лівобережних козацьких полків і матеріали штабних канцелярій. Їх доповнюють законодавчі акти, відомості з періодичної преси та джерела особового походження, літературні й усні історичні твори. Інформаційний потенціал згаданого джерельного комплексу дозволив системно дослідити соціальний статус козацтва і виконання ним військової повинності у формі організації та діяльності козацьких полків 1812 – 1864 рр.

- З’ясовано, що козацтво Лівобережжя України у першій половині XIX ст. було одним з найчисельніших станів регіону, а у Полтавській губернії найчисельнішим. Проте, його активне залучення до колонізаторської та оборонної політики держави призвело до того, що зростання чисельності козацького стану відбувалось повільніше, ніж інших станів Полтавської та Чернігівської губерній. Після ліквідації державних структур Гетьманщини козацтво Лівобережжя України було віднесено до стану державних селян, становлячи на території Полтавської та Чернігівської губерній його основу. Козацтво продовжувало відчувати свою окремішність від решти селянства, а імперські чиновники засвідчували її особливими умовами сплати податків і

виконання повинностей. Їх розмір залежав від створення з козацтва іррегулярних з'єднань. У період їх формування й одразу після розформування уряд надавав козацтву значні пільги у сплаті податків і виконанні рекрутської повинності. У мирні часи податкове навантаження на козацтва зростало та прирівнювалось до фіскальних сплат державних селян.

Представники козацького стану не перебували в особистій кріпосній залежності. При цьому вони належали до непривілейованої частини населення імперії. Це дозволяло владі у моменти необхідності відривати потрібну кількість козаків від господарств для посилення війська. Соціально-економічний уклад козацтва Лівобережжя України створював об'єктивні передумови для створення з них іррегулярних з'єднань у періоди військової необхідності.

Козацтво Полтавської та Чернігівської губерній розглядалося урядовцями різних рангів як стан, чийм обов'язком є оборона держави. Це слугувало ідеологічним обґрунтуванням створення з козацтва військових підрозділів у часи збройних конфліктів, які вела Російська імперія з початку до 60-х рр. XIX ст.

- Встановлено, що створення лівобережних козацьких полків у 1812 – 1864 рр. було екстремним заходом по збільшенню чисельності війська через недоліки рекрутської системи комплектування армії та фінансову слабкість Російської імперії. З кожним наступним випадком створення козацьких полків їх кількість і штатна чисельність постійно зменшувались. Тільки особовий склад козацьких полків 1812-1816 рр. ніс втрати від зіткнення з супротивником. Більшість летальних випадків була зумовлена недостатнім матеріальним забезпеченням особового складу.

Організація “малоросійських” козацьких полків 1812 - 1816 рр. відбувалась у рамках створення різного типу ополчень, що формувались у більшості губерній європейської частини Російської імперії. Лівобережні козацькі полки організовувались за моделлю кінних полків земського ополчення. Разом з тим, їх устрій як легкокінних підрозділів співпадав з традиційним устроєм війська

Гетьманщини. Лівобережні козацькі полки були класичним проявом “народної міліції”, тобто загонів ополченців, які не були професійними вояками, а призивались до війська тільки у період крайньої необхідності. Формат козацьких полків використовувався з метою максимальної мобілізації козацького стану.

Козацькі полки створювались для прикриття тилу регулярної армії та в якості її найближчого резерву. Однак оперативна ситуація осені 1812 р. змусила військово командування використовувати їх на передових ділянках зіткнень з армією Наполеона, де вони втратили майже половину особового складу. У закордонному поході російської армії 1813 - 1814 рр. лівобережні козацькі полки вже виконували ті функції, що початково були покладені на них. Зокрема, вони забезпечували надійність комунікацій передових частин, а також брали участь в облозі ряду фортець супротивника.

Особливістю козацьких полків 1831 - 1832 рр., у порівнянні з минулим і майбутніми випадками їх формування, було те, що вони не створювались як частина більшого ополчення. У кампанії з придушення польського Листопадового повстання Російський уряд створив нові іррегулярні частини тільки з козацтва Полтавської та Чернігівської губерній. Своїм устроєм вони суттєво відрізнялись від попереднього козацького ополчення 1812 - 1816 рр. і формувались за зразком уланської кавалерії.

Лівобережні козацькі полки прибули на театр бойових дій у момент, коли доля повстання була майже вирішена, тому в безпосередні зіткнення з основними силами інсургентів не вступали. Винятком стала участь поодиноких козацьких з'єднань у ліквідації залишків повстанських загонів восени 1831 р. Натомість, вони застосовувались у якості прикордонних загонів, охороняли комунікації діючої армії та сприяли відновленню довоєнного порядку на територіях сучасної Литви й Білорусі.

Створення полтавських і чернігівських козацьких полків у 1855 р. відбувалось у рамках формування земського Державного ополчення, що організовувалось у більшості губерній європейської частини імперії. Вони не

брали участі у бойових діях, а лише здійснили зимові марші до потенційних театрів воєнних дій, де мали нести прикордонну службу та брати участь у боротьбі з англо-французькими десантами. Оскільки козацькі полки 1855 – 1856 рр. значну частину свого існування провели у місцях формування, то влада широко залучала їх для підвищення авторитету режиму шляхом організації численних урочистих маршів. Також, козацькі загони використовувались для придушення селянських бунтів.

Лівобережні козацькі полки 1863 - 1864 рр. створювались як удосконалена версія озброєних сільських караулів – ополчення, що було створене у західних губерніях імперії. Однак типологічно козацькі полки 1863 р. були більше схожі на полки 1855 р. і на іррегулярні частин Російської армії, ніж на озброєні сільські караули 1863 р. Лівобережні полки 1863 - 1864 рр. були найменшими за чисельністю з усіх чотирьох випадків їх створення. Але за якісними характеристиками особовий склад козацьких полків 1863-1864 рр. був найкращим з усіх чотирьох випадків їх створення. Їх служба проходила на території Київського генерал-губернаторства, де вони у 1864 р. здійснювали охорону військового майна, громадського порядку та служили пересторогою для місцевого населення від здійснення антивладних дій.

Таким чином, лівобережні козацькі полки 1812 - 1864 рр. створювали унікальний тільки для цього регіону досвід, що відрізняв їх від решти територій Російської імперії. Їх організація та функціонування слугували претензією на особливий статус козацтва Полтавської та Чернігівської губерній у XIX ст. Проте, запровадження загальної військової повинності у 1874 р. означало кінець практики створення іррегулярних козацьких полків.

- З'ясовано, що офіцерський корпус лівобережних козацьких полків 1812 – 1864 рр. формувався з відставних військових і цивільних чиновників Полтавської та Чернігівської губерній. Така практика комплектування офіцерського корпусу призвела до того, що значна частина відставних військових була в досить зрілому віці, а інша, що складалася з цивільних чиновників, не мала досвіду військової служби.

Крім козацького ополчення 1863 - 1864 рр., набором офіцерів займались губернські та повітові зібрання дворян. Це дозволяло значній частині місцевого дворянства, завдяки родинним і службовим зв'язкам, зробити собі успішну військову кар'єру в лівобережних козацьких полках. Офіцерська служба в козацьких полках дозволяла цивільним чиновникам добиватися швидкого кар'єрного росту по військових щаблях, принаймні швидшого, ніж у регулярних частинах. Це пояснюється їх іррегулярним характером. Також, зайняття офіцерських посад у лівобережних козацьких полках забезпечувало подальші кар'єрні перспективи на цивільній службі.

Рядовий склад козацьких полків формувався з однойменного стану Лівобережжя України. Козаки вступали до полків за рішенням козацьких громад на засадах виконання рекрутської повинності перед державою. Простежується стійка тенденція підвищення середнього віку рядового складу козацьких полків. Паралельно, у кожному наступному козацькому ополченні зростав відсоток козаків, що мали сім'ю. Вимоги до фізичного стану козаків лівобережних полків завжди були нижчими, ніж до рекрутів регулярних частин. Це пояснюється як поспішністю формування козацьких полків, так і тим, що їх служба мала проходити в тилу діючої армії.

З точки зору способу вступу у лівобережні полки рядовий склад козацьких полків ніколи не становив єдиного цілого. Найбільшою категорією були особи, що вступили за рекрутською чергою. Їх відсоток завжди був вищим за 50. Досить чисельною була категорія рекрутських найманців. У козацьких полках 1831 - 1832 рр. їх кількість досягала 20 %. Практика рекрутського найму, за якою козак міг вступити у лівобережні полки за винагороду від третьої сторони, руйнувала об'єктивні передумови для добровільного вступу у вищезазначене з'єднання. Тому добровольців майже завжди була абсолютна меншість. Тільки у 1863 - 1864 рр. кількість добровольців зросла до 30 %. Порівняно нечисленною, проте помітною була категорія осіб, яких козацькі громади відправили служити насильно, поза рекрутською чергою, через несплату податків, невиконання повинностей і порушення тодішніх суспільних

норм. Таким чином козацькі громади позбавлялись соціального баласту, а лівобережні полки отримували потенційних дезертирів і порушників дисципліни.

Формування рядового складу лівобережних козацьких полків відображало ті процеси, що відбувались у козацьких громадах. У першу чергу це колективний примус, оскільки більшість козаків йшли у лівобережні полки за рішенням громади, до якої вони належали. Також, можна говорити про відсутність пієтету перед військовою службою, бажання зберегти для мирного життя осіб, що могли сплачувати податки та виконувати повинності й позбутись тих осіб, що були обузою для козацьких громад. Виразником цих принципів стали рекрутські найманці та козаки, що були відправлені поза рекрутською чергою через невідповідність тодішнім нормам поведінки. Виразниками тенденцій взаємодопомоги й одночасно колективного примусу стали козаки, що замінили своїх родичів. Втіленням принципу взаємодопомоги було звільнення від вступу в козацькі полки осіб, що були єдиними годувальниками для своїх сімей.

- Виконана робота доводить, що тема козацьких полків 1812 - 1864 рр., як сегмент більш широкої проблеми, потребує подальшого дослідження. На нашу думку, важливими та перспективними є аналіз соціокультурних процесів у середовищі козацтва в контексті національного пробудження, утвердження української ідентичності й активізація антиімперського руху, збереження історичної пам'яті та наростання суспільної ностальгії за вольностями козацько-гетьманської доби. Також, доцільним є вивчення впливу козацького міфу на створення сучасної української ідентичності.

Крім того, вартує уваги дослідження історії типологічних копій козацьких полків – земських ополчень, що діяли у XIX ст. на українських землях. Такими були загони земського ополчення 1812 р. і дружини державного ополчення 1855 р., що створювались з державних та приватновласницьких селян Полтавської й Чернігівської губерній. Також, до них належали козацькі полки 1812 – 1816 рр. з Правобережжя України й озброєні сільські караули 1863 р.

У роботі ми торкались тільки тих військових з'єднань, що формувались виключно з козацтва Лівобережжя України. Однак у 1806-1807 рр. діяло земське ополчення, створене як з козацтва, так і з селянства Полтавської й Чернігівської губерній. Його історія теж потребує належного вивчення.

Крім того, слід звернути увагу на виконання козацтвом рекрутської повинності. Зокрема на те, чи поширювались явища, що були характерні для формування рядового складу лівобережних полків 1812 – 1864 рр. на рекрутські набори з козацтва. Також, подальшого вивчення заслуговує питання традиції служби у лівобережних козацьких полках ХІХ ст. серед нащадків старшинських родів Гетьманщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України)

Ф. 261 Стороженко – поміщики Екатеринославской, Курской, Полтавской и Черниговской губернии. 1717-1919 гг.

Оп. 1.

1. Спр. 88. Записки С. М. Кочубея “О Малоросии” (копия рукописи). 1832 г., 18 арк.

Ф. 1346 Штабы Малороссийских конных казачьих полков Полтавской и Черниговской губернии. 1863-1864 гг.

Оп. 1.

2. Спр. 1. Приказы по 1 полку. 12.07.1863 – 09.09.1864., 136 арк.

3. Спр. 2. Книга приказов, выписок из приказов и словесных приказаний по полку, правила о штрафных солдатах. 12.07.1863 – 15.07.1864., 208 арк.

4. Спр. 5. Дело о принятии полка командиром полка. 10.07.1863 – 27.08.1863., 15 арк.

5. Спр. 7. Описание обмундирования и вооружения офицеров полка малороссийских конных казачьих полков; сообщения Полтавского губернатора о предстоящем смотре Малороссийских полков; рапорты командира 7 сотни о состоянии сотни и документы по др. вопросам. 19.07.1863 – 27.11.1863., 17 арк.

6. Спр. 10. Дело о назначении офицеров в полк. Послужные списки офицеров. 3.07.1863 – 12.07.1864., 143 арк.

7. Спр. 22. Записки, расчеты и ведомости сотенных командиров о количестве людей и лошадей в сотнях, строевые рапорты командира полка. 9.08.1863 – 1.01.1864., 170 арк.
8. Спр. 25. Переписка с управляющим Полтавской палатой государственных имуществ и полтавским гражданским губернатором о передвижении полка. 10.09.1863 – 13.12.1863., 45 арк.
9. Спр. 92. Дело о вручении казакам Филоненко П. и Еременко Е. бронзовых медалей в память Крымской войны и казаку Ворошилову Я. серебряной медали за участие в войне на Кавказе в 1857-1859 гг. 27.08.1863 – 16.09.1864., 9 арк.
10. Спр. 93. Списки казаков и кадровых солдат полка. 23.07.1863 – 7.08.1864., 140 арк.
11. Спр. 95. Дело об обеспечении полка продовольствием и фуражом. 26.02.1864 – 14.12.1864., 479 арк.
12. Спр. 100. Книга приказов по полку. 12.07.1863 – 31.12.1863., 56 арк.
13. Спр. 101. Рапорты о состоянии полка за август – декабрь 1863 г. и приложения к рапортам. Черновики. 7.10.1863 – 8.01.1864., 25 арк.
14. Спр. 102. Дело о комплектовании полка казаками. 26.07.1863 – 3.08.1863., 147 арк.
15. Спр. 103. Дело о замене казаков, выбивших по болезни и другим причинам. 13.08.1863 – 25.12.1863., 117 арк.
16. Спр. 111. Дело об обеспечении полка обмундированием и обозом за счет Министерства государственных имуществ. 30.07.1863 – 15.07.1864., 431 арк.
17. Спр. 122. Переписка с Военным министерством, управляющим Полтавской палатой государственных имуществ, волостными правлениями, земским судом и офицерами полка о присылке военных уставов, пошиве одежды для личного состава, заготовке предметов снаряжения и хирургических инструментов, командировании сотенных трубачей в школу для обучения и по разным предметам. 18.07.1863 – 18.12.1864., 665 арк.
18. Спр. 123. Переписка с управляющим Полтавской палатой государственных имуществ, Военным министерством, волостными правлениями и офицерами

полка и назначении инструкторов для обучения казаков обращению с нарезным оружием, о рассмотрении жалоб и прошений казаков, об оказании командой казаков помощи при тушении пожара в лесу возле м. Сорочинец, Полтавской губ., о назначении полковых писарей и по др. вопросам. 26.07.1863 – 16.01.1864., 204 арк.

19. Спр. 126. Дело об отправлении заболевших казаков в городские больницы и принятии выздоровевших обратно в полк. 27.07.1863 – 3.01.1864., 182 арк.

20. Спр. 135. Квитанции волостных правлений и сельских старост Полтавской, Черниговской, Киевской и Волынской губерний о квартировании и прохождении полка через вверенные населенные пункты. 16.11.1863 – 29.08.1864., 425 арк.

21. Спр. 139. Послужные и формулярные списки, свидетельства и другие документы офицеров полка. 13.07.1863 – 11.12.1864., 169 арк.

22. Спр. 140. Формулярные списки казаков 2-го полка. 1863 г., 216 арк.

23. Спр. 141. Списки казаков полка с указанием их жительства и семейного положения с подразделением на строевых, урядников, писарей и драбантов. 31.07.1863 – 12.11.1863., 133 арк.

24. Спр. 144. Книга приказов по полку. 1.01.1864 – 15.12.1864., 104 арк.

25. Спр. 145. Рапорты о состоянии полка за январь-ноябрь 1864 года и приложение к рапортам. Черновики. 1.02.1864 – 17.12.1864., 97 арк.

26. Спр. 149. Дело о поступлении офицеров в полк, уволенных в отставку и перевод на службу в полицию после расформирования полка. 23.04.1864 – 13.12.1864., 62 арк.

27. Спр. 154. Переписка с управляющим Полтавской палатой государственных имуществ, полицейскими управляющими, волостными правлениями и офицерами. 16.01.1864 – 11.12.1864., 411 арк.

28. Спр. 155. Дело о побеге казаков, кражах и других происшествиях в полку. 20.01.1864 – 27.11.1864., 266 арк.

29. Спр. 156. Дело о выступлении полка из города Лохвицы Полтавской губернии в м. Чуднов Волынской. 8.03.1864 – 02.06.1864., 54 арк.

30. Спр. 165. Дело о расформировании полка. 13.08.1864 – 17.12.1864., 204 арк.
31. Спр. 178. Дело об обеспечении полка продовольствием. 31.12.1863 – 26.11.1864., 139 арк.
32. Спр. 184. Предписания штаба войск Киевского военного округа, рапорты и прошение офицеров, и другие материалы о расформировании полка. 30.07.1864 – 28.11.1864., 92 арк.
33. Спр. 187. Переписка с инспекторским департаментом Военного министерства, Штабом Киевского военного округа, Киевской комиссариатской комиссией, офицерами полка и др. учреждениями и лицами о выплате жалованья личному составу полка и пособий офицерам; рапорты о состоянии полка за март и июнь 1864 г. и списки офицеров полка. 15.01.1864 – 26.11.1864., 234 арк.

Ф. 1378 Губернские и уездные комитеты Полтавской и Черниговской губерний по формированию Малороссийских казачьих полков легкой кавалерии. 1830-1842 гг.

Оп. 1.

34. Спр. 1. Дело об открытии Полтавского губернского комитета по формированию Малороссийских казачьих полков легкой кавалерии. 9.04.1831 – 4.06.1831., 76 арк.
35. Спр. 2. Протоколы заседаний Полтавского губернского комитета о сформировании Малороссийских казачьих полков легкой кавалерии. 27.05.1831 – 24.12.1831., 606 арк.
36. Спр. 7. Дело о формировании резервных эскадронов Малороссийских казачьих полков. 23.08.1831 – 18.11.1836., 433 арк.
37. Спр. 8. Приказы Малороссийского военного губернатора о назначении командиров воинских подразделений в Малороссийские казачьи полки. 28.05.1831 – 20.12.1831., 135 арк.

38. Спр. 15. Дело о пожаловании денег дворянством Полтавской губернии для нуждающихся офицеров Малороссийских казачьих полков. 03.06.1831 – 30.10.1833., 357 арк.
39. Спр. 31. Дело о выдаче офицерам Малороссийских казачьих полков дополнительного жалования. 26.01.1832 – 13.01.1833., 82 арк.
40. Спр. 82. Дело о формировании действующих эскадронов Малороссийских казачьих полков в Гадяцком уезде. 23.05.1831 – 4.08.1831., 129 арк.
41. Спр. 83. Приказы Малороссийского военного губернатора о назначении офицеров в Малороссийские казачьи полки. 28.06.1831 – 24.09.1831., 70 арк.
42. Спр. 84. Сведения о количестве казаков и лошадей, принятых Гадяцким уездным комитетом в действующие эскадроны Малороссийских казачьих полков. 4.06.1831 – 9.07.1831., 255 арк.
43. Спр. 87. Дело о формировании резервных эскадронов Малороссийских казачьих полков в Гадяцком уезде. 27.08.1831 – 17.11.1831., 66 арк.
44. Спр. 88. Сведения о количестве казаков и лошадей, принятых Гадяцким уездным комитетом в действующие эскадроны малороссийских казачьих полков. 4.06.1831 – 9.07.1831., 255 арк.
45. Спр. 89. Дело о временном роспуске резервных эскадронов Малороссийских казачьих полков. 02.11.1831 – 9.01.1832., 29 арк.
46. Спр. 97. Дело о формировании Малороссийских казачьих полков. Зиньковский уезд. 14.06.1831 - 18.09.1831., 422 арк.
47. Спр. 103. Дело о формировании 3-го Малороссийского казачьего полка. 26.05.1831 – 10.12.1831., 149 арк.
48. Спр. 104. Дело о сформировании резервных эскадронов Малороссийских казачьих полков. Золотоношский уездный комитет. 01.09.1831 – 10.11.1832., 187 арк.
49. Спр. 108. Общественные приговоры волостных сходов о количестве казаков, назначенных в Малороссийские казачьи полки легкой кавалерии. 02.06.1831 – 10.06.1831., 306 арк.

50. Спр. 112. Смотровые списки казаков. Золотоношский уезд. 9.06.1831 – 3.09.1831., 205 арк.
51. Спр. 113. Формулярные списки казаков, принятых в резервные эскадроны Малороссийских казачьих полков. Золотоношский уезд. 15.09.1831 - 2.10.1831., 152 арк.
52. Спр. 114. Формулярные списки и сведения об офицерах и казаках, принятых в Малороссийские казачьи полки. 7.06.1831 – 22.06.1831., 86 арк.
53. Спр. 132. Дело о формировании резервных эскадронов 2 Малороссийского казачьего полка. Кобеляцкий уезд. 28.08.1831 – 30.03.1832., 448 арк.
54. Спр. 138. Дело о формировании казачьих полков. Часть 1-я. Константиноградский уезд. 31.05.1831 – 7.11.1831., 210 арк.
55. Спр. 139. Дело о формировании казачьих полков. Часть 2-я. Константиноградский уезд. 28.08.1831 – 12.12.1831., 143 арк.
56. Спр. 143. Протоколы заседаний Кременчуцкого уездного комитета. 31.05.1831 – 8.08.1831., 149 арк.
57. Спр. 146. Дело о формировании 8 Малороссийских казачьих полков. 20.05.1831 – 19.12.1831., 399 арк.
58. Спр. 148. Дело о формировании Малороссийских казачьих полков. Кременчуцкий уезд. 14.06.1831 – 13.08.1831., 804 арк.
59. Спр. 149. Дело о формировании резервных эскадронов Малороссийских казачьих полков. Кременчуцкий уезд. 27.08.1831 – 13.12.1832., 498 арк.
60. Спр. 177. Дело о формировании эскадронов Малороссийских казачьих полков. Лохвицкий уезд. 17.05.1831 – 24.08.1831., 390 арк.
61. Спр. 178. Дело о формировании эскадронов Малороссийских казачьих полков. (Резервные эскадроны из Лохвицкого уезда). 22.08.1831 – 19.04.1832., 272 арк.
62. Спр. 179. Общественные приговоры сельских обществ о количестве казаков, назначенных в Малороссийские казачьи полки. Лохвицкий уезд. 1831 г., 367 арк.

63. Спр. 180. Общественные приговоры сельских обществ о количестве казаков, назначенных в Малороссийские казачьи полки. Лохвицкий уезд. 1831 г., 632 арк.
64. Спр. 184. Дело о формировании действующих эскадронов Малороссийских казачьих полков. Лубенский уездный комитет. 26.09.1831 – 03.09.1831., 205 арк.
65. Спр. 185. Дело о формировании резервных эскадронов Малороссийских казачьих полков. 1.09.1831 – 22.11.1832., 174 арк.
66. Спр. 187. Донесения волостных правлений и общественные приговоры о назначении казаков в действующие эскадроны Малороссийских казачьих полков. Лубенский уездный комитет. 04.06.1831 – 11.06.1831., 365 арк.
67. Спр. 189. Смотровой список казаков, принятых в Малороссийские казачьи полки. Лубенский уезд. 3.06.1831., 25 арк.
68. Спр. 190. Смотровой список казаков, принятых в Малороссийские казачьи полки. Лубенский уезд. 10.09.1831., 11 арк.
69. Спр. 203. Дело о формировании Малороссийских казачьих полков. Миргородский уездный комитет. 23.05.1831 – 27.06.1831., 445 арк.
70. Спр. 205. Дело о формировании резервных эскадронов Малороссийских казачьих полков. Миргородский уездный комитет. 27.08.1831 – 21.12.1831., 306 арк.
71. Спр. 225. Дело о приеме разных лиц на военную службу в резервные эскадроны Малороссийских казачьих полков. 07.08.1831 – 9.11.1831., 66 арк.
72. Спр. 230. Донесения волостных правлений и сведения о количестве казаков, назначенных в Малороссийских казачьи полки. Переяславский уезд. 60.06.1831 – 19.06.1831., 321 арк.
73. Спр. 233. Дело о ревизии Малороссийских казачьих полков адъютантом Малороссийского военного губернатора капитаном Бибиковым. 12.10.1831 – 29.10.1831., 34 арк.
74. Спр. 240. Формулярные списки и сведения о количестве казаков, принятых в резервные эскадроны Малороссийских казачьих полках. Переяславский уезд. 10.09.1831 – 24.04.1843., 99 арк.

75. Спр. 241. Формулярные списки и сведения о количестве офицеров и казаков, принятых в Малороссийские казачьи полки. Переяславский уездный комитет. 8.06.1831 – 16.08.1844., 162 арк.
76. Спр. 247. Дело о формировании Малороссийских казачьих полков. Пирятинский уезд. 23.05.1831 – 27.06.1834., 512 арк.
77. Спр. 253. Донесения волостных правлений о казаках, назначенных в Малороссийские казачьи полки. Полтавский уезд. 29.05.1831 – 20.08.1831., 309 арк.
78. Спр. 254. Донесения волостных правлений о казаках, назначенных в Малороссийские казачьи полки. Полтавский уезд. 10.09.1831 – 29.10.1831., 121 арк.
79. Спр. 261. Свидетельства, аттестаты и формулярные списки офицеров Малороссийских казачьих полков. Полтавский уезд. 26.05.1831 – 25.06.1831., 57 арк.
80. Спр. 269. Донесения, рапорты и отношения волостных правлений о казаках, назначенных на военную службу взамен уволенных. 12.12.1832 – 15.01.1833., 491 арк.
81. Спр. 274. Дело о формировании Малороссийских казачьих полков. Прилуцкий уезд. 31.05.1831 – 21.02.1843., 415 арк.
82. Спр. 279. Дело о формировании действующих эскадронов Малороссийских казачьих полков. Роменский уезд. 19.05.1831 – 02.09.1831., 383 арк.
83. Спр. 281. Дело о наборе казаков в состав действующих эскадронов Малороссийских казачьих полков. Роменский уезд. 1.06.1831 – 18.06.1831., 302 арк.
84. Спр. 282. Дело о наборе казаков в резервные эскадроны Малороссийских казачьих полков. Роменский уезд. 10.09.1831 – 3.10.1831., 227 арк.
85. Спр. 312. Дело о формировании Малороссийских казачьих полков. Часть 1 - я. Хорольский уездный комитет. 28.05.1831 – 4.07.1831., 216 арк.
86. Спр. 313. Дело о формировании Малороссийских казачьих полков. Часть 2 - я. Хорольский уездный комитет. 15.06.1831 – 24.06.1831., 235 арк.

87. Спр. 314. Дело о формировании Малороссийских казачьих полков. Хорольский уезд. 9.06.1831 – 6.12.1831., 332 арк.

88. Спр. 343. Дело о наборе казаков в Малороссийские казачьи полки в замен уволенных. 29.12.1832 – 24.03.1833., 997 арк.

Ф. 1379 Штабы Малороссийских казачьих полков. 1855 - 1855 гг.

Оп. 1.

89. Спр 1. Приказы главнокомандующего Малороссийскими конными казачьими полками. Типографские оттиски. 7.06.1855 – 29.03.1856., 138 арк.

90. Спр. 3. Месячные рапорты о состоянии полка за октябрь 1855 – май 1856 гг. и приложения к рапортам (списки, оттиски и другие). 1.11.1855 – 1.06.1856., 126 арк.

91. Спр. 4. Дело о принятии присяги казаками полка. 2.06.1855 – 3.11.1855., 26 арк.

92. Спр. 5. Дело о выступлении полка в город Петербург и возвращение его обратно в город Полтаву. 26.11.1855-30.05.1856., 111 арк.

93. Спр. 7. Дело о побегах со службы казаков полка Бедаха А., Гладуна С., Жужмана В. и других. 15.08.1855-27.07.1856., 66 арк.

94. Спр. 28. Постановления Полтавского комитета по сформированию Малороссийских казачьих полков о формах ведения и порядке ревизии отчетности и денежно-материальные отчеты полка за 1855 – 1856 гг.; списки казаков, подлежащих возвращению на место жительства или на место прежней службы после расформирования полка. 24.10.1855-10.08.1856., 176 арк.

95. Спр. 40. Формулярные списки казаков, принятых в полк из Зеньковского округа №3, № 17, № 338, №№ 365 - 468. 1855 г., 322 арк.

96. Спр. 41. Формулярные списки казаков, принятых в полк из Зеньковского округа №№ 469 - 675. 1855 г., 396 арк.

97. Спр. 42. Формулярные списки казаков, принятых в полк из Полтавского округа №№ 1 - 174. 1855 г., 344 арк.

98. Спр. 43. Формулярные списки казаков, принятых в полк из Полтавского округа №№ 175 - 309, 416, 616, 1045. 1855 г., 282 арк.
99. Спр. 44. Формулярные списки казаков, принятых в полк из Миргородского округа №№ 678 - 817. 1855 г., 331 арк.
100. Спр. 45. Формулярные списки казаков, принятых в полк из Миргородского округа №№ 818 - 1009. 1855 г., 376 арк.
101. Спр. 46. Формулярные списки казаков, принятых в полк из Гадяцкого округа №№ 1010 - 1045. 1855 г., 70 арк.
102. Спр. 49. Дело о расформировании полка. 12.03.1856 - 29.07.1856., 68 арк.
103. Спр. 60. Рапорты командира полка, ведомости, списки личного состава и другие материалы о формировании полка. 18.07.1855 - 13.03.1856., 248 арк.
104. Спр. 61. Месячные рапорты о состоянии полка за октябрь 1855 г. – апрель 1856 г. и приложения к рапортам (ведомости, списки и другие). 14.07.1855 – 2.05.1856., 136 арк.
105. Спр. 62. Рапорты офицеров командиру полка и рапорты командира главнокомандующему Малороссийскими казачьими полками о состоянии личного состава и передвижении полка, о назначении урядников и по другим вопросам. 11.07.1855 - 30.12.1855., 290 арк.
106. Спр. 63. Дело о выступлении полка в город Петербург и возвращении его обратно в Полтаву. 27.11.1855 - 13.05.1856., 113 арк.
107. Спр. 77. Переписка с Полтавским комитетом по формированию казачьих полков, Военным министром, земскими судами, комиссариатскими комиссиями и военно-походной канцелярией е. и. в. о выдаче денег на выплату пособий и жалованья офицерам и казакам и на закупку продовольствия и фуража, о присылке справочных цен на фураж и продовольствие и о сдаче знамен и оружия в связи с расформированием полка. 14.07.1855 – 05.07.1856., 56 арк.
108. Спр. 101. Формулярные списки казаков, принятых в полк из Гадяцкого округа, Полтавской губернии. 1855 г., 317 арк.
109. Спр. 102. Формулярные списки казаков, принятых в полк из Лохвицкого округа, Полтавской губернии. 1855 г., 653 арк.

110. Спр. 103. Формулярные списки казаков, принятых в полк из Прилуцкого округа, Полтавской губернии. 1855 г. 419 арк.
111. Спр. 104. Формулярные списки казаков, принятых в полк из Роменского округа, Полтавской губернии. 1855 г., 717 арк.
112. Спр. 107. Краткие записки и рапорты командира и офицеров полка о состоянии полка и отношения губернаторов, военных комендантов и окружных начальников государственных имуществ и земских судов о пожертвованиях местных жителей в пользу казаков, о рассмотрении прошений и жалоб казаков и членов их семейств, о предоставлении подвод для перевозки полковых грузов и другие; списки личного состава полка. 04.01.1856 – 03.06.1856., 232 арк.
113. Спр. 124. Дело о награждении старослужащих казаков и солдат полка. 27.04.1856 – 14.06.1856., 36 арк.
114. Спр. 131. Рапорты о состоянии полка за сентябрь - декабрь 1855 г. и приложения к рапортам. 11.05.1855 – 1.01.1856., 75 арк.
115. Спр. 164. Списки личного состава и ведомости о количестве людей в полку, описи лошадей и другие сведения, представленные главнозаведывающему Малороссийскими конно-казачьими полками. Черновики. 1855 г., 26 арк.
116. Спр. 167. Формулярные списки казаков, составленных Лубенским присутствием по приему казаков в 3 казачий полк. 1855 г., 162 арк.
117. Спр. 170. Рапорты о состоянии полка за декабрь 1855 – март 1856 гг. и приложения к рапортам (ведомости, списки). 25.01.1856 - 1.04.1856., 48 арк.
118. Спр. 171. Дело о выступлении полка в гор. Николаев. 31.01.1856 - 23.04.1856., 20 арк.
119. Спр. 173. Дело о расформировании полка. 26.04.1856 - 8.05.1856., арк. 12.
120. Спр. 177. Переписка полкового командира с земскими судами, городскими полициями, офицерами полка и окружными начальниками государственных имуществ Полтавской губернии о краже полковых лошадей, представлении отпусков личному составу, о нанесении побоев казачке Мищенко Т. казаком полка Капернок П. и по другим вопросам. 3.01.1856 – 29.05.1856., 63 арк.

121. Спр. 197. Книга приказов по 4 Малороссийскому конному казачьему полку за 1855 г. 15.07.1855 – 31.12.1855 г., 54 арк.
122. Спр. 198. Переписка с главнозаведующим Малороссийскими казачьими полками, присутствием по приему казаков в полк, окружными начальниками государственных имуществ, волостными правлениями и офицерами полка о комплектовании полка казаками, разборе казачьих жалоб и прошений, о направлении казаков в школу трубачей и по другим вопросам; списки личного состава полка. 5.06.1855 – 22.08.1855., 374 арк.
123. Спр. 199. Переписка с главнокомандующим Малороссийскими казачьими полками, командирами гарнизонных батальонов, офицерами 4 и других полков о комплектовании полка кадровыми солдатами, прикомандированными для обучения казаков службе, об обеспечении солдат довольствием, оформлении их формулярных списков и по другим вопросам; списки солдат полка. 13.07.1855 – 18.12.1855., 192 арк.
124. Спр. 201. Рапорты главнозаведывающего Малороссийских конно-казачьими полками и ведомости о поступлении казаков и солдат в полк, о приеме лошадей, оружия и амуниции и состояния полка; списки личного состава полка. 21.07.1863 – 14.03.1856., 171 арк.
125. Спр. 202. Месячные рапорты о состоянии 4 Малороссийского конного казачьего полка за 1855 г. 4.11.1855 – 2.01.1856., 115 арк.
126. Спр. 211. Дело о получении оружия. 19.08.1855 - 6.01.1856., 52 арк.
127. Спр. 261. Формулярные списки казаков из Кобеляцкого округа №№ 1 - 200. 1855 г., 404 арк.
128. Спр. 262. Формулярные списки казаков из Кобеляцкого и Кременчуцкого округов №№ 201 - 400. 1855 г., 400 арк.
129. Спр. 263. Формулярные списки казаков из Кременчуцкого округа №№ 401 - 600. 1855 г., 398 арк.
130. Спр. 264. Формулярные списки казаков из Кременчуцкого округа №№ 601 - 728. 1855 г., 256 арк.

131. Спр. 265. Формулярные списки казаков из Хорольского округа №№ 729 - 800. 1855 г., 144 арк.
132. Спр. 266. Формулярные списки казаков из Хорольского округа №№ 801 - 1045. 1855 г., 488 арк.
133. Спр. 271. Журнал исходящих документов полка. 6.06.1855 – 30.12.1855., 131 арк.
134. Спр. 273. Книга приказов по 4 Малороссийскому конному казачьему полку за 1856 г. 01.01.1856 – 14.05.1856., 29 арк.
135. Спр. 281. Переписка с Миргородской, Кобелякской и Лохвицкой городскими больницами о смерти и выздоровлении казаков, находящихся на излечении в больницах, и о возвращении выздоровевших в полк; список умерших казаков полка. 2.01.1856-21.05.1856., 364 арк.
136. Спр. 289. Дело о расформировании полка. 21.04.1856 – 30.04.1856., 224 арк.
137. Спр. 295. Дело о поступлении в полк казаков, задержанных без письменных видов и представленных волостными правлениями казаков, вернувшихся из больниц после выздоровления и других. 3.01.1856 – 11.05.1856., 91 арк.
138. Спр. 308. Приказы и предписания главнозаведывающего Малороссийскими конными казачьими полками, черниговского губернатора и командира полка командиру 7 резервной сотни об обеспечении сотни продовольствием, фуражом и жалованьем, о представлении отчетности и проведении инспектирования; формулярные списки офицеров сотни. 3.12.1855 – 15.05.1856., 130 арк.
139. Спр. 310. Рапорты о состоянии полка за октябрь и декабрь 1855 г. и приложения к рапортам (ведомости, списки). 3.11.1855 – 7.01.1856., 34 арк.
140. Спр. 324. Дело о побеге и розыске бежавших из полка казаков. 7.07.1855 – 4.02.1856., 59 арк.
141. Спр. 338. Месячные рапорты о состоянии полка за январь – май 1856. 5.02.1856 – 1.06.1856., 100 арк.

142. Спр. 339. Сведения о состоянии полка во время похода в город Гельсингфорс (Финляндия) и возвращения в город Чернигов. 7.01.1856 - 3.05.1856., 42 арк.

143. Спр. 348. Списки бывших офицеров государственного подвижного ополчения и Малороссийских конно-казацких полков №5 и 6 Черниговской губернии, имеющих право на получение бронзовой медали в память Крымской войны 1853 - 1856 гг. 1856 г., 12 арк.

144. Спр. 355. Дело о формировании полка и выступлении его в поход в город Гельсингфорс (Финляндия). 5.06.1855 - 30.12.1855., 365 арк.

145. Спр. 359. Журнал исходящих документов полка. 20.07.1855 - 26.12.1855., 56 арк.

Ф. 1283 Канцелярия чиновника особых поручений при Малороссийском губернаторе по сформированию Малороссийских казацких полков. 1831 - 1833 гг.

Оп. 1.

146. Спр. 1. Общее дело о сборе казаков с уездов Лубенского, Роменского, Пирятинського, Миргородского, Лохвицкого, Прилуцкого, Переяславского і Золотоношского в Лубны, о снабжении их вещами, составлении списков, распределении их в кавалерийские дивизии, артиллерийские роты и прочее. 1.12.1832 – 02.02.1833., 89 арк.

147. Спр. 3. Дело о перемене и распределении в кавалерию Малороссийских казаков Лохвицкого уезда. 3.12.1832 – 02.02.1833., 95 арк.

148. Спр. 4. Дело о перемене и распределении в кавалерию Малороссийских казацких полков казаков Лубенского уезда. 3.12.1832 – 02.02.1833., 66 арк.

149. Спр. 20. Дело о перемене и распределении в кавалерию Малороссийских казаков Золотоношского уезда. 3.12.1832 – 7.02.1833., 119 арк.

150. Спр. 23. Дело о перемене и распределении в кавалерию Малороссийских казаков Прилуцкого уезда. 4.12.1832 – 5.02.1833., 75 арк.

Ф. 1284 Штабы Малороссийских казачьих полков легкой кавалерии. 1831-1833 гг.

Оп. 1.

151. Спр. 1. Приказы Малороссийского военного губернатора по малороссийским казачьим полкам. 28.05.1831 – 19.08.1831., 36 арк.

152. Спр. 2. Приказы и предписания Малороссийского и Виленского военных губернаторов, гродненского военного начальника и командира 4 корпуса о назначении майора Краснокутского командиром полка, о передвижении полка, занятии пограничных постов вдоль р. Неман и другие. 08.06.1831 – 24.12.1831., 94 арк.

153. Спр. 3. Предписания Виленского временного военного губернатора, определения и отношения Полтавского губернского и уездных комитетов по сформированию казачьих полков, земских судов и уездных военных начальников по вопросам формирования, снабжения и передвижения полка, занятии казачьими командами пограничных постов, задержания контрабандистов и другие. 15.06.1831 - 30.12.1831., 223 арк.

154. Спр. 5. Месячные рапорты о состоянии первого полка за июль – декабрь 1831 г. и приложения к рапортам (списки, ведомости и другие). 3.08.1831 – 4.01.1832., 76 арк.

155. Спр. 9. Смотровые записки и рапорты командира 3 эскадрона командиру полка о передвижении и столкновениях с отрядами польских повстанцев, о задержании контрабандных товаров, получении оружия и обмундирования, о болезнях и другие; ранжирные и арматурные списки 3 эскадрона. 23.06.1831 – 25.12.1831., 135 арк.

156. Спр. 10. Смотровые записки и рапорты командира 4 эскадрона командиру полка о передвижении эскадрона и преследовании отрядов польских повстанцев, о болезнях, побегах и смерти казаков, о получении оружия и лошадей, о предоставлении отпусков и другие; списки личного состава 4 эскадрона. 27.06.1831 - 23.12.1831., 75 арк.

157. Спр. 19. Формулярные списки чиновников, назначенных офицерами в полк по приказанию Малороссийского военного губернатора. 1831 г., 46 арк.
158. Спр. 31. Книга приказов по полку. 5.01.1832 - 30.11.1832., 32 арк.
159. Спр. 33. Предписания военных комендантов и уездных военных начальников Виленской и Курляндской губерний, отношения начальников таможен и рапорты офицеров полка о порядке расположения и движения полка, о несении охранной пограничной службы и выдаче наградных за задержание контрабандных товаров, о направлении заболевших казаков на излечение и по др. вопросам. 2.01.1832 - 19.08.1832., 453 арк.
160. Спр. 39. Месячные рапорты о состоянии первого полка за январь – ноябрь 1832 г. и приложения к рапортам (ведомости, списки и другие). 4.02.1832 – 02.12.1832., 131 арк.
161. Спр. 41. Рапорты командира 2 эскадрона командиру полку о состоянии эскадрона и несении строевой службы, о задержании контрабандных товаров, болезнях казаков и другие; ранжирные, арматурные и кондуитные списки 2 эскадрона. 2.01.32 - 23.12.32., 172 арк.
162. Спр. 42. Рапорты командира 3 эскадрона командиру полка о несении сторожевой службы, поиске лиц укрывающихся от рекрутской повинности и вооруженном столкновении с крестьянами, пытавшихся отбить партию рекрутов, о выделении казачьих команд для сопровождения арестантов, о болезнях и смерти казаков и другие; ранжирный список 3 эскадрона. 3.01.1832-24.12.1832., 134 арк.
163. Спр. 54. Предписания Виленского и Малороссийского военных губернаторов, рапорты и отношения командиров Виленской, Волынской и Одесской бригад пограничной таможенной стражи, офицеров полка и др. лиц по вопросам расформирования полка и передачи казаков и части офицеров в ведение таможенных округов; ведомости о деньгах, следуемых личному составу полка в награду за задержание контрабандных товаров. 3.01.1833 – 28.09.1834., 429 арк.

164. Спр. 65. Приказы по Ковенскому гарнизону, предписания Виленского временного военного губернатора и Ковенского коменданта, рапорты офицеров полка и отношения Ковенского временного полицейского управления и госпиталя об обеспечении охраны дороги Вильно-Ковно, о столкновениях казаков с отрядами польских повстанцев, занятии казачьими командами постов, о назначении командира полка членом комиссии военного суда при Ковенском ордонанс-гаузе и по др. вопросам. 01.10.1831 – 31.10.1831., 147 арк.

165. Спр. 69. Месячные рапорты о состоянии полка за июль – ноябрь 1831 г. и приложения к рапортам (ведомости, списки и другие). 31.08.1831 – 20.12.1831., 81 арк.

166. Спр. 80. Предписания Виленского временного военного губернатора и областного начальника 4 Самоштских уездов, рапорты офицеров полка и отношения Виленского арсенала, Ковенских земского суда и госпиталя о занятии полком постов вдоль пограничной линии р. Неман, об отказе казачьей команды, квартирующей в м. Вильках, Виленской губ. платить местным жителям деньги за продукты, об отпуске полку форм для литья пуль и по др. вопросам. 2.01.1832 - 31.01.1832., 81 арк.

167. Спр. 81. Предписания Виленского временного военного губернатора и военных начальников 4 Самоштских уездов и пограничных линий, рапорты офицеров полка и отношения Ковенского госпиталя, таможен, управления Малороссийского военного губернатора и земских судов об откомандировании казачьих команд в распоряжение уездных военных начальников с расположением по пограничным постам, о выдаче наградных за задержание контрабандных товаров, направлении больных казаков в госпитали, о личном составе полка и по др. вопросам. 3.02.1832 – 30.06.1832., 303 арк.

168. Спр. 86. Предписания Виленского временного военного губернатора от 8.12.1832 г. о расформировании и передаче полка в ведение Министерства финансов с направлением казаков на укомплектование таможенной стражи; рапорты офицеров полка и отношения земских судов, Виленского коменданта и управления Малороссийского военного губернатора о представлении

квитанции, закупке продовольствия и фуража, о награждении офицеров и по др. вопросам. 1.11.1832 - 28.11.1832., 79 арк.

169. Спр. 88. Месячные рапорты о состоянии второго полка за январь 1832 - январь 1833 г. и приложения к рапортам (ведомости, списки и другие). 30.01.1832 – 08.02.1833., 192 арк.

170. Спр. 103. Месячные рапорты о состоянии третьего полка за июль 1831 г. – январь 1832 г. и приложения к рапортам (ведомости, списки и другие). 13.06.1831 – 26.01.1832., 125 арк.

171. Спр. 113. Списки офицеров и казаков полка, командированных для розыска отрядов польских повстанцев, для содержания пикетов и по др. служебным надобностям; тетради регистрации почты. 1831 г., 80 арк.

172. Спр. 166. Рапорты эскадронных командиров и др. офицеров командиру полка о передвижении и состоянии эскадронов, розыске отрядов польских повстанцев и командировании военнопленных, об обеспечении полка обмундированием и другие; списки козаков полка и квитанции о приеме больных козаков в госпитали и больницы. 2.07.1831-30.10.1831., 465 арк.

173. Спр. 174. Формулярные списки, аттестаты и другие документы офицеров полков. Копии имеющихся документов от 1816 г. 1831 г., 108 арк.

174. Спр. 186. Приказы и предписания Малороссийского и Виленского военных губернаторов о назначении командира полка подполковника Кабанова, подготовке полка к инспекторскому смотру, о командировании казачьих команд для розыска отрядов польских повстанцев и другие. 7.06.1831 - 27.12.1831., 72 арк.

175. Спр. 187. Предписания Виленского военного губернатора и командира 4 пехотного корпуса о передвижении 2 эскадрона полка в город Брест-Литовский, а 4 эскадрона в город Вильно, о распределении казачьих команд по постам, выступлении штаба с 1 и 3 эскадронами в гор. Минск, об отдаче под арест подпоручика Кравченко за насильственное взимание подвод у населения с нанесением побоев соцким и другим. 20.12.1831 - 14.06.1832., 152 арк.

176. Спр. 194. Предписания Малороссийского военного губернатора, отношения главного смотрителя провиантских магазинов Черниговской губернии, квитанции провиантских магазинов и др. документы к полковым книгам прихода и расхода продовольствия и фуража. 15.06.1831 – 31.12.1831., 104 арк.
177. Спр. 202. Месячные рапорты о состоянии шестого полка за июль – декабрь 1831 г. и приложения к рапортам (ведомости, списки и другие). Черновики. 12.08.1831 – 24.12.1831., 85 арк.
178. Спр. 220. Дело о расформировании 6-го полка. 16.10.1832 – 26.11.1832., 172 арк.
179. Спр. 224. Месячные рапорты о состоянии шестого полка за январь – октябрь 1832 г. и приложения к рапортам (ведомости, списки и другие). Черновики. 26.01.1832 – 01.11.1832., 137 арк.
180. Спр. 239. Месячные рапорты о состоянии седьмого полка за август – ноябрь 1831 г. и приложения к рапортам. 1.09.1831 – 1.12.1831., 74 арк.
181. Спр. 251. Предписания Малороссийского военного губернатора, отношения земских судов и городских полиций и рапорты офицеров полка о передвижении полка и обеспечении его продовольствием, фуражом, грузовым транспортом, о расформировании полка и формировании двух Малороссийских полков для службы на Кавказе, о поступлении желающих по др. вопросам. 1.10.1832 – 29.11.1832., 199 арк.
182. Спр. 252. Месячные и полумесячные рапорты о состоянии седьмого полка за январь – октябрь 1832г. и приложения к рапортам (ведомости, списки и другие). 1.02.1832 – 1.11.1832., 409 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 384 Киевская губернская комиссия по первой всеобщей переписи населения. 1897 г.

Оп. 9 Радомысльская уездная переписная комиссия.

183. Спр. 591. Листы переписи населения 1897 г. Радомысльского уезда Горностайпольской волости д. Домонтов. 19 переписной участок. 1897 г., 116 арк.

Державний архів Сумської області

**Ф. 610 Кролевецкий уездный комитет по формированию казачьих полков.
1831 г.**

Оп. 1.

184. Спр. 1. Журнал заседаний Кролевецкого уездного комитета по формированию казачьих полков. 19.06.1831 – 17.07.1831., 28 арк.

**Ф. 628 Глуховский уездный комитет по формированию казачьих полков.
1831-1832 гг.**

Оп. 1.

185. Спр. 9. Прошения казаков о согласии пойти служить в казачьи полки за другие семейства. Извещения Глуховского комитета по формированию казачьих полков помещичьим владениям, которые обязаны поставить в казачьи полки лошадей, о посылке мастеровых для изготовления упряжки для лошадей, о доставлении фуража. Донесения владельцев о выдаче квитанции за сданные лошади в казачьи эскадроны. 12.06.1831 – 19.07.1831., 42 арк.

186. Спр. 16. Список граждан представленных к приему в резервные эскадроны по Глуховскому уезду. 10.09.1831 – 10.09.1831., 10 арк.

Оп. 2.

187. Спр. 1. Рапорты волостных правлений и условия, заключенные между казаками, о соглашении казаков служить по найму в казачьих полках за другие семейства. 5.06.1831 – 9.06.1831., 15 арк.

188. Спр. 4. Журнал заседаний Глуховского комитета по формированию Малороссийских казачьих полков. 3.06.1831 – 24.06.1831., 62 арк.

189. Спр. 5. Рапорты волостных правлений с прилагаемым к ним списком казаков, назначенных для службы в казачьи полки. 5.06.1831 – 9.06.1831., 38 арк.

Публікації джерел

190. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА).
Фонд 395. Инспекторский департамент.
Оп. 311.
Спр. 28. Именные списки Черниговского ополчения: 1-го, 2-го, 3-го, 4-го, 5-го и 6-го конно-казачьего полка нижних чинов за 1812 и 1814 гг., 775 арк. - Режим доступа: http://forum.vgd.ru/351/32387/10.htm?a=stdforum_view&o=
191. Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии / Н. И. Арандаренко. – Полтава: Типография Губернского Правления, 1849. - Ч. 2. – 390 с.
192. Базилевич Г. Местечко Александровка Черниговской губернии Сосницкого уезда / Г. Базилевич. / Этнографический сборник, издаваемый Императорским Русским географическим обществом. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1853. – Выпуск 1. - С. 313-336.
193. Военно-статистическое обозрение Российской империи / сост. ген. штаба п/п-к Мицевичь. // СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1851. – Т. XII. – Ч. 2: Черниговская губерния. – 196 с.
194. Военно-статистическое обозрение Российской империи / сост. ген. штаба п/п-к Облеухов. // СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1848. – Т. XII. – Ч. 3: Полтавская губерния. – 125 с.
195. Высочайше утвержденное Положение о Государственном ополчении // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1856. – Т. XXX. – Отделение 1. - № 28994. - С. 86 - 95.
196. Высочайше утвержденное Положение о Малороссийских конных казачьих полках // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1856. – Т. XXX. – Отделение 1. - № 29288. – С. 320-324.
197. Высочайше утвержденное Положение о роспуске Малороссийских конных казачьих полков Черниговской и Полтавской губерний // ПСЗРИ. Собрание

второе. - Т. XXXIX. Отделение первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1866. – № 41112. – С. 652 - 656.

198. Высочайше утвержденное Положение о сформировании в Полтавской и Черниговской губерниях конных Малороссийских казачьих полков // ПСЗРИ. Собрание второе. - Т. XXXVIII. Отделение первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1866. – № 39660. - С. 495 - 499.

199. Высочайше утвержденное Учреждение Министерства Государственных Имуществ // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1838. – Т. XII. – Отделение 1. – № 10834. – С. 1039 - 1053.

200. Высочайше утвержденный Воинский Устав о строевой службе конных полков казачьих войск // ПСЗРИ. Собрание второе. - Т. XXXV. Отделение второе. 1860 – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1862. – № 36487. - С. 547 - 634.

201. Высочайше утвержденный Устав об управлении Малороссийскими казаками // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1835. – Т. IX. – Отделение 1. - № 6727.– С. 46 - 52.

202. Высочайше утвержденный Устав Рекрутский // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1832. – Т. VI. – Отделение 1. - № 4677. - С. 501 - 657.

203. Гавриленко Д. Некоторые черты быта козаков Черниговской губернии / Д. Гавриленко. // Черниговские Губернские ведомости. Часть неофициальная. – Чернигов: 1852. - № 7. – С. 51 - 53.

204. Генеральное учреждение о сборе в Государстве рекрут и о порядках, какие при наборе исполнять должно, также и о штрафах, кто, как в прием, так и в отдаче неистинною поступать будет // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XVII. - № 12748. - С. 997-1016.

205. Экстраординарное собрание дворянства Полтавской губернии // Полтавские губернские ведомости. Неофициальная часть. – Полтава, 1855. - № 24. - С. 198.
206. Кулжинський І. Г. Федюша Мотовильський. Український роман / І. Г. Кулжинський. – М.: Университетская Типографія, 1833. – 135 с. – Режим доступа: <https://vivaldi.nlr.ru/bx000004330/view>.
207. Материалы для биографии Г. П. Галагана / Публ. А. М. Лазаревського // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1898. - № 9. – С. 189 - 224.
208. Мысль императора Александра I об учреждении в Малороссии казачьих полков // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1890. - № 1. – С. 119 - 120.
209. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. Сборник документов / Под ред. Л. Г. Бескровный. – М.: Издательство АН СССР, 1962 – 546 с.
210. О введении Малороссийских казаков в рекрутскую повинность // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXXV. - № 27505. - С. 544.
211. О возобновлении с 1 января 1820 года сбора оброчного оклада с Малороссийских казаков, и о распространении на них учрежденных податей по части путей сообщения // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXXVI. - № 28021. - С. 410.
212. О даровании Малороссийским казакам Полтавской и Черниговской губерний облегчения в исполнении повинности, по набору с них людей в военную службу // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1842. – Т. XVI. - Отделение первое. - № 14178. - С. 49 - 50.
213. О даровании облегчения военным поселянам кавалерийских округов, в исполнении ими воинских повинностей // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб.:

Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1842. – Т. XVI. -
Отделение первое. - № 14179. - С. 50.

214. О запрещении помещикам, иметь прислугу из числа крепостных людей под названием казаков и гусар // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXV. - № 19002. - С. 681.

215. О количестве следуемых ко взысканию окладных сборов по Полтавской губернии за 1848 год с каждой души податного сословия // Полтавские губернские ведомости. Неофициальная часть. – Полтава, 1848. - № 3 - С. 35.

216. О людях, находящихся в Черноморском Казачьем войске с давнего времени, к сословию оно не принадлежащих // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1827. – Т. II. - № 908. - С. 185 - 187.

217. О наборе в обеих Белорусских Губерниях, в Подольской, Волынской, Лифляндской и Эстляндской, с 500 душ по пяти рекрут и о сборе с Сибирских губерний, вместо рекрут, деньгами, за каждого по 20000 рублей // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXXII. – № 25172. - С. 384 - 385.

218. О новом образовании Малороссийских казаков, и об освобождении их от разных податей // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXXIII. – № 26309 - С. 887 - 888.

219. О передаче в Таможенное ведомство двух Малороссийских казачьих полков // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1833. – Т. VII. - № 5602. - С. 601 - 606.

220. О подробных распоряжениях к производству настоящего рекрутского набора // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXXI. - № 24773. - С. 840 - 842.

221. О позволении Малороссийским казакам распоряжаться недвижимыми их именьями, на древних правах и привилегиях, Малороссии жалованных //

ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXVII. - № 20823. - С. 712 - 715.

222. О сборе внутри Государства земского ополчения // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXXII. – № 25176. - С. 388.

223. О сравнении панцирных Бояр в повинностях с Малороссийскими казаками // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXIX. - № 22615. - С. 1278 - 1280.

224. О сформировании из Курляндских Бушвехтерских селений Корпуса стрелков // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXXII. – № 25139. - С. 352.

225. О сформировании из Малороссийских казаков 8-ми Кавалерийских полков, по приложенному Положению и Штату // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1832. – Т. VI. – Отделение 1. - № 4536. - С. 338 - 341.

226. О умножении Черноморского войска переселением на земли, оному войску принадлежащие, 25000 Малороссийских казаков // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXXVII. - № 28241. - С. 165 - 167.

227. О употреблении лесных стражей Западных Губерний для надобности при армиях // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXXII. – № 25138. - С. 351 - 352.

228. Об образовании казачьего в четырех полках из Украинских поселян, обитающих в Губернии Киевской и частью в Каменец-Подольской // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXXII. – № 25129. - С. 339 - 342.

229. Об оставлении взимания податей с Малороссийских казаков в настоящем положении // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXXIII. – № 26130. - С. 490.

230. Об отмене набора с Малороссийских Казаков в будущем 1833 году // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1833. – Т. VII. - № 5730. - С. 824.
231. Об учреждении Комиссарского Суда в Малороссии для апелляции на тамошнюю Межевую Контору // ПСЗРИ. Собрание первое. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. – Т. XXVII. - № 20806. - С. 684 - 685.
232. Освящение знамен Малороссийских конных казачьих полков // Полтавские губернские ведомости. Неофициальная часть. – Полтава: 1855. - № 45. – С. 384-386
233. Павловский И. Ф. Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад / И. Ф. Павловский. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава: Электрическая Типография Г. И. Маркевича, 1906. – Вып. 2. – С. 59 – 163.
234. Познанский Б. С. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 года / Б. С. Познанский. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1885. - № 12. – С. 571 - 611.
235. Рекрутські та солдатські пісні / [упоряд. А. Л. Іоаніді, О. А. Правдюк]. – К.: Наукова думка, 1974. – 623 с.
236. Репнин М. Г. Краткая записка о малороссийских казаках / М. Г. Репнин. // Чтение в императорском обществе истории и древностей Российских при московском университете. - М.: Университетская Типография, 1863. – Книга 2. - С. 85 - 130.
237. Репнин М. Г. Об обращении малороссийских казаков к первобытному их состоянию / М. Г. Репнин. // Чтение в императорском обществе истории и древностей Российских при московском университете. - М.: Университетская Типография, 1863. – Книга 1. - С. 192 – 194.
238. Рудницький В. Исторический очерк восстания 1863-1864 гг. в юго-западных губерниях. / В. Рудницький. // Восстание 1863 года. Документы и материалы. Следственные показания о восстании 1863 года. – Вроцлав –

Варшава – Краков: Zakład narodowy im. Ossolinskich wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1965. – С. 196 - 254.

239. Сведения о пожертвовании поступившие в церкви Полтавской епархии в 1863 г. // Полтавские епархиальные ведомости. - Полтава: 1864. - № 5. - С. 60-64.

240. Сердюков И. И. Автобиографическая записка И. И. Сердюкова / И. И. Сердюков. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1896. – Кн. 11. – С. 178 - 224.

241. Субботин Г. Пастырское наставление ново-набранным казакам, сказанное пред отправлением их к сборному пункту – после молебствия при окроплении их Св. водою / Г. Субботин. // Полтавские епархиальные ведомости. Неофициальная часть. – Полтава: 1963. - № 19. – С. 258 - 261.

242. Терлецкий Н. Речь пред молебствием, по случаю призыва очередных рекрут / Н. Терлецкий. // Полтавские епархиальные ведомости. Неофициальная часть. – Полтава: 1963. - № 2. – С. 76 - 78.

243. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1948. – 144 с.

244. Число жителей в Полтавской губернии к 1855 году // Полтавские губернские ведомости. Неофициальная часть. – Полтава: 1855. - № 33. - С. 269-270.

245. Шандра В. С. ... настоящее положение малороссийских козаков: (Всеїдданійша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В. В. Левашова Миколі І.) / В. С. Шандра. // Архіви України. - 2000. - № 1 - 3. - С. 29 - 43.

246. Штат Малороссийских полков легкой кавалерии, составляемым из четырех действующих и двух резервных эскадронов // ПСЗРИ. Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1832. – Т. VI. – Отделение 1. - С. 821.

Література

247. Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. / Б. С. Абаліхін. – К.: Держполітвидав, 1962. – 63 с.
248. Абалихин Б. С. Украинское ополчение 1812 г. / Б. С. Абалихин. // Исторические записки. – М.: Издательство АН СССР, 1962. – Т. 72. – С. 87 – 118.
249. Айрапетов О. Р. Царство Польское в политике империи в 1863-1864 гг. / О. Р. Айрапетов. – М.: Регнум, 2012. – 131 с.
250. Антонович В. Б. Коротка історія козаччини / В. Б. Антонович. – Вінніпег: Давфін, 1971. – 232 с.
251. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович. – К: Наукова думка, 1969. – 223 с.
252. Апухтинь В. Р. Народная военная сила. Дворянские ополчения в Отечественную войну. / В. Р. Апухтинь. – М.: Т-во “Печатня С. П. Яковлева”, 1912. – Т. 1. – 124 с.
253. Бабкин В. И. Народное ополчение в отечественной войне 1812 г. / В. И. Бабкин. – М.: Соцэкиз, 1962. – 212 с.
254. Бачинська О. А. Інформативні можливості спеціальної церковної періодики щодо вивчення групи “малоросійських козаків” (на матеріалах “Черниговских епархиальных известий” та “Полтавских епархиальных ведомостей”) / О. А. Бачинська. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / Відп. ред. Г. В. Боряк. – К.: Інститут історії України НАНУ. – 2007. – Число 15. – С. 116 - 123.
255. Бачинська О. А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій / О. А. Бачинська. // Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. / Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Т. 2. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. – С. 303 - 363.
256. Бачинська О. А. Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII – XIX ст.) / О. А. Бачинська. – О.: Астропринт, 2009. – 256 с.

257. Бачинська О. А. “Малоросійські козаки” XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територіальне розселення / О. А. Бачинська. // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць / Ред. кол.: Г. В. Боряк (відп. ред.) та ін. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Число 12. – С. 15 – 26.
258. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX в. / Л. Г. Бескровный. – М.: Наука, 1973. – 615 с.
259. Буцик А. К. Вітчизняна війна 1812 року і крах наполеонівської імперії / А. К. Буцик. – К.: Видавництво Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, 1959. - 87 с.
260. Волковинський В. М. Рекрутська повинність [Електронний ресурс] / В. М. Волковинський. // Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Rekrutska_povynnist
261. Волошин Ю. В. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Ю. В. Волошин. – К.: К.І.С., 2016. – 356 с.
262. Гербільський Г. Ю. Українські козацькі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 р / Г. Ю. Гербільський. - М.: Укрполітвидав., 1943. – 20 с.
263. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. - К.: Держполітвидав, 1954. – 452 с.
264. Гуржій О. І. Війна 1812 року: український контекст / О. І. Гуржій, О. П. Реєнт, А. А. Палій. – К.: Ін-т історії України, 2012. – 154 с.
265. Д. А. [Дмитро Антонович] Дещо про “Виклади про козацькі часи на Вкраїні” та про історичні погляди проф. Антоновича / Д. А. // Коротка історія козаччини. - Вінніпег: Давфін, 1971. – С. XVI – XXI.
266. Дашкевич Я. Р. Об’єктивне і суб’єктивне в просопографії / Я. Р. Дашевич. // Український біографічний словник: історія і проблематика створення. Матеріали науково-практичної конференції. (Львів, 8 - 9 жовтня 1996 р.). – Львів: 1997. – С. 40 – 47.

267. Дзагалов А. С. Формирование и переселение малороссийских казачьих полков на территорию Терской области. Сопоставление и сравнительный анализ архивных сведений / А. С. Дзагалов. // Український історичний збірник: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут історії України; гол. ред. Т. Чухліб. – К.: 2007. – Вип. 10. – С. 88 – 107.
268. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. 1: Предпосылки и сущность реформы / Н. М. Дружинин. – М., Л.: Издательство Академии наук СССР, 1946. – 631 с.
269. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. 2: Реализация и последствия реформы / Н. М. Дружинин. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – 613 с.
270. Єфремов С. О. 1812-й рік на Україні [Електронний ресурс] / С. О. Єфремов. // Режим доступу: <http://www.memorial.kiev.ua/genocyd-ukrajinciv/duhovnyj-i-kultunuj-genocyd/151-sergij-jefremov-1812-j-rik-na-ukrajini.html>
271. Задунайський В. В. До історії українських козацьких полків у 50-ті рр. XIX ст. / В. В. Задунайський. // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Історія: наук. журн. / Чорном. держ. ун-т ім. П. Могили. – Миколаїв: 2009. – Вип. 91. – С. 22-26.
272. Зайончковский П. А. Военные реформы 1860-1870 годов в России. / П. А. Зайончковский. – М.: Издательство Московского университета, 1952. – 286 с.
273. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії / Л. Зашкільняк. – Львів: Ломнію, 1996. – 95 с.
274. Калакура Я. С. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов, С. Ф. Павленко, М. Г. Палієнко. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
275. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. / Я. С. Калакура. – Вид. 2-ге, доп. - К.: Генеза, 2012. – 512 с.

276. Калинин С. Е. Малороссийские казачьи полки в 1812 – 1814 гг. [Электронный ресурс] / С. Е. Калинин. – С. 1 - 11. — Режим доступа: http://www.cossackdom.com/articles/k/kalinin_maloros.pdf
277. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
278. Ковтун І. О. Рекрутська повинність в наддніпрянській Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н.: спец. 07.00.01 - історія України / І. О. Ковтун. – Переяслав-Хмельницький: 2015. – 20 с.
279. Клепацький П. Г. Дворянське земське ополчення (“козаки”) 1812 р. на Полтавщині / П. Г. Клепацький. // За сто літ. Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. За ред. М. С. Грушевського. - Харків-Київ: Державне видавництво України, 1930. – Кн. 5. – С. 6 – 21.
280. Колесник І. І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. І. Колесник. – К.: Ін-т історії України, 2013. - 566 с.
281. Конопка Н. О. Малоросійський військовий губернатор Микола Григорович Репнін: автореф. дис. ... канд іст. наук: 07.00.01 – історія України / Н. О. Конопка. – Острого: 2008. – 23 с.
282. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
283. Кухарук О. В. Формування стану “малоросійських козаків” наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / О. В. Кухарук. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва історії України НАН України: Збірник наукових праць. – О.: 2007. – Вип. 2. – С. 61-76.
284. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т. И. Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – 198 с.
285. Лейберов О. О. “Одушевляясь любовью и усердием к народу и отечеству ...” ніжинські ополченські полки в наполеонівських війнах / О. О. Лейберов. //

Ніжинська старовина. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – Вип. 3 (6). – С. 52 – 60.

286. Лейберов О. О. “Побужденные чувством верноподданнической преданости и восторженного умиления...” Участь населення Ніжинського повіту у Кримській війні 1853 – 1856 років / О. О. Лейберов. // Ніжинська старовина. – К., 2008. – Вип. 6 (9). – С. 58 – 64.

287. Ликова В. В. Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська на початку ХІХ ст. / В. В. Ликова. // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії НАН України: Зб. наук. пр. – О.: СПД Бровкін О. В., 2010. – Вип. 5. – С. 27 - 33.

288. Литвин Т. С. Малороссийская казацкая кавалерия в восточной войне 1853-1856 гг. / Т. С. Литвин. // Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Третьей международной научно-практической конференции 16-18 мая 2012 г. – СПб.: ВИМАИВиВС, 2012. – Ч. 2. – С. 155 - 164.

289. Литвинова Т. Ф. Проблеми дослідження історії козацтва кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ століття / Т. Ф. Литвинова. // Січеславський альманах : Збірник наукових праць з історії українського козацтва / Національна Академія наук України, Інститут історії. – Дніпропетровськ: Видавництво НГУ, 2005. – Вип. 1. – С. 58 - 64.

290. Лисяк-Рудницький І. П. Структура української історії в ХІХ столітті / І. П. Лисяк-Рудницький / упоряд. Я. Й. Грицак / перекл. Мартин Бадік, Уляна Гавришків, Ярослав Грицак, Андрій Дешиця, Галина Киван, Еріка Панкєєва // Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 193 - 203.

291. Любич О. А. Коротка історія малоросійського козацтва: соціально-економічний, правовий та світоглядний аспекти: [монографія] / О. А. Любич, В. В. Співак. – Чернігів: Десна Поліграф, 2015. – 391 с.

292. Максимович М. О. Бубновская сотня / М. О. Максимович. / упоряд. В. А. Короткий. // Вибрані твори – К.: Либідь, 2004. – С. 258 - 314.

293. Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г. И. Марахов. – К.: Издательство Киевского университета, 1967. – 257 с.
294. Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство / Д. П. Миллер. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. - Кн.1. – С. 1-31.
295. Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство / Д. П. Миллер. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. - Кн. 2. – С. 188 – 212.
296. Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство / Д. П. Миллер. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. - Кн. 3. – С. 351 – 374.
297. Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство / Д. П. Миллер. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. - Кн. 4. – С. 1- 47.
298. Миско М. В. Польское восстание 1863 года. / М. В. Миско. – М.: Издательство академии наук СССР, 1962. – 355 с.
299. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 Т. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 1. – 583 с.
300. Мицик Ю. А. Писемні джерела з історії козацтва / Ю. А. Мицик. // Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. / Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Т. 2. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. – С. 541 – 588.
301. Міц М. М. Рекрутська та земські повинності малоросійського козацтва в першій половині XIX ст. (За “Сводом законів Російської імперії”) / М. М. Міц. // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на

Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії НАН України: Зб. наук. пр. – О.: СПД Бровкін О. В., 2010. – Вип. 5. – С. 39 - 52.

302. Міц М. М. Правове регулювання земських повинностей “малоросійського козацтва” за зводом законів Російської імперії / М. М. Міц. // Право та управління. – Ірпінь: 2011. - № 1. – С. 281 - 288.

303. Міц М. М. Оподаткування козацтва північного лівобережжя у першій половині XIX ст. / М. М. Міц. // Форум права. – Харків: 2012. - № 1. – С. 655 - 661.

304. Нестеренко Л. О. Діяльність волосних правлінь Чернігівщини в першій пол. XIX ст. по організації рекрутської повинності / Л. О. Нестеренко. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. – Чернігів: 2011. - № 5. – С. 89 - 98

305. Нестеренко Л. О. Контроль волосних правлінь Чернігівської губернії в першій пол. XIX ст. за виконанням населенням натуральних повинностей / Л. О. Нестеренко. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. – Чернігів: 2012. - № 3 - 4. – С. 90 – 101.

306. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX в. / В. И. Неупокоев. – М.: Наука, 1987. – 288 с.

307. Номис М. Несколько заметок к Автобиографической записке И. И. Сердюкова, помещенной в ноябрьской книжке “Киевской старины” за 1896 г. / М. Номис. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. – Кн. 4. – С. 157 – 162.

308. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні у дореформений період / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

309. Орлик В. М. Козацтво Лівобережної України у фінансовій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. / В. М. Орлик. // Проблеми історії України XIX – на початку XX ст.: Зб. наук. пр. – К.: 2009. – Вип. 16. – С. 83 - 97.

310. Павловский И. Ф. Малороссийское казачье ополчение в 1812 году по архивным данным / И. Ф. Павловский. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1906. – Кн. 9. – С. 1 - 20.
311. Павловский И. Ф. Малороссийское казачье ополчение в 1812 году по архивным данным / И. Ф. Павловский. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1906. - Кн. 10. – С. 137 - 154.
312. Павловский И. Ф. Малороссийские казачьи полки в борьбе с поляками в 1831 г. / И. Ф. Павловский. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава: Электрическая Типография Г. И. Маркевича, 1910. – Вып. 7. – С. 108 - 116.
313. Павловский И. Ф. Малороссийское казачье ополчение в Крымскую войну / И. Ф. Павловский. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава: Электрическая Типография Г. И. Маркевича, 1910. – Вып. 7. – С. 159 - 166.
314. Павловский И. Ф. Участие И. П. Котляревского в формировании малороссийских казачьих полков в 1812 г. / И. Ф. Павловский. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1905. - № 6. – С. 309 - 320.
315. Падалка Л. В. Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте // Л. В. Падалка. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава: Электрическая Типография Г. И. Маркевича, 1906. – Вып. 2. – С. 1 - 86.
316. Переяславський О. Українська збройна сила в Наполеонівських війнах 1812 – 1814 рр. / О. Переяславський. // Табор. – Варшава: 1933. – Ч. 19. – С. 44 - 52.
317. Переяславський О. Українська збройна сила в Наполеонівських війнах 1812 – 1814 рр. / О. Переяславський. // Табор. – Варшава: 1933. – Ч. 20. – С. 28 - 41.
318. Переяславський О. Українська збройна сила в Наполеонівських війнах 1812 – 1814 рр. / О. Переяславський. // Табор. – Варшава: 1934. – Ч. 21. – С. 28 - 37.

319. Переяславський О. Українська збройна сила в Наполеонівських війнах 1812 – 1814 рр. / О. Переяславський. // Табор. – Варшава: 1934. – Ч. 22. – С. 33 - 37.
320. Переяславський О. Українська збройна сила в Наполеонівських війнах 1812 – 1814 рр. / О. Переяславський. // Табор. – Варшава: 1934. – Ч. 23. – С. 16 - 25.
321. Переяславський О. Українська збройна сила в Наполеонівських війнах 1812 – 1814 рр. / О. Переяславський. // Табор. – Варшава: 1934. – Ч. 25. – С. 28 - 37.
322. Переяславський О. Українська збройна сила в Наполеонівських війнах 1812 – 1814 рр. / О. Переяславський. // Табор. – Варшава: 1934. – Ч. 26. – С. 23 - 25.
323. Переяславський О. Остання збройна сила Старої України (1863-1864 рр.) / О. Переяславський. // Табор. – Варшава: 1934. – Ч. 27. – С. 24 - 32.
324. Плохій Сергій. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Сергій Плохій. / Авториз. пер. з англ. Миколи Климчука. – К.: Laugus, 2013. – 440с.: 40 іл., 4 карти. – (Серія “Золоті ворота”, вип. 5). – с. 257.
325. Потрашков С. В. Дореволюційна провінціальна історіографія подій Вітчизняної війни 1812 року на Україні / С. В. Потрашков. // Вітчизняна війна 1812 р. Джерела. Пам'ятники. Проблеми. – Бородино: 2002. – С. 162 – 171.
326. Потрашков С. В. Вітчизняна війна 1812 в українській історіографії (1917-1991 рр.) / С. В. Потрашков. // Бородино і наполеоновські війни. Битви. Поля сражень. Мемориали. – М.: 2003. – С. 235 – 243.
327. Потрашков С. В. О деяких тенденціях в освітленні Вітчизняної війни 1812 року сучасними українськими істориками / С. В. Потрашков. // Вітчизняна війна 1812 р. Джерела. Пам'ятники. Проблеми. – Бородино: 2002. – С. 162 – 171.

328. Смолин Н. Н. Дружины Государственного Подвижного ополчения 1855-1856 гг. / Н. Н. Смолин. // Русский сборник. – М.: Регнум, 2009. – Т. VII. – С. 325 – 367.
329. Смолій В. А. Феномен українського козацтва (замість передмови) / В. А. Смолій. // Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. / Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Т. 1. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. – С. 5 – 16.
330. Сокирко О. Г. Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва / О. Г. Сокирко. // Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. / Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Т. 1. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. — С. 471 – 531.
331. Старовойтенко І. М. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / І. М. Старовойтенко. // Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики / відп. ред.: М. Ф. Дмитрієнко. – К.: ІУ НАН України. – Число 13. – Ч. 1. – 2006. – С. 6 – 28.
332. Стельмах С. П. Інституціоналізація історичної науки / С. П. Стельмах. // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – 672 с. – С. 504 – 507.
333. Стороженко Н. В. Малороссийское ополчение 1812 г. / Н. В. Стороженко. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. - К.: Типография В. И. Завадского, 1891. – С. 103 – 112.
334. Стороженко Н. В. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в. / Н. В. Стороженко. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. – Кн. 4. – С. 124 - 156.
335. Стороженко Н. В. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в. / Н. В. Стороженко. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. – Кн. 6. – С. 460 – 483.

336. Стороженко Н. В. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в. / Н. В. Стороженко. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. – Кн. 10. – С. 115 - 131.
337. Стороженко Н. В. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в. / Н. В. Стороженко. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. – Кн. 11. – С. 143 - 156.
338. Стороженко Н. В. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в. / Н. В. Стороженко. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. – Кн. 12. – С. 332-350.
339. Стороженко Н. В. К портрету князя Николая Григорьевича Репнина / Н. В. Стороженко. // Киевская старина. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. – Кн. 12. – С. 473 – 480.
340. Стоянов Ф. Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 07.00.01 – історія України / Федір Федорович Стоянов; Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 270 с.
341. Топольський Єжи. Як ми розуміємо і пишемо історію. Таємниці історичної нарації / Єжи Топольський [пер. з польської Надія Гончаренко]. – К.: К. І. С., 2012. – 399 с.
342. Тотфалушин В. П. Полтавское ополчение / В. П. Тотфалушин, С. В. Потрашков. // Отечественная война 1812 года. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 577 – 578.
343. Тотфалушин В. П. Черниговское ополчение / В. П. Тотфалушин. // Отечественная война 1812 года. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 770.
344. Целорунго Д. Г. Война двенадцатого года без романтических нот. Империи армейские чины: повседневность и баталии русского воинства начала XIX века [Электронный ресурс] / Д. Г. Целорунго, Л. Б. Усыскин. // Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/18055>

345. Целорунго Д. Г. Офицеры и солдаты Российской армии – участники Бородинского сражения (от просопографической базы данных к историческому исследованию) / Д. Г. Целорунго. // Бородино в истории и культуре: Материалы Международной научной конференции, Бородино, 7-10 сентября 2009 г. – Можайск: 2010. – С. 47-52.
346. Целорунго Д. Г. Русские офицеры – участники Бородинского сражения (по материалам формулярных списков) / Д. Г. Целорунго. // Исследования по источниковедению истории России (до 1917 г.): сборник статей. Российская академия наук, Институт российской истории; отв. ред. А. И. Аксенов. – М.: 2013. – С. 210 – 226.
347. Целорунго Д. Г. Служебная карьера офицеров русской армии 1812 г. – выходцев из различных регионов России и стран зарубежья (по формулярным спискам) / Д. Г. Целорунго. // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы: Материалы VI Всероссийской научной конференции (Бородино, 1997). – Бородино: 1998. – С. 193 – 204.
348. Целорунго Д. Г. Социальный облик рядовых солдат 1-й и 2-й западных армий / Д. Г. Целорунго. // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы: Материалы XV Международной научной конференции (Бородино, 9-11 сентября 2008 г.) – Можайск: 2009. – С. 212 - 227.
349. Цигульський С. М. Козацтво Лівобережної України: економічний, соціально-правовий, військовий і політичний аспекти (кін. XVIII – поч. XX ст.): автореф. дис. ... канд іст. наук: 07.00.01 – історія України / С. М. Цигульський; Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. – Переяслав-Хмельницький: 2015. – 21 с.
350. Цигульський С. М. Становище лівобережного козацтва в державній системі Російської імперії після наполеонівських війн до першого польського національно-визвольного повстання / С. М. Цигульський. // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К.: 2014. – Вип. 44. – С. 74 – 81.
351. Цигульський С. М. Ключові зміни соціально-правового статусу лівобережного козацтва в другій половині XIX – на початку XX ст. у Російській

імперії / С. М. Цигульський. // Карпатський край. Наукові студії з історії, культури, туризму. – Івано-Франківськ: 2014. – Вип. 2(5). Липень-грудень. – С. 101 – 108.

352. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: Функції, структура, архів: Монографія / В. С. Шандра. // К.: Держ. ком. архівів України, 2001. – 356 с.

353. Шаталов Д. В. Українське козацтво у суспільній думці другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 07.00.01 – історія України. / Денис Валерійович Шаталов; Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дніпропетровськ: 2015. – 237с.

354. Шенк В. К. Казачьи войска / В. К. Шенк, В. Х. Казин. – С-Пб.: Типографія В. Д. Смирнова, 1912. – 463 с.

355. Ясь О. В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті рр. XX ст.) : у 2 ч. / О. В. Ясь. – К.: ІУ НАН України, 2014. – Ч. 1. – 587 с.; Ч. 2 – 650 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Командири лівобережних козацьких полків 1812-1816 рр.

- 1-й Полтавський полк – майор К. К. Куклярський [252, с. 35], штаб-ротмістр А. А. Щекутін [342, с. 577].
- 2-й Полтавський полк – полковник Лук'янович [342, с. 577], майор А. А. Дараган [252, с. 36].
- 3-й Полтавський полк – майор А. І. Кулябка [342, с. 578], штабс-капітан Оверня [248, с. 95], штаб-ротмістр, князь О. Я. Лобанов-Ростовський (з 1813 р.) [342, с. 578].
- 4-й Полтавський полк – полковник М. Л. Муравйов (1812-1813 рр.) [173, арк. 2], ротмістр Є. Г. Гайворонський (1814-1816 рр.) [173, арк. 2].
- 5-й Полтавський полк – штабс-капітан Г. Рудницький (до 16.09.1812 р.) [314, с. 319], підполковник А. Санковський [252, с. 37].
- 6-й Полтавський полк – майор М. П. Свічка [310, с. 12].
- 7-й Полтавський полк – майор В. І. Александрович [252, с. 38].
- 8-й Полтавський полк – полковник де Коннор [248, с. 95].
- 9-й Полтавський полк – майор Товбичев [248, с. 95].
- 1-й Чернігівський полк – камергер, граф А. І. Безбородько [252, с. 34], полковник М. Я. Семека [248, с. 95].
- 2-й Чернігівський полк – полковник Потресов [248, с. 95].
- 3-й Чернігівський полк – капітан С. С. Шапошніков – Сахнов [252, с. 34].
- 4-й Чернігівський козацький полк – ротмістр А. М. Бакай [343, с. 770], майор Миклашевський [248, с. 95].
- 5-й Чернігівський полк – підполковник Шейнерт [248, с. 95].
- 6-й Чернігівський полк – ротмістр Барсуков [343, с. 770], майор Я. І. Турчанінов [252, с. 35].

Додаток Б

Командири лівобережних козацьких полків 1831-1832 рр.

- 1-й полк – майор М. Г. Краснокутський [157, арк. 7].
- 2-й полк – майор Бобохов [41, арк. 44].
- 2-й полк – полковник Лизогуб [35, арк. 254].
- 4-й полк – підполковник Сакун [35, арк. 231].
- 5-й полк – полковник Є. Г. Гайворонський [173, арк. 3].
- 6-й полк – підполковник Кабанов [35, арк. 97].
- 7-й полк – підполковник Стоцький [41, арк. 44].
- 8-й полк – підполковник Рашевський [41, арк. 44].

Додаток В

Командири лівобережних козацьких полків 1855-1856 рр.

- 1-й Полтавський полк – полковник Ф. Є. Франк [90, арк. 11].
- 2-й Полтавський полк – підполковник Г. О. Строганов [103, арк. 176].
- 3-й Полтавський полк – підполковник Ланге [89, арк. 3].
- 4-й Полтавський полк – підполковник С. М. Мальований [89, арк. 3].
- 1-й Чернігівський полк – підполковник К. І. Мокрієвич [89, арк. 3].
- 2-й Чернігівський полк – підполковник В. Уманець [89, арк. 3].

Додаток Д

Командири лівобережних козацьких полків 1863-1864 рр.

- 1-й Полтавський полк – полковник А. Ф. Кардашевський [2, арк. 101].
- 2-й Полтавський полк – полковник Ф. П. Ерделі [21, арк. 73].
- 1-й Чернігівський полк – полковник Рахубович [31, арк. 20].

Додаток Е

Чисельність п'яти полтавських козацьких полків на 15 жовтня

1812 р. [248, с. 107]

№ полку	Присутні при перевірці			Не вистачає до штатної кількості		
	Офіцери	Унтер- офіцери	Козаки	Офіцерів	Унтер- офіцерів	Козаків
1-й	9	20	1193	30	100	7
2-й	5	11	1192	34	109	8
5-й	9	20	1193	30	100	7
7-й	5	23	1174	34	97	26
9-й	7	21	1185	32	99	15
Усього	35	95	5937	160	505	63

Додаток Ж
Чисельність лівобережних козацьких полків
на 1 вересня 1814 р. [209, с. 456]

№ полку	Загальна кількість особового складу
1-й Полтавський	1192
3-й Полтавський	1300
5-й Полтавський	879
6-й Полтавський	985
7-й Полтавський	783
8-й Полтавський	832
9-й Полтавський	636
1-й Чернігівський	1236
2-й Чернігівський	1146
4-й Чернігівський	939
6-й Чернігівський	938
Усього	10866

Додаток 3

Чисельність п'яти лівобережних козацьких полків 1831-1832 рр.¹

№ полку	Присутні при перевірці			Не вистачає до штатної кількості		
	Офіцери	Унтер-офіцери	Козаки	Офіцери	Унтер-офіцери	Козаки
На 1 вересня 1831 р.						
1-й [154, арк. 16]	18	54	604	7	2	20
2-й [165, арк. 22]	19	56	601	6	0	23
3-й [170, арк. 15]	19	54	655	6	2	0
6-й [177, арк. 30]	20	56	608	5	0	16
7-й [180, арк. 2]	22	55	627	0	1	0
Усього	98	275	3095	24	5	59
На 1 листопада 1831 р.						
1-й [154, арк. 41]	18	54	591	7	2	33
2-й [165, арк. 43]	19	51	584	6	5	40
3-й [170, арк. 49]	19	55	576	6	1	48
6-й [177, арк. 54]	19	53	602	6	3	22

¹ Інформацію про чисельність 4-го, 5-го і 8-го полків знайти не вдалось.

7-й [180, арк. 37]	Відомості про чисельність полку не внесені у місячний рапорт			-	-	-
Усього	75	213	2353	25	11	143
На 1 січня 1832 р.						
1-й [154, арк. 66]	19	53	586	6	3	38
2-й [165, арк. 68]	19	54	568	6	2	56
3-й [170, арк. 82]	18	53	540	7	3	84
6-й [177, арк. 74]	20	55	591	5	1	33
7-й [180, арк. 56]	22	55	585	3	1	39
Усього	98	270	2870	27	10	250
На 1 квітня 1832 р. ¹						
1-й [160, арк. 41]	17	53	567	8	3	57
2-й [169, арк. 39]	19	55	589	6	1	35
6-й [179, арк. 54]	13	41	440	12	15	184
7-й [182, арк. 138]	22	54	575	3	2	49
Усього	71	203	2171	29	20	325
На 1 липня 1832 р.						
1-й [160, арк. 75]	19	55	570	6	1	54

¹ 3-й полк у січні 1832 р. був розформований.

2-й [173, арк. 91]	21	54	583	3	2	41
6-й [179, арк. 88]	18	55	572	7	1	52
7-й [182, арк. 259]	22	53	580	3	3	44
Усього	80	217	2305	19	7	191
На 1 листопада 1832 р.						
1-й [160, арк. 133]	17	58	579	8	0	45
2-й [169, арк. 165]	19	53	571	6	3	53
6-й [179, арк. 132]	17	54	573	8	2	51
7-й [182, арк. 372]	22	55	596	3	1	28
Усього	75	220	2319	25	6	177

Додаток И

Чисельність лівобережних козацьких полків 1855-1856 рр.

№ полку	Присутні при перевірці								
	Офіцери		Урядники		Сурмачі		Козаки		Рядові ¹
	Кількість (далі к-сть)	% від штатного числа (далі %)	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть
На 1 листопада 1855 р. ²									
1-й Полтавський [90, арк. 28-29]	21	77,7	37	63	12	85	739	84	67
2-й Полтавський [104, арк. 55-56]	22	81,4	50	86	15	107	853	97	170
3-й Полтавський [114, арк. 27-28]	22	81,4	66	113	3	21	791	90	68
4-й Полтавський [125,	22	81,4	86	148	13	92	795	90	69

¹ У штат козацьких полків рядові не входили, однак при потребі прикомандировувались.

² Інформацію про чисельність 2-го Чернігівського полку в 1855 р. знайти не вдалось.

арк. 29-30]									
1-й Чернігівський [139, арк. 11-12]	26	96	73	125	14	100	1080	123	29
Усього	113	83	312	107	57	81	4258	102	403
На 1 квітня 1856 р. ¹									
1-й Полтавський [90, арк. 95-96]	21	77,7	2	3	13	92	727	83	-
2-й Полтавський [104, арк. 120-121]	20	74	45	77	12	85	733	83	-
3-й Полтавський [117, арк. 43-44]	22	81	98	168	13	92	733	83	53
1-й Чернігівський [142, арк. 22-23]	23	85	47	81	13	92	759	86	-
2-й Чернігівський [141, арк. 76-77]	19	70	18	31	10	71	783	89	-
Усього	105	77,7	210	72	61	87	3795	86	53

¹ Інформацію про чисельність 4-го Полтавського полку в 1856 р. знайти не вдалось.

Додаток 3

Чисельність лівобережних козацьких полків 1863-1864 рр.

№ полку	Присутні при перевірці							
	Офіцери		Урядники та приказні		Сурмачі		Козаки	
	Кількість (далі к- сть)	% від штатного числа (далі %)	К-сть	%	К- сть	%	К- сть	%
На 1 жовтня 1863 р.								
1-й Полтавський [7, арк. 106- 107]	25	100	114	100	8	100	863	98,6
2-й Полтавський [13, арк. 12-13]	24	96	114	100	8	100	865	98,8
На 1 травня 1864 р.								
1-й Полтавський [11, арк. 139- 140]	26	104	114	100	8	100	904	103
2-й Полтавський [25, арк. 52-53]	25	100	128	112	8	100	896	102
На 1 липня 1864 р.								
1-й Чернігівський ¹ [33, арк. 142- 143]	18	85	62	64	7	100	773	103
2-й Полтавський [25, арк. 78-79]	23	92	127	111	8	100	904	103

¹ Чисельність 1-го Чернігівського полку подана без врахування 7-ї резервної сотні.

Додаток К
Походження офіцерів лівобережних козацьких полків
1812-1864 рр.¹

Період існування козацьких полків	Відставні військові		Чиновники		Діючі військові		Усього	
	Кількість (далі к-сть)	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
1812-1816 рр.	101	53	88	47	0	0	189	100
1831-1832 рр. (діючі ескадрони)	78	47	87	53	0	0	165	100
1831-1832 рр. (резервні ескадрони)	40	50,6	39	49,4	0	0	79	100
1855-1856 ² рр.	28	55	23	45	0	0	51	100
1863-1864 рр.	27	36	33	44	15	20	75	100

¹ Джерела: Апухтинь В. Р. Народная военная сила. Дворянские ополчения в Отечественную войну. / В. Р. Апухтинь. – М.: Т-во “Печатня С. П. Яковлева”, 1912. – Т. 1. –124 с. - С. 34-38; ЦДІАК України, ф. 1378, оп. 1, спр. 8. Приказы Малороссийского военного губернатора о назначении командиров воинских подразделений в Малороссийские казачьи полки. 28.05.1831 – 20.12.1831., 135 арк.; ЦДІАК України, ф. 1379, оп. 1, спр. 348. Списки бывших офицеров государственного подвижного ополчения и Малороссийских конно-казачьих полков №5 и 6 Черниговской губернии, имеющих право на получение бронзовой медали в память Крымской войны 1853 - 1856 гг. 1856 г., 12 арк.; ЦДІАК України, ф. 1346, оп. 1, спр. 10. Дело о назначении офицеров в полк. Послужные списки офицеров. 3.07.1863 – 12.07.1864., 143 арк.; ЦДІАК України, ф. 1346, оп. 1, спр. 149. Дело о поступлении офицеров в полк, уволенных в отставку и перевод на службу в полицию после расформирования полка. 23.04.1864 – 13.12.1864., 62 арк.

² Підрахунки зроблені по 1-му та 2-му чернігівських козацьких полках.